

АРХЕОЛОГИЯ

год. LI

2010

кн. 3-4

Списанието публикува статии и съобщения за археологически паметници от разкопки в България, както и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековна археология, нумизматика, сфрагистика, рецензии за археологически изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги, а също информация за научни срещи. Материалите се публикуват на български език с резюме на английски.

Указания към авторите

Ръкописите не бива да надвишават 36000 знака вкл. интервалите, като в този обем се включва и научният апарат. Научният апарат се представя по т. нар. харвардска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетаята - страницата (страниците) или илюстрацията (илюстрациите), напр. (Бонев 1998, 74; Ivanova 1997, 5-7; Игнатов 2000, обр. 4; Hiller 1993, Abb. 8-10). След текста на статията се прилага списък на цитираната литература, в която първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая - с друга азбука (напр. гръцка). Допуска се транслитерация на латиница на заглавията с редки азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат по азбучния ред на фамилните имена. Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация - от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт с повече от една публикация за определена година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви - а, б, в и т. н. или a, b, c и т. н. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монографията е публикувана в поредица, след заглавието в скоби се изписват наименованието на поредицата и съответният том. Ако се цитира статия в тематичен сборник или в том от определена поредица, преди заглавието му се поставя: „- В“ или съответно „- In“, а издателят се обозначава след заглавието.

Примери:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Велков 1956a: В. Велков. По някои проблеми на късноантичното село. - Исторически преглед, 1956, 5, 94-107.

Велков 1956b: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). Проучвания и материали. София, 1956.

Велков 1958: В. Велков. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 731-741.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. И. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. - Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 119-194.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество - качествени графични изображения или черно-бели снимки, номерирани на гърба с арабски цифри. Текстовете към илюстрациите да бъдат максимално ясни и информативни. Илюстрациите се обозначават като обр. (включително при позоваване в текста); стрелка на гърба сочи горната страна на изображението. Желателно е да има линеен мащаб. Графичните илюстрации да не бъдат по-големи от формат A4 и да издържат намаление, а снимките - не по-големи от 13 x 18 см. Изображенията от растерен тип, предавани на CD или DVD, да бъдат в следните формати: Joint Photographic Experts Group (JPEG, JPG) или Tagged Image File Format (TIFF, TIF) с резолюция не по-ниска от 300 dpi за снимки и 600 dpi - за схеми и изображения от векторен тип (Adobe Illustrator (AI), Encapsulated PostScript (EPS), Corel Draw (CDR), Windows Meta File (WMF)).

Резюмето на статиите и съобщенията да бъде максимално информативно, а като обем да представлява около 1/8 от текста им.

Ръкописите се предават на CD или DVD в Rich Text Format (MS Word с разширение .rtf), с шрифт Times New Roman, Regular, 12 pt, Page Margins 3.5, Space line 1.5. Заглавието и името на автора са ляво подравнени и заглавието е получерно (Bold). Обяснителни бележки се обозначават с индекс в текста и се изписват под линия в курсив. Изисква се една разпечатка на текста и копия на илюстративния материал. Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и маркирани в цвят. Приемат се само напълно комплектовани ръкописи.

Българска академия на науките
Национален археологически институт и музей

АРХЕОЛОГИЯ

год. LI

2010

кн. 3-4

Археология

Орган на Националния археологически институт и музей - БАН
Списание е основано през 1959 г.

ISSN 0324-1203

Главен редактор: Васил Николов

Редакционна колегия: Сергей Торбатов (зам.-главен редактор),
Крум Бъчваров (секретар), Иван Панайотов, Анелия Божкова,
Евгения Генчева, Методи Даскалов, Валери Григоров, Костантин Дочев

Литературен редактор: Мария Узунова

Превод на английски език: Бисерка Гайдарска

Arheologia (Sofia)

Journal of the National Institute of Archaeology and Museum - Bulgarian Academy
of Sciences

This journal has been published since 1959.

Editor-in-Chief: Vassil Nikolov

Editorial Committee: Sergey Torbatov (Vice-Editor-in-Chief),
Krum Bacvarov (Secretary), Ivan Panayotov, Anelia Bozkova, Evgenia Gencheva,
Metodi Daskalov, Valeri Grigorov, Konstantin Dochev

Typeset Editor: Maria Usunova

Summaries translated by: Bisserka Gaydarska

Адрес на редакцията: Национален археологически институт и музей,
Съборна 2, София 1000
факс: 988 24 05, e-mail: aim-bas@clubcable.com
Address: National Institute of Archeology and Museum,
2 Saborna St., BG-1000 Sofia
fax: +359 2 988 24 05; e-mail: aim-bas@clubcable.com

На корицата:

*Рулевидна висулка от Гледачево. Втора половина на VII - начало на VIII в.
Снимка Методи Даскалов.*

On the cover:

*Helm-like pendant from Gledachevo. Latter half of seventh - beginning of eighth century AD.
Photo Metodi Daskalov.*

© Национален археологически институт и музей, 2010

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

- Лор Саланова, Жулиен Виеге, Луиз Гомар.* Методика на изследване на големи керамични комплекси: неолитната керамика от Ковачево, Санданско 7
- Венцислав Динчев.* Античните градски площадни комплекси и тяхната съдба през късната античност: *Serdica* 24
- Сергей Торбатов.* Строителна керамика с печати на I Италийски легион от кастела Тримамиум 41
- Боян Тотев, Олга Пелевина.* „Находките” от Велино и Златари и аристократическите гробове на дунавските българи 58
- Методи Даскалов, Милена Тонкова.* Ранносредновековен колективен гроб със сребърни коланни гарнитури от Гледачево, Радневско 78
- Деян Рабовянов.* Южната тераса на хълма Трапезица. Проблеми на стратиграфията, периодизацията и хронологията 103

СЪОБЩЕНИЯ

- Марио Иванов.* Късноантичният балнеум под църквата „Св. Георги” в София - *Addenda ed Corrigenda* 123
- Константин Тотев.* Ампула от Светите земи, открита във Велики Преслав 129
- Севдалина Нейкова.* Изследване на стенописни фрагменти от Царския дворец и Владетелската църква във Велики Преслав 134

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

- Румен Иванов.* Митко Маджаров. Римски пътища в България. Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия. Велико Търново, 2009, 343 стр., 155 обр. (ISBN 078-954-400-167-4). Mitko Madharov. Roman Roads in Bulgaria. Contribution to the Development of Roman Road System in the Provinces of Moesia and Thrace. Veliko Turnovo 2009, 343 p., 155 pl. 139

ПРЕГЛЕД

<i>Камен Бояджиев, Станимира Танева. Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата</i>	143
<i>Крум Бъчваров, Маргарита Люнчева. Международен Хумболтов симпозиум „Сол и злато: ролята на солта в праисторическа Европа”. Провадия, 30 септември - 4 октомври 2010 г.</i>	144
<i>Павлина Илиева. Изложба „Александър Велики и откриването на света”</i>	145
<i>Красимира Карадимитрова. Изложба „ Археологията среща бизнеса” в Пловдив</i>	149
<i>Министерството на културата награди български археолози</i>	151
<i>Мария Узунова. Защитени дисертации</i>	152
<i>Публикувани през 2009-2010 г. научни книги по археология на българските земи</i>	156

Жулиен Виег	julien.vieugue.@mae.u-paris10.fr
Луиз Гомар	louise.gomart@yahoo.fr
Методи Даскалов	m.m.daskalov@abv.bg
Венцислав Динчев	vdintchev@abv.bg
Марио Иванов	slotarm@yahoo.com
Севдалина Нейкова	sevdalinaneikova@abv.bg
Олга Пелевина	kubiar@abv.bg
Деян Рабовянов	rabovyanov@gmail.com
Лор Саланова	laure.salanova@mae.u-paris10.fr
Милена Тонкова	milenatonkova@hotmail.com
Боян Тотев	b_totev@abv.bg
Константин Тотев	konstantin_totev@abv.bg

CONTENTS

ARTICLES

- Laure Salanova, Julien Vieugué, Louise Gomart.* Methods for investigations of large pottery assemblages: the Neolithic pottery from Kovačhevo, near Sandanski 7
- Ventzislav Dintchev.* The Antique urban square complexes and their fate in Late Antiquity. *Serdica* 24
- Sergei Torbatov.* Bricks and roof tiles with stamps of Legio I Italica from castellum Trimamium 41
- Boyan Totev, Olga Pelevina.* The finds from Velino and Zlatari and the aristocratic graves of the Danube Bulgarians 58
- Metodi Daskalov, Milena Tonkova.* Early Medieval collective grave with silver belt fittings from Gledachevo, near Radnevo 78
- Deyan Rabovyanov.* The Southern Terrace of the Trapezitsa Hill. Problems of the Stratigraphy, periodisation, and chronology 103

REPORTS

- Mario Ivanov.* The Late Antique balneum under St. George's Church in Sofia. Addenda et Corrigenda 123
- Konstantin Totev.* An ampulla from the Holy Land found in Veliki Preslav. 129
- Sevdalina Neykova.* Examination of wall painting fragments the Royal Palace and the Royal Church in Veliki Preslav 134

REVIEWS

- Rumen Ivanov.* Митко Маджаров. Римски пътища в България. Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия. Велико Търново, 2009, 343 стр., 155 обр. (ISBN 078-954-400-167-4). Mitko Madzharov. Roman Roads in Bulgaria. Contribution to the Development of Roman Road System in the Provinces of Moesia and Thrace. Veliko Turnovo 2009, 343 p., 155 pl. 139

NEWS

<i>Kamen Boyadzhiev, Stanimira Taneva. 'Salt is gold'. The prehistoric salt-production center of Provadia-Solnitsata</i>	143
<i>Krum Bacvarov, Margarita Lyuncheva. The International Humboldt-Kolleg Salt and Gold: the role of salt in prehistoric Europe. Provadia, 30 September - 4 October 2010</i>	144
<i>Pavlina Ilieva. Exhibition „Alexander the Great and the Discovery of the World”</i>	145
<i>Krassimira Karadimitrova. Exhibition “Archaeology meets the business” in Plovdiv</i>	149
Ministry of Culture awarded Bulgarian archaeologists	151
<i>Maria Uzunova. Defended dissertations</i>	152
Bulgarian archaeology books, 2009-2010	156

Julien Vieugé	julien.vieugue.@mae.u-paris10.fr
Louise Gomart	louise.gomart@yahoo.fr
Metodi Daskalov	m.m.daskalov@abv.bg
Ventzislav Dintchev	vdintchev@abv.bg
Mario Ivanov	slotarm@yahoo.com
Sevdalina Neykova	sevdalinaneikova@abv.bg
Laure Salanova	laure.salanova@mae.u-paris10.fr
Olga Pelevina	kubiar@abv.bg
Milena Tonkova	milenatonkova@hotmail.com
Boyan Totev	b_totev@abv.bg
Konstantin Totev	konstantin_totev@abv.bg

Методика на изследване на големи керамични комплекси: неолитната керамика от Ковачево, Санданско

Лор Саланова, Жулиен Виеге, Луиз Гомар

В края на 70-те г. на XX в. започна реализацията на българско-полски проект за системни теренни обхождания по долината на Струма, в Югозападна България. Този регион, смятан за първостепенна пътна артерия между Егея и Балканите по време на неолитизацията на Югоизточна Европа, е предоставял малко данни за неолита до началото на обхожданията. В резултат на този проект бяха открити голямо количество обекти, между който единствено Ковачево е от периода на ранния неолит. През 1981 г. Л. Перничева прави тук два сондажа, всеки от които с площ от 30 м² (Pernitcheva 1990). Сондажите разкриха стратиграфската многослойност на обекта и неговата древност, което стана повод за стартиране през 1986 г. на френско-българска програма за широкомащабни разкопки, ръководена от френска страна от М. Лихардус-Итен и Ж.-П. Демул, а от българска - от Р. Катинчаров (†), В. Николов, Л. Перничева, И. Кулов, М. Гребска-Кулова (Lichardus-Itten et al. 2002).

Селището Ковачево се намира на 280 м надморска височина, в подножието на Пирин и е разположено върху надзаливната тераса на Бистрица, приток на Струма. Разкопките започнаха в частта, където стратиграфските напластявания имат най-голяма дебелина, недалеч от края на терасата. Проучваната част, наречена основен изкоп, е разделена на сектори, всеки от които със страна 10 м. През 2003 г. започват сондажи по склоновете на тераса, северозападно от основния изкоп, от другата страна на шосето, разделящо селището на две части. Целта им е определяне точните граници на селището и последователността на неолитните напластявания.

Проучваните пластове се разкопават ръчно, а изкопаната пръст системно е пресявана.

Разкопките предоставят над 40 тона движим археологически материал, по-голямата част от които (23 тона) съставлява керамиката. Тя произхожда основно от ранния неолит (приблизително 6100-6000 до 5500-5400 пр. Хр.), но известно количество структури от средния неолит и от ранната бронзова епоха, съхранени в по-горните пластове, също съдържат многобройни керамични фрагменти. Стратиграфията на селището и предварителният анализ на най-добре запазените рисуванни съдове, доказаха древността на най-долните неолитни пластове, предполагаемо по-ранни от известните досега в българските земи, включени в ареала на култура Караново I (Lichardus-Itten et al. 2002).

Подобен анализ на керамичния материал от Ковачево, разглеждан досега само частично (Thiercellin 1988; Müller 1993; Casadei 1994), започна през 2002 г. (Salanova 2003). Систематичното събиране на всички керамични фрагменти в процеса на разкопките, изготвянето на хоризонтални планове и профили, добрата степен на запазеност на съдовете, разнообразието и завидното им количество, предоставиха идеални условия за осъществяване на пълно керамично изследване. Трябва да се отбележи, че в Западна Европа неолитните керамични комплекси са много по-фрагментирани, не са добре запазени и произхождат от обекти на практика без стратиграфия. В Ковачево степента на запазеност на керамични комплекси позволи да се набележат множество аспекти на изследвания, някои свършено нови, на първо място производството и факторите, оказващи влияние върху еволюцията им в първите неолитни общности.

В настоящата статия ще изложим методите, приложени при проучването на този голям керамичен комплекс, както и предварителните

результати. Тук няма да се спираме подробно на въпроса за изходните суровини, поради необходимостта да се вземат още проби за да се изследват по-задълбочено видовете глинени, използвани за изработка на съдовете.

1. Регистрация на данните

1.1. Обработка на комплекса: от разкопките до съставянето на базата данни

Изследванията на праисторическите керамични комплекси са отдавна прилагани в Егейския свят и Близкия изток. В България подробно изследване на керамичен материал е свързано главно с проучването на селищните могили (Петрова 2003 и посочената там литература) и са предлагани различни методи. Повечето от тях са свързани с обекти от късния неолит и късния халколит, богати на керамичен материал, включително и цели съдове (Николов 1998; Todorova, Matsanova 2000; Петрова 2003). Подробна методика при изследването на керамиката от неолита е предложена от В. Николов (Николов 1998, 57-137) и е приложена за комплекси къснонеолитна керамика от Тракия. Значителен принос в изследване на неолитната и халколитната керамика от Югозападна България имат Л. Перничева (Pernitcheva 1990; Pernitcheva 2000; Pernitcheva 2002) и С. Чохаджиев (Чохаджиев 2001, Chohadzhiev 2006). Всички изследователи прилагат три аспекта на изследване: технология, класификация на формите и украсата, но използват различни критерии при тяхното дефиниране.

Проучването на Ковачево си постави амбициозната цел да обхване всички аспекти на керамичния материал като първоначално да се извърши обща, обстойна характеристика на комплекса, въпреки големия му обем, след което се пристъпи към обзор на някои технологически, типологически и стилистични характеристики на керамиката от най-чистите в стратиграфско отношение археологически структури.

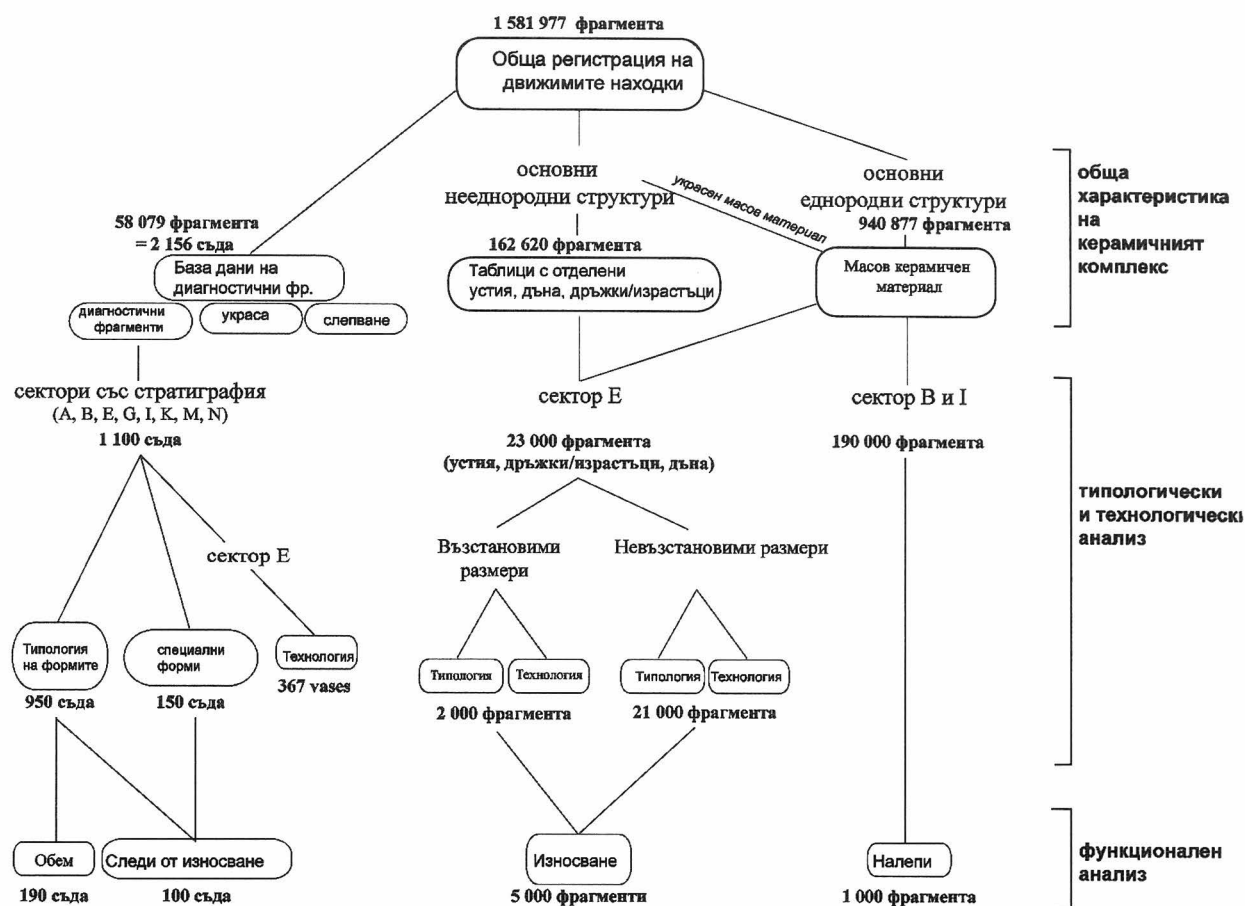
За седем години целият керамичен комплекс е напълно проучен. Това комплексно изследване и предварителните му резултати (Salanova 2005) дадоха възможност да се очертаят важни аспекти на научни изследвания, разработени от няколко френски студенти, насочени към установяване на изходните суровини, използвани за изработка на съдовете (Niellini 2006); функцията на самите съдове (J. Vieugué), както и технологиите на изработка (L. Gomar).

Още в процеса на разкопките всички намечени керамични фрагменти са разпределяни в

големи групи, съобразно няколко показателя (елементи на формата им, украса, наличие на неукрасени фрагменти от тялото на съда), те са преброени, претеглени и надписани. Получените данни са въведени в специално създаден информационен файл, според структурите, определени по време на разкопките. Разработките на С. Жолно спомогнаха структурите да се обединят в по-големи групи и да се създадат стратиграфски схеми. Същата линия следваше и анализът на керамичния материал - обзор по сектори, по групи с хронологическа последователност от най-ранните към най-късните. Анализът обхваща само съдовете, а пинтадерите, олтарите, фигурките и керамичните сечива са предмет на други изследвания (Lichardus-Itten, под печат; Grebska-Kulova 2008; Vieugué 2009).

Отчитайки огромното количество керамични фрагменти, открити на обекта, е невъзможно всички те да бъдат описани еднакво пълно (обр. 1). Чрез украсените съдове хомогенните структури са разграничени от смесените, принадлежащи основно на по-горните пластове на обекта. Хомогенните структури са описани много подробно и представени в два файла - масов керамичен материал (*lot*) и „диагностични фрагменти“ (*individus*). Диагностични фрагменти са най-значимите от типологическа гледна точка, като при тях може да бъде различен поне един декоративен елемент или поне половината от профила. Те са описани подробно в отделна част на базата данни, с отчитане на основните им типологически и технологически характеристики (размери, тегло, опоснителни, условия на изпичане, морфология на съда, мотиви, композиции и техники на украсяване). Възможните слепвания на фрагменти от един и същи съд са включени в друга част на база данните с цел по-ясно определяне динамиката на депонирането им. Украсата (декоративни техники, композиции и мотиви - вж. по-долу) също е представена в отделен файл. Масов материал представляват керамични фрагменти, които не се вписват в приетото определение за диагностични фрагменти. Всички фрагменти са групирани според дебелината и цвета на външната им повърхност в рамките на един пласт и всяка от така дефинирани групи съответства на единица масов материал (*lot*). Регистрирани са само някои най-общии данни, които биха спомогнали за извършване на по-пълнен количествен анализ на керамичната серия.

Целите форми и украсените фрагменти от хетерогенните структури са описвани по съ-

Обр. 1. Ковачево. Представяне на база данните за керамичните находки. В оградените полета са дадени основните параметри

Fig. 1. Kovačevo. Database of ceramic finds. The highlighted fields show the main parameters

ция начин, като хомогенните. От останалия керамичен материал пък са изследвани само елементите с характерна форма, следвайки типологическия принцип (устия, дъна, дръжки).

Изтъкнатото различие в подхода на описание на хомогенните и хетерогенните структури, обяснява известното разминаване, забелязано при сумарното отчитане на керамичния материал (23 тона) и това на базата данни, съдържаща не повече от 75 % от намерените на обекта керамични съдове. Керамични фрагменти от хумусния пласт и от някои структури от сондажите с малко материал не са въведени в базата дани, защото е невъзможно да се причислят към конкретна фаза на обитаване. В крайна сметка 17, 5 тона така описани керамични фрагменти се разпределят по следния начин: 5 % са цели съдове и фрагменти с поне половината от профила, 14 % съставляват фрагменти с определена форма и 81 % - масов материал. Всъщност 5-те % съответстват на над 12 000 съда, предоставящи много подробна информация за керамичното производство в

селището. По такъв начин анализът на данните се основава изключително върху най-добре запазените керамични фрагменти. Много ценна информация носят обаче и фрагментите, описани като масов материал.

1.2. Типологическо и технологическо описание на съдовете

Форми и тяхната функция

Най-често типологическият и функционалният анализ на археологическите керамични комплекси е насочен към изследване на вече реконструирани форми. За Ковачево обаче се разбира, че те не са представителни за целия керамичен комплекс. Затова и тук се прибегва към друг метод на изследване - а именно - цялостно проучване на керамичната серия с разграничаване на две аналитични поднива: първото представлява качествен анализ на 1100-те съда с възстановима форма, определени и описани първоначално като „цялости“ (*individus*). Те произхождат от осемте сектора на основния изкоп, дали ценна информация за стратигра-

фията му. Второто подниво е ориентирано към количествен анализ на фрагментите, описани като „масов материал” (*lot*) (обр. 1). Тук спадат 23 000 дръжки, устия и дъна на съдове от сектор Е, предоставили най-пълни стратиграфски данни в раннонеолитния пласт (Lichardus-Itten et al. 2002, 122).

Типологическият анализ на изследваните фрагменти с различната степен на възстановимост довежда до разграничаване на следните групи:

- съдове с два възстановими диаметъра
- устия, дръжки и дъна на съдове с измерими диаметри
- устия, дръжки и дъна на съдове с невъзможни за възстановяване диаметри
- части от тялото на съдове с особена форма
- с квадратно хоризонтално сечение; съдове с тесни гърла или с чучур; съдове с отвори по стените или под устието им; капаци.

Най-детайлно са анализирани 950 съда с два възстановими диаметъра, като се следваше йерархичен принцип. Документирана е симетрията, пропорциите, степента на отвореност, профилите (брой на преломите, плавността на профила, разположение на преломите по профила), устията (тип, диаметър, ориентация, дебелината), дръжките (тип, дължина, ширина, диаметър на отворите им) и дъната (тип, диаметър, дебелина на основата, вътрешна и външна височина, дебелина на столчето). 2 000 фрагменти от дъна, дръжки и устия с измерими размери са предмет на не толкова прецизно изследване. При тях симетрията, пропорциите, профилът и степента на отвореност на съда нямаше и как да бъдат точно възстановими. Останалите 21 000 фрагмента от дръжки, дъна и преломи са определени само по типове. 150 фрагмента от съдове с особена форма пък са разпределени в категории с оглед тяхната рядкост.

Функционалният анализ се основава на описанието, направено при типологическата характеристика на керамичния материал. Извършва се и сравняване помежду им. В стремежа да се отчетат всички елементи, даващи информация за употребата на съдовете (форма, размери, обем, остатъци от съдържане и следи от износване), проучването се насочва предимно към най-съхранените форми или съответно към 190 екземпляра със пълен профил, произлизащи от комплекса на 1100-те диагностични фрагменти (*individus*). И останалите 910 съда са старателно изследвани, но само по повърхността на 100 от тях са констатирани следи от упо-

треба. Същевременно, функционалният анализ на керамичния материал обхваща голям брой фрагменти. Близко 23 000 керамични фрагменти от сектор Е са изследвани, изхождайки от факта, че следите от употреба се констатира предимно по дъната и дръжките на съдовете. Върху повече от 5 000 от тях са открити следи от износване. Отлаганията пък обикновено се натрупват по тялото и по дъното на съдовете, затова този тип следи са търсени при целия керамичен материал от сектори В и I, т.е. върху 190 000 керамични фрагменти. Изследвани са и около 1000 фрагмента със остатъци от съдържанието им или от нагар.

Със самото им вписване, формалните характеристики и размери на съдовете и на фрагментите се допълват с информацията относно обема на съдовете (дължина и височина на радиусите) и следите от употребата им (тип, характер, разположение върху профила, обхват, цвят, състав и характер на повърхността). Следите по най-добре съхранените екземпляри са подробно заснети. Вzeti са проби от остатъци от съдържанието и нагара за изследване. Всички открити видове отлагания са изследвани за да се определи максимално широката гама продукти, съхранявани в съдовете. Около сто проби са изследвани в лабораторията на Центъра за изследвания и реставрация към френските музеи в сътрудничество с Мартен Регерт и Сигрид Мирабо.

Техники на изработка

За извършване на възможно най-прецизно сравнение между еволюцията на формите и техниките на моделиране на съдовете е нужно избраният керамичен комплекс, чиято изработка ще се разглежда, да съответства възможно най-точно на комплекса, описан при типологическия анализ на съдовете от сектор Е.

Анализът на техниките на изработка се основава на макроследите, оставени в процеса на моделиране на съдовете - по повърхността им и в радиален план (паралелно на оста на въртене на съда). Изследванията се концентрират върху характеристиките на неравността на повърхността, разположението на мрежата счупвания и фрактури, различията в дебелината на стените на съдовете - тънкостенни или дебелостенни и разнообразието на третиране на вътрешната и външната им повърхност, както и разположението на макроелементите в глинено тесто в лома. Възстановяването на отделните технически манипулации чрез откритите макроследи се основава на множество досегашни етноархеологически и експериментални про-

учвания (Rye 1981; Rice 1987; Huysecom 1994; Livingstone Smith 2001; Gosselain 2002; Gelbert 2003).

И ако при първоначалното им документиране запазените цели съдове и откритите фрагменти не са описани еднотипно, то техническите им характеристики са класифицирани, следвайки общи принципи. Така значително се улесни свързването на всички керамичните съдове с дадена оперативна верига на изработка, независимо от степента им на запазеност.

Отличната запазеност на целите съдове, идеална с оглед възстановяване на оперативните вериги на изработка, способства за подробна документация на техническите критерии. Описани са типа на моделиране на стените на съда (начин на поставяне и дебелина на глинения «маркуч», вид на осъществявания натиск при оформянето им), на дъното (брой използвани пластове, начин на направа на столчето, използване или не на подложка), на дръжките (моделиране на дръжката и начин на захващането ѝ към тялото на съда), на устието (начин на поставяне на маркуч от глина, чрез който то е оформено). Отчетена е и степента на ре-

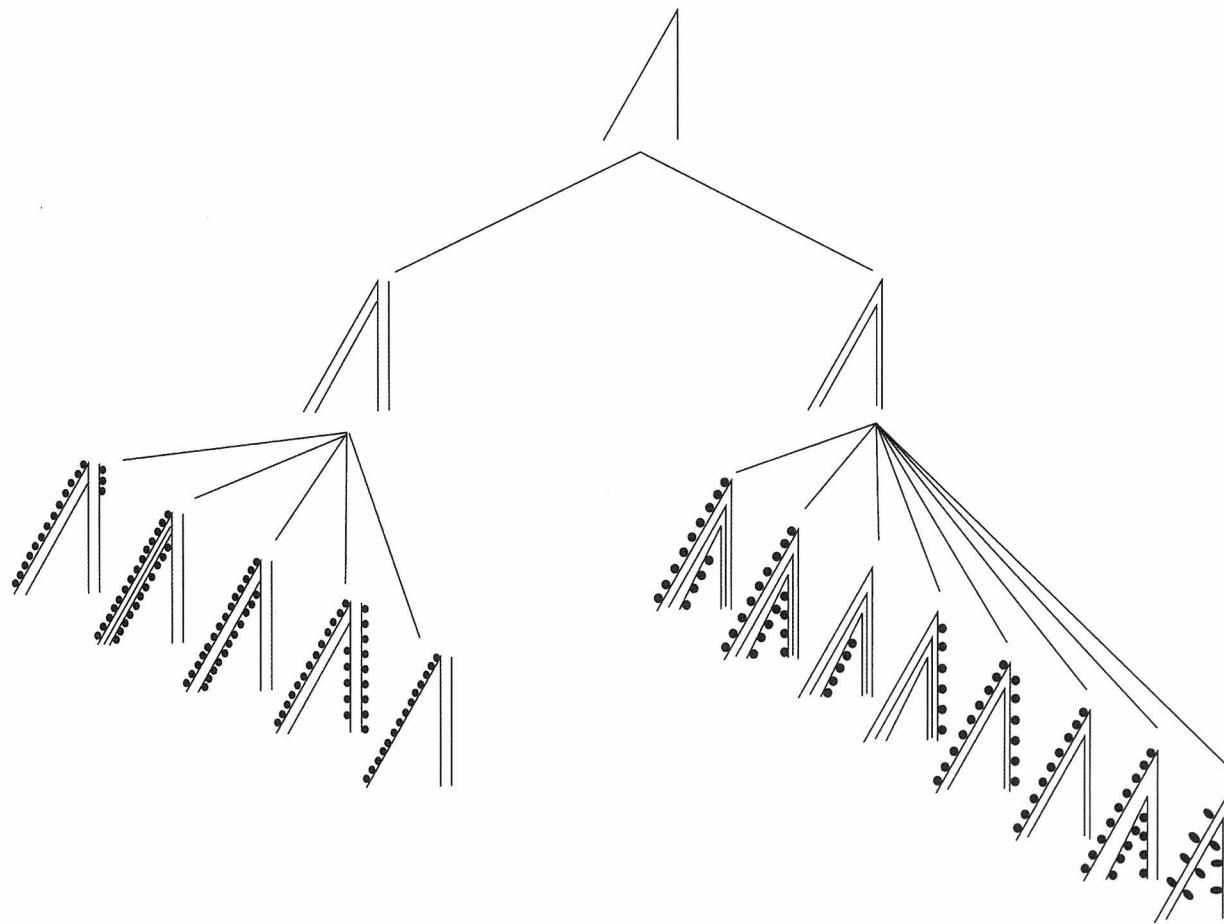
гулярността на профила и на стените, както и стабилността на съответните съдове с цел изсявяване притежаваните технически умения при изработката на съдовете. Дъната, дръжките и устията на фрагментираните съдове са описани съобразно изработени кодове; начинът на моделиране на тялото на съда, сравнително рядко съхранено в цял вид, не е взет предвид.

Документирането на технологическите характеристики на типологическите елементи с неустановени размери е съобразено със степента на фрагментираността им. Всяка вече определена типологическа група получи нова класификация с подразделянето ѝ на една или повече технологически групи.

Украси

Макар че украсената керамика е малобройна (теглото ѝ не надвишава 5 % от общия дял), е отделено специално внимание на декоративните техники, чийто информационен потенциал вече е представен в предишни публикации, посветени на европейския неолит и халколит (Salanova 2000; Salanova 2002).

В Ковачево, както и в целия тракийски ареал най-често украсата е нанасяна чрез пола-

Обр. 2. Ковачево. Пример за съставяне на програма за украсата на съдовете (рис. Л. Саланова)
Fig. 2. Kovačevo. An example for a study of vessel decoration (drawing L. Salanova)

гане на бяло вещество върху червена ангоба, начин, наблюдаван през целия ранен неолит. Три четвърти от орнаментираните съдове са именно с такава украса. При документирането е отчетено и състоянието им на съхраненост, консистенцията на боята (пастозност, гъстота, и прозрачност), цветът на „рисуноките“, както и ширината на линиите, за да се определят използваните инструменти. В резултат на това са разграничени няколко категории „рисунок“: бели - прозрачни, гъсти или пастозни; бежови - гъсти; червени или кафяви - прозрачни; черни от боя с органичен произход. И ако съставът на червената боя все още крие някои неизвестни, тъй като нейната фина консистенция възпрепятства взимането на проба за анализ, то по всичко изглежда, че белите „рисунок“ са ангоби - т. е. представляват фини глини (Niellini 2006; Vieugué et al. 2008).

Останалите категории украси се срещат значително по-рядко, а и не представят подобно разнообразие. Импресо-украсата е представена основно чрез насечки, направени по ръба на устието на някои съдове, или чрез прави и криви пластични ленти с пръстови отпечатаци. Канелюрите, вдлъбнатите, връзаните и пластичните украси съставляват едва 1 % от общия брой. За целите на цялостното проучване се оказва достатъчно едно по-общо документиране на основните категории украси: връзани ъгловидни линии («шеврони»), вертикални, хоризонтални или наклонени канелюри, пластични ленти - криволинейни или прави.

Относно подреждането на украсата още през 2002 г. стана ясно, че за да се обхване многообразието и сложността на използваните декоративни елементи е необходимо да се състави специална йерархическа схема на мотивите и на композициите (обр. 2). Този метод е изработен под въздействие на структурния подход, разработен от северноамерикански изследователи (Shepard 1956; Plog 1980). В българската праисторическа наука такъв метод е разработен в началото на 80-те години на миналия век от В. Николов и е приложен за раннеолитната рисуванa орнаментация (Николов 1983; Николов 2002).

Кодификационната система на мотивите, изработена за Ковачево, се състои от няколко основни нива: на първото ниво са разграничени праволинейните мотивите (код Ro до Rn) от криволинейните (Co до Cn); разграничени са прости (So до Sn) или фигурални мотиви (Fo до Fn). Второто ниво разкрива същността на мотивите (спирали, триъгълници, кръгове), а

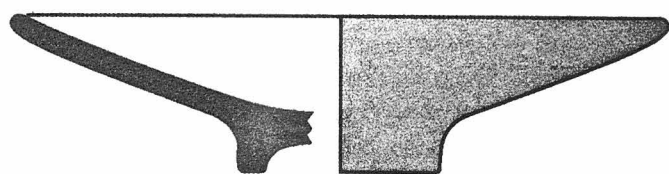
третото - разположението им - биват хоризонтални, вертикални, наклонени, както и начин на запълването на фигурите (защриховани или концентрични линии). Четвъртото ниво характеризира подреждането им (в редица, в метоп), а последното, пето ниво - евентуалното му включване в по-сложна композиция. Този метод позволява бързо класифициране на видовете украси в няколко големи групи и дава възможност още в момента на документиране да се отчете степента на симетричност на украсата. Същевременно, програмата е твърде гъвкава и отворена (и следователно приложима към големи керамични комплекси) и дава възможност за класифициране (кодиране) както на най-малък фрагмент, така и на цял съд. След като веднъж даден мотив или композиция са си регистрирани и вписани в програмата, те вече са включени в съответния файл съобразно разположението им на съответния съд (върху устието, прелома, външната или вътрешната повърхност на тялото).

Анализ на данните

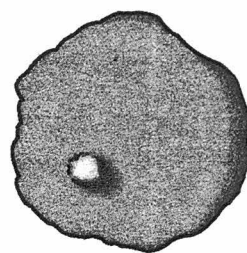
2.1. Състав на керамичния комплекс

Керамичната база данни за археологическия обект съдържа близо милион фрагменти, разпръснати твърде неравномерно по терена. Направените сондажи предоставят само 6 % от общото им тегло, но именно тази керамика дава ценна информация за последната фаза на ранния и началото на средния неолит. За разлика от основния изкоп, където тези периоди се наблюдават предимно в по-горните разрушени пластове, в сондажите са регистрирани доста по-хомогенни структури. Впрочем, някои сектори чрез намерения в тях керамичен материал и важната стратиграфска информация имат водеща роля за хронологическия анализ. Такива са например секторите А, Е, I и К, които предоставят 40 % от общото тегло керамични фрагменти от обекта.

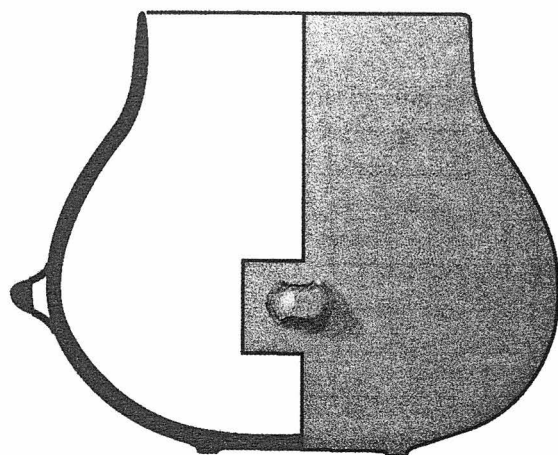
В изследвания керамичен комплекс нехарактерните фрагменти (*lot*) заемат най-голям процентен дял (14,3 тона, или 81 % от теглото на цялата керамична серия), не е за пренебрегване и количеството фрагменти от съдове с определена форма (2,4 тона, или съответно 14 % от серията). Що се отнася до т. нар. цялости (*individus*), то безспорно, количеството им (20 624 фрагмента или 804 кг, съответно 5 % от серията), изглежда незначително. Все пак трябва да се изтъкне, че те представят 12 156 съда, 10 154 от които са украсени. Освен това фрагментите се отличават с твърде висока степен на

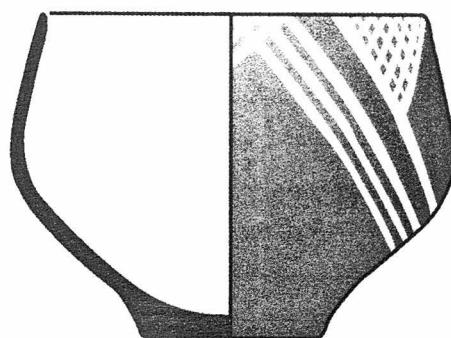
Категория А

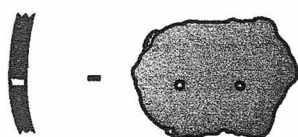
Категория F

Категория B

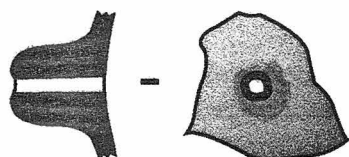
Категория G

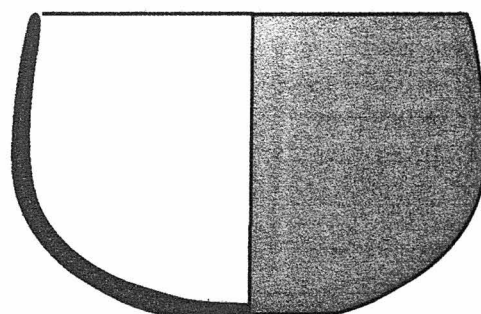
Категория C

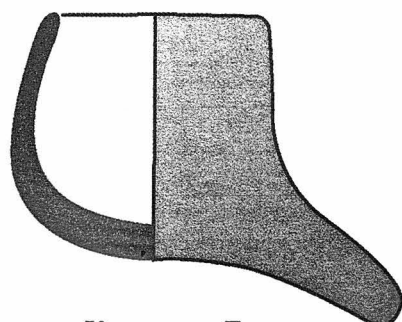
Категория H

Категория D

Категория I

Категория E

10 cm

Обр. 3. Ковачево. Функционална класификация на съдовете от Ковачево (рис. Ж. Виеге)
Fig. 3. Kovačevo. Functional classification of vessels from Kovačevo (drawing J. Vieugué)

съхраненост, имайки предвид, че средното им тегло е близо 66 грама.

Предварителният анализ позволява да се направи кратък обзор на керамичния комплекс от Ковачево. Всички категории на съдовете по отношение на дебелината на стената са определени. Липсва еднородност по отношение на цвета на повърхността. Изключение правят рисуваните съдове, които имат предимно червена до виненочервена ангоба, както и съдовете от последните неолитни хоризонти, оцветени основно в черни тонове. В повечето случаи повърхността им е добре загладена, а често и излъскана. Рисуваните съдове и част от фино изработените неукрасени съдове са ангобирани.

Глината, основно с местен произход, съдържа минерални примеси. По съвсем малка част от керамичните фрагменти личат следи от растителен опоснител. Този тип опоснител се среща изключително при големите съдове, предназначени за съхранение на хранителни продукти, които имат дебелина на стените над 1,2 см.

Преобладаващата част керамични фрагменти са неукрасени. Сред украсените са констатирани няколко основни типа украса: барботинна върху външната повърхност на някои големи съдове за съхранение на продукти (съдове-хранилища), чиято вътрешна повърхност е ангобирана; рисувана, набодена, врязана, канелюрна или пластична; както и някои по-редки типове украса като прилепена или направена чрез отнемане на глина. Последният тип се наблюдава най-често в украсата на култовите масички.

Въпреки формалните си прилики, керамичните фрагменти от Ковачево произхождат от най-различни контексти - вкопани структури (ями с различно предназначение и дупки от колове); от подови нива и главно от пластове (повече от половината съдове). Наличен е и един рядък контекст на намиране - става дума за редките гробове, в които починалото бебе е поставено в керамичен съд. Приведените примери очертават достатъчно ясно разнообразните функции, придавани на съдовете.

2.2. Типологическо и функционално разнообразие

С цел изясняване функциите на съдовете са взети предвид пет основни критерии. Формата, при отсъствието на никакви по-ясни съотношения между нея и функцията на керамичното изделие, дава възможност единствено за издигане на хипотетично и твърде общо определе-

ние за употребата на съда (Rice 1987, 212-219; Regert et al. 1999, 97). Класическите типологически класификации, създадени с цел дефиниране хронологическите и културни рамки на неолита, са неприложими при дискутиране функцията на съдове. Затова се използва друг класификационен подход. Отчитайки функционалните дадености и потенциалните възможности за употреба на съдовете, обусловени от формата им (достъп до съдържанието на съда, възможност за окачване, евентуално поставяне на съда върху огън), керамиката от Ковачево е разпределена в девет основни категории (обр. 3).

- Съдовете от категория А се характеризират с голяма степен на отвореност и с малка височина. Очевидно те са използвани най-вече за приготвяне и консумиране на храна (Rice 1987, 225-226).

- Съдовете от категория В са с по-затворена форма и с наличието на възвести дръжки. Изглежда тези съдове са служели предимно за съхранение на продукти (Rice 1987, 225-226).

- Специфично за керамичните съдове от категория С е, че имат дупки по стените, спомагащи за разделянето на субстанции с различна консистенция (Rice 1987, 225-226).

- Гърневидните съдове от категория D са с тясно гърло или чучур, улесняващи преливането на течности с фина консистенция (Rice 1987, 225-226).

- Съдовете от категория Е представляват черпаци, използвани за изгребване.

- Фрагментите от категория F спадат към похлупачите.

- Съдовете от категория G са рисувани и по всяка вероятност не са поставяни на огън.

- Твърде миниатюрните съдове от категория H на практика не са в състояние да побират нищо.

- И накрая, съдовете от категория I не притежават никакви специфики или белези, които да подсказват евентуалната им употреба. Следователно, основавайки се единствено на формата им, е невъзможно за тях да се предложи функционална интерпретация.

Гореизложената класификация на керамичния материал почива върху неговите хипотетични, а не на проявени функции. Все пак тя свидетелства за завидното разнообразие съдове, намерени на обекта.

Големината е друг важен критерий оказващ влияние върху функцията на даден съд. Всъщност, възможността за практическото използване на съдове е в тясна зависимост от техните

размери (Echallier, Courtin 1994, 132). Големината на съдовете е изследвана чрез съпоставяне на следните две зависимости: съотношение между височината и максималния диаметър на съда, и съотношение между устийния и максималния диаметър. Пропорциите: (високи/ниски), както и степента на отвореност (отворени/затворени форми), също са детайлно проучени (Shepard 1956, 224-247). Най-общият извод, налагащ се вследствие анализа на размерите показва, че големината на съдовете варира в много широки граници. Съотношението между височините и диаметрите им пък се колебае от няколко милиметра до десетки сантиметри.

Беше разгледан и обемът на съдовете. Както и останалите параметри на керамичните съдове, той също оказва влияние върху техниките на изработка. Вместимостта на изделията е изчислена въз основа на профили (Rice 1987, 222). Предпочетен е именно този количествен метод поради възможността с него да се изчисли прецизно обема на съдове с разнообразни и сложни форми. Естествено, поради тясната си връзка с размера на съдовете, обемът варира в твърде широки граници - от няколко милилитра до десетки литри.

Отлаганията са друг тип свидетелства за функцията на съдовете. Всъщност тези отлагания са единствените реални останки от съдържанието на съдовете (Evershed et al. 1992). В Ковачево аморфните отлагания се наблюдават най-често в два вида: овъглени поръзени отлагания (нагар), с неравна повърхност, които прилепват съвсем слабо към вътрешната повърхност на керамиката и компактни бели до бежови отлагания с гладка повърхност, прилепващи много по-плътнo към стените на разглежданите съдове (Vieugué et al., под печат). Първоначално всички отлагания са изследвани чрез инфрачервена спектроскопия. След това наличният материал е подложен на съответните аналитични изследвания с цел разкриване същността и структурата му. Органичните останки са проучени чрез газов хроматограф. Минералните останки пък са анализирани чрез разлагащ електронен микроскоп. Посочените физико-химически изследвания позволиха откриването в някои съдове на животински мазнини и останки от стрити на прах кости (Vieugué et al., под печат). Това е още едно доказателство за разнообразните функции на съдовете от Ковачево, предположени още при изследванията на тяхната форма, размери и съдържание.

Макар и често подценявани, следите от из-

носване, всъщност са първостепенен функционален белег (Griffiths 1978; Skibo 1992, 103-144; Duistermaat 2008, 429-431). Именно те спомагат да бъде разбран начинът на употреба на съдовете - т.е. дали са окачвани или поставяни върху основата си. Освен това дават възможност да се изясни продължителността и честотата на използване, както и да се изчисли минималното количество наличен инвентар съдове (Vieugué et al. 2008, 108-109). При липсата на етнографски и други експериментални данни, наблюдаваните следи от употреба не са подложени на детайлен микроскопски анализ, както е процедирано с някои други находки (Semenov 1964). Поради тези причини интерпретацията им все още среща трудности. В Ковачево следите от употреба се наблюдават изключително върху дръжките и дъната на съдовете. Следите от износване по дъната се регистрират най-често, срещат се при близо 80 % от тях. От този факт може да се заключи, че повечето керамични съдове от обекта са използвани като са поставяни върху основата си. При това следите от износване по дъната са с различна наситеност - ясно свидетелство за различна продължителност и честота на употреба. Въпреки своята сложност, именно този проблем привлече вниманието ни, тъй като параметрите за честота и продължителност на употребата на съдовете влияят върху формирането на изследваните и интерпретираните от нас археологически комплекси (Maun 1994). Следите от износване се наблюдават често и по дръжките. Те са както върху пробити дръжки, така и върху други видове израстъци. По всяка вероятност тези следи са резултат от люлеенето или от окачването на част от съдовете в процеса на битовите дейности. Съдовете от Ковачево са употребявани по различен начин, а именно, окачвани са или пък са слагани върху основата си.

Петте изследвани критерия свидетелстват достатъчно категорично за изключително разнообразните функции и начини на употреба на керамичния комплекс от Ковачево. Впрочем, това многообразие е следствие от дългия период на обитаване на селището, макар да не може да бъде обяснено единствено чрез хронологическия фактор.

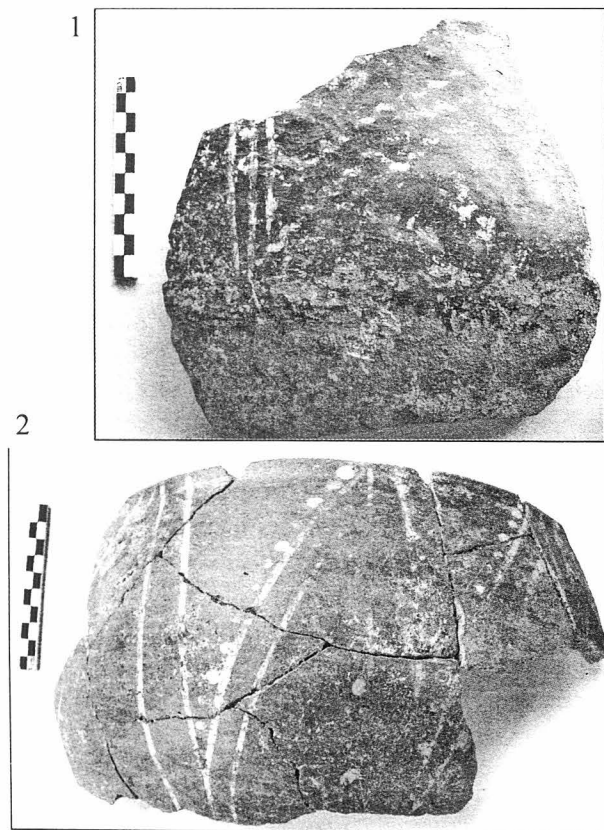
2.3. Технологично разнообразие

По отношение на украсата на керамика, определянето на индивидуалните особености е лесно уловимо в рамките на общия контекст на обекта, (Salanova 2007; Salanova 2009). Те се проявяват в разнообразни декоративни еле-

менти и най-вече в начините на поставянето им. Посоченото разнообразие пък е най-ясно видимо сред категорията рисуванни съдове със по-сложна украса.

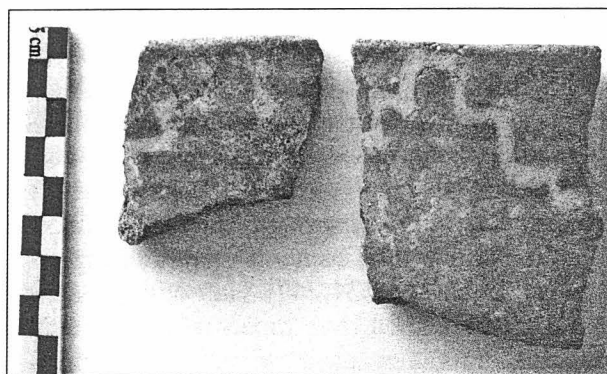
В орнаменталния репертоар на керамични фрагменти от обекта се наблюдават минимум 34 мотива и над 600 композиции, организирани в сравнително немногобройни комбинации. Именно този факт придава на комплекса украсени съдове от Ковачево усещането за силна стандартизация - може да се каже, че кодовете, отрязващи организацията и структурата на украсата на рисуваните съдове от всеки период са твърде еднотипни. Следователно, разнообразието не бива да се търси на ниво символика в изображенията. Всъщност, то е видимо на технологическо ниво и което е по-важно - проявява се още в най-ранните пластове на обекта.

Рисуваната украса по съдовете, произхождащи от ранните пластове (Ковачево Ia: Lichardus-Itten et al. 2002) е представена основно от съчетание на прави и вълнообразни линии, наподобяващи знаме (половината от всички най-ранни декорации от Ковачево); от точки или редици „сигма“ (обр. 4). При всички тези варианти украсата е нанасяна с бяла, неизлът-

Обр. 4. Ковачево. Най-ранни рисуванни съдове. 1 - с вълнообразни линии; 2 - с линии, изпълнени с точки (снимки Л. Саланова)

Fig. 4. Kovačevo. The earliest painted vessels. 1 - Wavy lines; 2 - Dot-and-line decoration (photos L. Salanova)

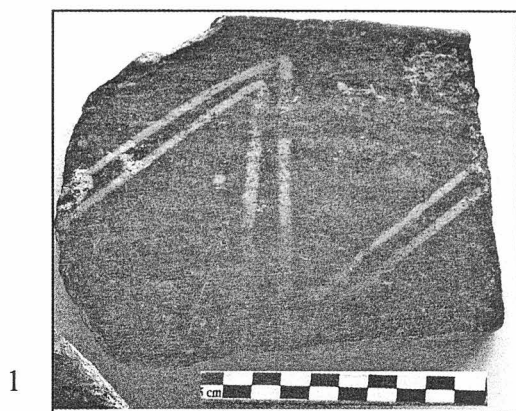

Обр. 5. Ковачево. Нетипични (особени?) украси от ранните пластове (снимка Л. Саланова)

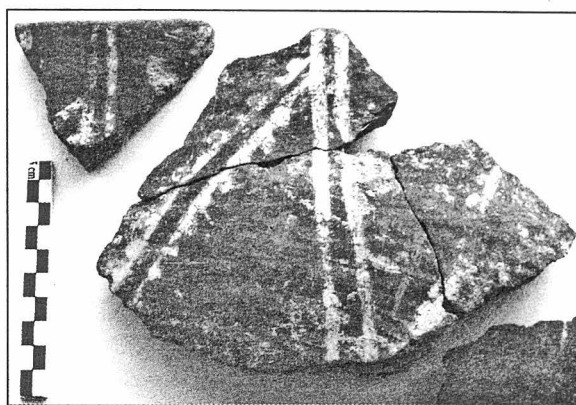
Fig. 5. Kovačevo. Atypical (peculiar?) decoration from the early layers (photo L. Salanova)

кана боя, положена върху червена или виненочервена ангоба. Забелязват се и по-особени орнаменти, свидетелстващи за индивидуална изработка. Налични са и малки съдчета, украсени с орнаменти във форма на не много регулярна „стълбичка“, рисувана с бяла боя (обр. 5). Друга особеност, свързана с тази украса е, че орнаментирани по този начин фрагменти са регистрирани и в едни и същи жилищни структури, което навежда на мисълта, че вероятно са изработени от едно и също лице.

Начините на полагането на най-често срещаните рисуванни украси (т.нар. «знамена») са твърде разнообразни - факт, свидетелстващ за множество изпълнители. От една страна, разнообразието на някои декоративни детайли може да е много голямо - например вълнообразните линии (т.нар. «знамена»), кантовани с точки - начин, при който наистина се наблюдава огромно количество комбинации според местоположението и броя точките, прибавени към основната линия на орнамента (обр. 2). От друга страна, полагането на орнамент от вълнообразни линии показва, че част от изделията са по-грижливо изработвани от останалите. По всяка вероятност изтъкнатите различия се дължат и на различна степен на компетентност на изпълнителя. Така например, равномерното нанасяне на контура на вълнообразните линии позволява открояване на украсите, изпълнени с повече майсторство от други, чиято рисунка е по-груба (обр. 6). Трябва да се подчертае, че обикновено равномерността в нанасянето на украсата е съпътствана и с грижлива обработка на повърхността на съдовете, докато при екземплярите с неравномерна рисунка се забелязват и редица други несъвършенства - повърхността е с неправилна структура, има остатъци от груби примеси под ангобата, следи от пръстите незаличени чрез загладване. Същевременно, и

1

2

Обр. 6. Ковачево. 1 - равномерно изпълнена украса; 2 - неравномерно изпълнена украса (сн. Л. Саланова)
Fig. 6. Kovačevo. 1 – Uniformly executed decoration; 2 – Unevenly executed decoration (photo L. Salanova)

по-грижливо, и по-грубо изработените съдове често се откриват в едни и същи жилищни структури. Целта ни е да установим дали се наблюдават различия и в техниките на изработката им.

Настоящото технологично проучване разкри съществуването на две коренно различни оперативни вериги на изработка, функционирали на обекта.

Първата се характеризира със сглобяване на компонентите отдолу нагоре: направата на съда започва с моделирането на дъно от парче глинена «питка», след което стените и устието се оформят чрез техника с долепване на глинен «маркуч». Регистрираните макроследи по дъната на съдовете, които произхождат от тази оперативна верига, са твърде различни. Най-често се наблюдават три варианта. При първия сечението на дъното на част от съдовете представлява разположени в полукръг частици и шупли глина. Подобно разположение на елементите свидетелства за наличието на глинен «маркуч» (фурш) (обр. 7 1). Изглежда в този случай е използван глинен «маркуч», навит в спирала, от който е оформяно дъното на съда, след което са оформени стените чрез долепване на следващ глинен «маркуч». При втория вариант освен спираловидно увития глинен «маркуч» за направа на дъното се забелязва надлъжно удебеление, разположено по прехода между дъното и тялото на съда, отчетливо видимо върху повърхността. Сечението му пък показва разположени в полукръг частици (обр. 7 2). Тези специфики навеждат на мисълта, че вероятно преходът между дъното и тялото е постигнат чрез залепване на отделен глинен «маркуч». При третия вариант в прелома е видима кухня, разделяща две глинени плоскости (обр. 7 3). Сечението на съответните плоскости показва наличие на сектори от глина, доказва-

щи, че е приложено спираловидно навиване на глинен «маркуч». От тези макроследи може да се заключи, че след като са така оформени, двете плоскости са поставяни една върху друга, за да се направи основата на съда.

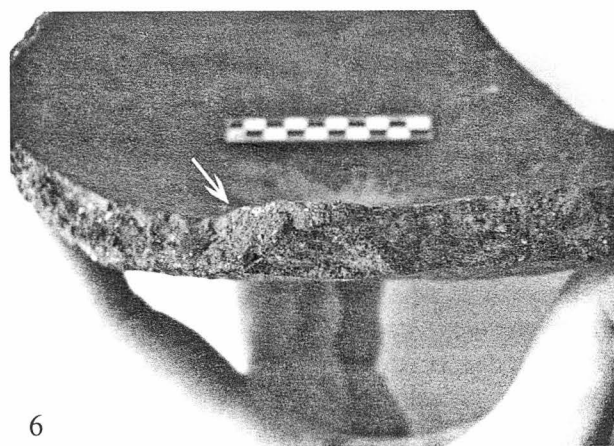
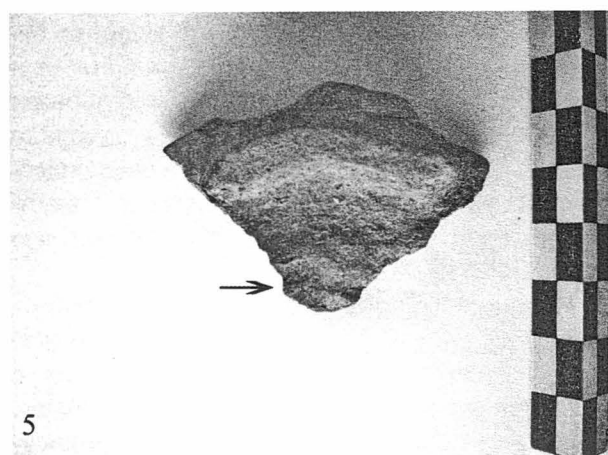
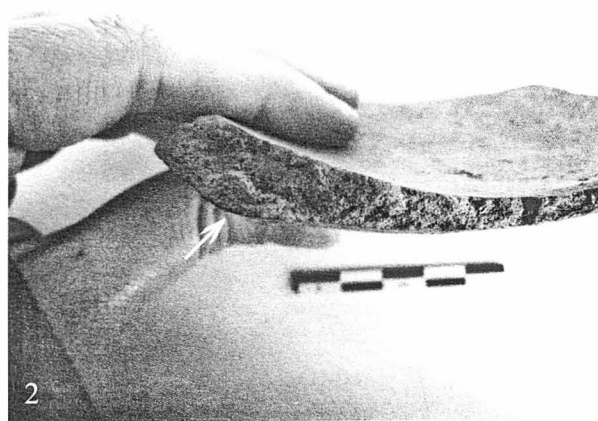
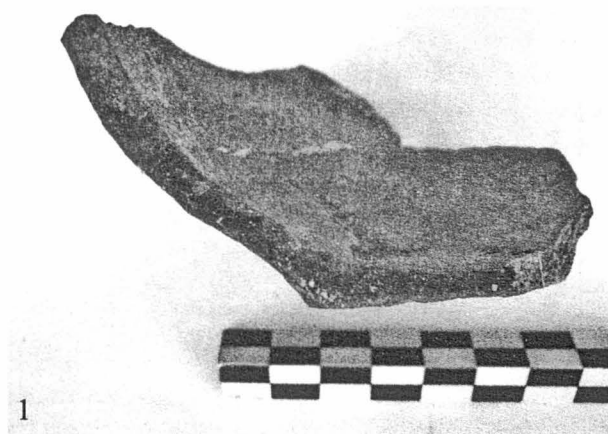
Съдовете, изработени съобразно втората оперативна верига, са правени в обратен ред. Първоначално от глинен пръстен е моделирано устието на съда, след което от глинени «маркучи» са оформяни стените. Накрая, също от глинен «маркуч» е оформяно дъното. Фактът, че е следвана именно тази оперативна верига се доказва благодарение на наличието на полукръгъл отвор, разположен в центъра на основата на съдовете (обр. 7 4). Той съответства на кухнята, съществуваща преди окончателното запълване на дъното. В редица случаи при не-особено качествено изравняване, малкият бушон (или *тапа*) се е отчупвал от съдовете, което обяснява характерно полукръгло вдлъбване в центъра при голям брой отделно намерени дъна. В случаите, когато тапата все още съществува на дъното, тя е ясно забележима и видима на повърхността му (обр. 7 5), и се откроява в сечението на дъно (обр. 7 6).

И така, представените техники на изработка и украса на съдовете разкриват огромното техническо разнообразие, засвидетелствано в керамичната продукция от обекта Ковачево. В момента се провежда съпоставяне на описаните критерии с известните типологически и функционални данни, което би спомогнало за изясняване на факторите, обусловили посоченото разнообразие.

3. Интерпретации

3.1. Еволюция в тялото на съдовете

Керамичните съдове произхождат от различни структури, а от момента на изработката им до този на откриването им, е изминал дълъг

Обр. 7. Ковачево. Макроследи от процеса на изработка на съдовете (сн. Л. Гомар) - 1- Разрез на дъно с профили на „фуршове“, свидетелство за оформяне на дъното чрез концентрично усукване на „фурша“; 2 - Дъно с „фурш“, прилепен при прелома дъно-стена; 3 - Дъно, моделирано чрез наслагване на две глинени плочки; 4- Полукръгъл отвор в средата на дъно, доказващ моделирането на съда чрез „обратен“ метод; 5 - Глинена тапа, добре оформена от външната страна, поставена в отвора на дъното; 6- Глинена тапа, открояваща се добре в разреза на дъното;

Fig. 7. Kovačevo. Macro-traces of the process of pottery manufacture (photo L. Gomart) - 1 - Section of a base with sections of coils that show the base was shaped of spirally rolled coils; 2 - Base with a coil that is attached near the junction of the base with the wall; 3 - Base modeled by the overlaying two clay tablets; 4 - Semi-circular hole in the middle of a base suggesting the use of the "reverse" method of modeling; 5 - Clay plug with carefully molded external side, placed in the opening on the base; 6 - Clay plug, outlined in the section of the base;

период. Трябва да напомним също, че горните пластове на селището са обработвани дълго време и унищожавани от ерозия. Ето защо създаването на прецизна хронология на последните фази на обитаване на обекта е в голяма степен затруднено. Все още не е приключила и възстановката на процесите на еволюция на съдовете, основана на анализ на украсата им. В момента могат да се открият единствено нейните тенденции.

По принцип, промените в украсата на керамичните комплекси са твърде динамични, както по отношение гамата декоративни мотиви, така и с оглед на използваните техники на нанасянето им. Значително по-бавно се променят формата и функциите на самите съдове. Освен това последните два параметъра се отличават с различна динамика на развитието. Дори при известна промяна на формата на съда, функцията му се запазва относително постоянна, непроменена във времето. Характерни за началния етап от обитаването на обекта, съдовете с меко очертан профил и дъговидни стени, притежаващи само един прелом, изчезват за сметка на по-сложните съдове с минимум два прелома. Последните също търпят промени и през финалната фаза на периода еволюират към съдове с прост профил, без никакви преломи (Demoule et Lichardus-Itten 2001, 92-93). Същевременно, керамичните съдове запазват функциите си (Vieugué et al. 2008, 110-111). Така например, използваните за варене на кости съдове са в употреба през всички периоди, както и съдовете, които вероятно служат за съхранение на продукти, приготвяне или консумация на храна. Следователно, чувствителните промени във формата на керамичните съдове не са породени от функционални фактори, нито пък обратно, те от своя страна не оказват каквото и да е влияние върху употребата им. Що се отнася до техниките на моделиране, в процеса на изследването е установено, че първата оперативна верига (с моделиране отдолу нагоре), е налична както в най-долните, така и в най-горните стратиграфски пластове. При втората оперативна верига (с моделиране наобратно) е необходимо прибегване към серията на декоративните елементи, за да се установи хронологически момента на появата ѝ. Очевидно е, че двете оперативни системи, поне в известни времеви отрязъци, съществуват едновременно в селището.

3.2. Значение на керамичните съдове от обекта

Дори най-ранните керамични изделия от

Ковачево показват отлична степен на овладяване на техническите умения за изработка на керамика; на практика тук е невъзможно да се допусне съществуване на преходна фаза или евентуално идване на по-умели производители на гърнчарски изделия сред местно население. Всъщност, вече са отбелязани известни отлики в нивото на уменията, изразяващи се в начина на полагане на украсата и обяснени чрез прилагане на различни техники на моделиране.

Разкриването на две коренно различни оперативни системи на моделиране обаче предполага и наличие на две технологически традиции (Roux, Courty 2007). При първата система (с моделиране отдолу нагоре) се забелязват множество варианти за направа основата на съдовете. Те от своя страна свидетелстват за различни начини в изработката и подсказват, че вероятно на обекта е имало силно профилирано обучение, с множество етапи (срв. Perlès 2001, 211).

Съществуването на двата технологически подхода, но най-вече множеството начини за нанасяне и композиране на украсата сочат, че изработката на керамични съдове не е била дело на ограничен брой хора. Напротив, по всичко личи, че с направата им са били заети повече лица, дори цели групи „производители“. И така, основавайки се не само на наличието на различните технологически подходи, но и вследствие концентрирането на дадени характерни стилове в отделни домове, може да се предположи, че производството на съдове се е развило като домашен поминък.

Предварителните резултати от Ковачево не подкрепят тезата за съществуване на специализирано гърнчарско производство тук, каквото се смята, че е съществувало в някои гръцки региони (Vitelli 1989; Perlès et Vitelli 1994; Perlès 2001). От тях не могат да се направят и никакви категорични изводи за съществуване на сложна организация на селището и на отделните му обитаеми структури.

3.3. Значение на керамичния комплекс в контекста на балканския неолит

Предварителното изследване на керамичния материал от Ковачево дава възможност да се формулират само няколко общи извода, тъй като същинските проучвания, насочени към разкриване контактите на обекта с други, тепърва предстоят. На практика тук примерите на импорт на съдове, реални или хипотетични, са по принцип малобройни и се забелязват през последните фази на ранния неолит (Lichardus-

Itten et al. 2002). В такъв смисъл тези външни елементи нямат отношение към идентичността на най-ранните обитатели.

Най-ранните керамични съдове от Ковачево показват явна стилистична близост със съдове, произхождащи от Северна Гърция и Македония (Demoule, Lichardus 2001). Относно техниките на изработка обаче, все още липсват наблюдения от други обекти, за да могат да се направят по-сериозни сравнения.

Въпросът за статута на най-ранните европейски керамични производства е вече многократно обсъждан. На Балканите керамичните съдове имат разнообразно приложение - например за съхраняване на продукти, или за варене на храна (Manson 1995, 72; Chohadzhiev 2006, 134). В Гърция те са използвани основно в церемониален или ритуален контекст (Vitelli 1989). Множество изследователи на неолита съзират в тази двойственост проявлението на два различни, диахронни процеса на неолитизация (Perlès 2001; Özdoğan 2006). Ето защо именно проблемът за ролята на съдовете придоби първостепенна историческа важност.

Географското разположение и хронологията на неолитното селище при Ковачево превръщат керамичния му комплекс в особено важен фактор с оглед горепосочения дебат. Огромното разнообразие на формите съдове от Ковачево и на регистрираните по тях следи от износване свидетелстват за разнообразните им функции. Изследваният комплекс спада към кухненската неолитна керамика, съставлявала очевидно важна част от ежедневието на първите обитатели на обекта. Същевременно отделни съдове, особено част от рисуваните, имат стойност, надвишаваща тази на обикновен съд (Salanova 2007, 161).

Заклучение

Подобното изследване на всички керамични фрагменти, открити на обекта, независимо от значителното им количество, позволи да се набележат няколко аспекта за размисъл, свързани с неолитното керамично производство. И ако украсените фрагменти си остават най-несигурните елементи за установяване на прецизна хронология, то проучването на комплекси от съдове - цели и фрагментирани, украсени и неукрасени, позволява да се въз-

станови организацията на керамичното производство в селището, а оттук - и социалната му организация, както и някои битови дейности чрез анализ на функциите на съдовете. Тези въпроси са изключително важни в контекста на проблемите за неолитизацията и появата на първите съдове, и за осветляването им е необходимо събирането на множество данни, чийто вид може да се прецизира единствено в момента на самото проучване.

В Ковачево керамичната продукция, дори най-ранната, се отличава с огромно стилово, типологическо и функционално разнообразие. По всичко изглежда, че грънчарското производство тук се е развивало в рамките на дома, като всеки дом е притежавал набор от специфични способности и умения и същевременно е следвал общите за селището стилистични норми. По-нататъшните проучвания на обекта ще бъдат ориентирани именно към изследване на връзките между обитаемите структури от една и съща фаза на обитаване.

Друг интересен проблем е изясняване характера на контактите между Ковачево и съседните му раннонеолитни селища. Сравнителният анализ между подвижните артефакти от Ковачево и тези от други селища обаче се усложнява сериозно от факта, че на практика единствените специализирани проучвания от региона са концентрирани само тук. Това състояние на нещата сериозно възпрепятства осветляването на процесите на неолитизация, тъй като съвременното ниво на познания позволява да се отчетат само типологическите аспекти на материалите. Впрочем, във връзка с проблема за контактите между селищата, значително по-информативни биха били изводите относно съответните умения на обитателите на различни селища.

Благодарности:

Изявяваме най-сърдечната си благодарност на разкопачите на обекта Ковачево: М. Лихардус-Итен, Ж.-П. Демул, В. Николов, Л. Перничева, М. Гребска-Кулова, И. Кулов, които се съгласиха да ни предоставят за изследване керамичния комплекс, събиран в продължение на повече от 20 години. Изразяваме и специалната си благодарност към Васил Николов, който ни подтикна да напишем настоящата статия за сп. Археология.

Цитирана литература:

- Николов 1983:** В. Николов. Орнаментация на раннонеолитната рисувана керамика: систематизация и характеристика. - Археология, 1983, 1-2, 29-43.
- Николов 1998:** В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II-III, III и III-IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. София, 1998.
- Николов 2002:** В. Николов. Раннонеолитна рисувана орнаментация (Frühneolithische bemalte Ornamentik). София, 2002.
- Петрова 2003:** В. Петрова. Класификация на керамични съдове от къснохаколитната култура Караново VI в Тракия. - Археология, 2003, 2, 15-27.
- Чохаджиев 2001:** С. Чохаджиев. Ваксево - праисторически селища. Велико Търново, 2001.
- Casadei 1994:** D. Casadei. Observations technologiques d'un échantillon céramique. Mission archéologique de la vallée du Strymon. Fouilles franco-bulgares de Kovacevo, rapport N 9, campagne 1994, 56-59.
- Chohadzhiev 2006:** S. Chohadzhiev. Slatino, prehistoric settlements. Veliko Turnovo, 2006.
- Demoule, Lichardus-Itten 2001:** J.-P. Demoule, M. Lichardus-Itten. Kovačevo (Bulgarie), un établissement du Néolithique le plus ancien des Balkans. - In: J. Guilaine (édit.). Communautés villageoises du Proche-Orient à l'Atlantique (8000-2000 avant notre ère). Séminaires de la chaire "Civilisations de l'Europe au Néolithique et à l'Âge du Bronze" du Collège de France. Paris, 2001, 85-102.
- Duistermaat 2008:** K. Duistermaat. The pots and potters of Assyria. Technology and organisation of production, ceramic sequence and vessel function at Late Bronze Age Tell Sabi Abyad, Syria. Paris, 2008.
- Echallier, Courtin 1994:** J.-C. Echallier, J. Courtin. La céramique du Néolithique ancien et moyen de Fontbrégoua (Var): approche typométrique. Terre cuite et Société. La céramique, document technique, économique, culturel. XIVème Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes, Juan-les-Pins, 21-23 Octobre 2004. Juan-les-Pins, 1994, 131-145.
- Evershed, Heron, Charters, John Goad 1992:** R.-P. Evershed, C. Heron, S. Charters, L. John Goad. Chemical analysis of organic residues in ancient pottery: methodological guidelines and applications. - In: R. White, H. Page (édit.). Organic residues in Archaeology: their identification and analysis. Proceedings of the conference organised by the United Kingdom Institute for Conservation, Archaeology Section, York, 10 mai 1990, 1992, 11-25.
- Gelbert 2003:** A. Gelbert. Traditions céramiques et emprunts techniques dans la vallée du fleuve Sénégal, Ed. de la maison de la sciences de l'homme: Coll. Référentiels. Paris, 2003.
- Gosselain 2002:** O. P. Gosselain. Poteries du Cameroun méridional. Styles techniques et rapports à l'identité, éditions du CNRS. Paris, 2002.
- Grebska-Kulova 2008:** M. Grebska-Kulova. Les autels. - In: J.-P. Demoule, M. Lichardus-Itten (édit.), Kovačevo. Rapport des fouilles néolithiques franco-bulgares dans la vallée du Strymon. Ministère des Affaires étrangères-Académie des Sciences de Sofia. Paris, 23, 2008, 30.
- Griffiths 1978:** D.-M. Griffiths. Use-marks on Historic ceramics: a Preliminary Study. - Historical Archaeology, 12, 1978, 78-81.
- Jaulneau 2008:** C. Jaulneau. From observations to interpretation. - In: D. Politis (ed.). E-Learning Methodologies and Computer Applications in Archaeology. Hershey-New York, 2008, 79-103.
- Huysecom 1994:** E. Huysecom. Identification technique des céramiques africaines. - In: Terre cuite et société. La céramique, document technique, économique, culturel, Actes des XIVe rencontres internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes, 21-23 octobre 1993, Juan-les-Pins: éd. du CNRS, 31-44.
- Lichardus-Itten, Demoule, Perničeva, Grebska-Kulova, Kulov 2002:** M. Lichardus-Itten M., J.-P. Demoule, L. Perničeva, M. Grebska-Kulova, Kulov I. The site of Kovačevo and the beginnings of the Neolithic period in Southwestern Bulgaria. The french-bulgarian excavations 1986-2000. - In: Lichardus-Itten M., Lichardus J., Nikolov V. (Hrsg.). Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien. Bonn, 2002, 99-158.
- Lichardus-Itten 2009:** M. Lichardus-Itten. Sceaux néolithiques, marqueurs d'identité. - In: Hommage à Jean Guilaine. Archives d'Ecologie Préhistorique. Toulouse, 2009, 403-414.
- Livingstone Smith 2001:** A. Livingstone Smith. Chaînes opératoires de la poterie, références ethnographiques, analyse et reconstitution. Thèse de doctorat, Université libre de Bruxelles. Bruxelles, 2001, 461 p.
- Manson 1995:** J.-L. Manson. Starčevo pottery and neolithic development in the central Balkans. - In: W. K. Barnett, J.W. Hoopes (édit.). The emergence of pottery, technology and innovation in ancient societies. Washington, 1995, 65-77.
- Mayor 1994:** A. Mayor. Durée de vie des céramiques africaines: facteurs responsables et implications archéologiques. - In: Terre cuite et Société. La céramique, document technique, économique, culturel. XIVème Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes, Juan-les-Pins, 21-23 Octobre 2004. Juan-les-Pins, 1994, 180-197.
- Müller 1993:** A. Müller. Etude typologique du matériel céramique du Bronze ancien du site de Kovačevo, Mémoire de DEA, Université de Paris I, 1993.

- Niellini 2006:** F. Niellini. Céramiques et matières premières néolithiques à Kovacevo, Mémoire de Master 1, Université de Paris 1, 2006.
- Özdögan 2006:** M. Özdögan. Neolithic cultures at the contact zone between Anatolia and the Balkans - Diversity and homogeneity at the Neolithic frontier. - In: I. Gatsov, H. Schwarzberg (éd.). Aegean - Marmara - Black Sea: the present state of research on the Early Neolithic. Proceedings of the session held at the EAA 8th Annual Meeting at Thessaloniki, 28 septembre 2002. Langenweissbach, 2006, 21-28.
- Perlès 2001:** C. Perlès. The Early Neolithic in Greece. Cambridge, 2001.
- Perlès, Vitelli 1994:** C. Perlès, K. Vitelli. Technologie et fonction des premières productions céramiques de Grèce. - In : Terre cuite et société. La céramique, document technique, économique et culturel. XIVe Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes, éd. APDCA, Juan-les-Pins, 1994, 225-242.
- Pernitcheva 1990:** L. Pernitcheva. Le site de Kovatchevo, Néolithique ancien, dans le département de Blagoevgrad. - Studia Praehistorica, 10, 1990, 142-196.
- Pernitcheva 2000:** L. Pernitcheva. The Final Copper Settlement of Kolarovo. - In: Technology, Style and Society. Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory. L. Nikolova (éd.). BAR International Series, 854. Oxford, 2000, 133-171.
- Pernitcheva 2002:** L. Pernitcheva. Die prähistorische Siedlung Balgarčevo, Kreis Blagoevgrad. - In: Beiträge zu Jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien. M. Lichardus-Itten, J. Lichardus, V. Nikolov (Hrsg.). Bonn, 2002, 271-324.
- Plog 1980 :** S. Plog. Stylistic variation in prehistoric ceramics. Design analysis in the American Southwest. Cambridge, 1980.
- Regert, Dudd, Pétrequin, Evershed 1999:** M. Regert M., S.-N. Dudd, P. Pétrequin, R.-P. Evershed. Fonction des céramiques et alimentation au Néolithique final sur les sites de Chalain. De nouvelles voies d'étude fondées sur l'analyse chimique des résidus organiques conservés dans les poteries. Archéosciences, Revue d'archéométrie, 23. Garchy, 1999, 91-99.
- Roux, Courty 2007:** V. Roux, M.-A. Courty. Identifying social identities at a macro-regional level: chalcolithic ceramics of south Levant as a case-study. - In: A. Livingstone Smith, D. Bosquet, R. Martineau (eds.), Pottery Manufacturing Processes: Reconstitution and Interpretation. Acts of the 14 th UISPP Congress, University of Liège, Belgium, 2-8 September 2001, Colloque/Symposium 2. BAR 1349, 201-214.
- Rice 1987:** P.-M. Rice. Pottery analysis: a source book. Chicago university press. Chicago, 1987.
- Rye 1981:** O. S. Rye. Pottery technology. Principles and reconstruction. Taraxacum Press, Washington, 1981.
- Salanova 2000:** L. Salanova. La question du Campaniforme en France et dans les Iles anglo-normandes: productions, chronologie et rôles d'un standard céramique, coédition Société Préhistorique Française et Comité des Travaux Historiques et Scientifiques. Paris, 2000.
- Salanova 2002:** L. Salanova. Fabrication et circulation des céramiques campaniformes. - In: J. Guilaine (dir.). Matériaux, productions, circulations du Néolithique à l'Âge du Bronze, séminaires du Collège de France, éd. Errance, coll. Des Hespérides. Paris, 2002, 151-166.
- Salanova 2003:** L. Salanova. La céramique du secteur E: mise en place d'un protocole d'étude. - In: Mission archéologique de la vallée du Strymon. J.-P. Demoule, M. Lichardus-Itten (éd.), Kovacevo. Fouilles franco-bulgares de la vallée du Strymon. Rapport n°17, 2002, 12-18.
- Salanova 2005:** L. Salanova. La céramique. - In: Mission archéologique de la vallée du Strymon, J.-P. Demoule, M. Lichardus-Itten (éd.), Kovacevo. Fouilles franco-bulgares de la vallée du Strymon. Rapport n°19, 2004, 15-26.
- Salanova 2007:** L. Salanova. Décoder les sociétés néolithiques: réflexions sur les décors céramiques, Mémoire d'habilitation à diriger des recherches, Université de Paris 1, 2007.
- Salanova 2009:** L. Salanova. La plus ancienne céramique bulgare (Kovačevo, Bulgarie): caractérisation technique, implications socio-culturelles. - In: L. Astruc, A. Gaulon, L. Salanova (dir.), Méthodes d'approche des premières productions céramiques: étude de cas dans les Balkans et au Levant Nord. Internationale Archäologie: Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress, Bd. 12. Rahden/Westf., 2009, 21-28.
- Semenov 1964:** S.-A. Semenov. Prehistoric technology. An experimental study of the oldest tools and artefacts from traces of manufacture and wear. London, 1964.
- Shepard 1956:** A.-O. Shepard. Ceramics for the archaeologist. Washington, 1956.
- Skibo 1992:** J. Skibo. Pottery function, a use-alteration perspective. New-York - Londres, 1992.
- Thiercellin 1988:** F. Thiercellin. Etude céramologique du site de Kovacevo. - In: Mission archéologique de la vallée du Strymon. Fouilles franco-bulgares de Kovačevo, rapport n°3, campagne 1988, 28-33.
- Todorova, Matsanova 2000:** N. Todorova, V. Matsanova. Late Chalkolithic Ceramic Style at Yunatsite Tell (Approach to the Systematization of the Ceramics from the newly excavated Levels). - In: Technology, Style and Society. Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory (ed. L. Nikolova). BAR International Series 852, Oxford 2000, 331-361.
- Vieugué, Mirabaud, Regert 2008:** J. Vieugué, S. Mirabaud, M. Regert. Contribution méthodologique à l'analyse fonctionnelle des céramiques d'un habitat néolithique: l'exemple de Kovačevo (6200-5500 av. J.-C., Bulgarie). Archéosciences, Revue d'archéométrie,

Vieugué, Mirabaud, Wright, Chadeaux, Regert sous presse: J. Vieugué, S. Mirabaud, V. Wright, C. Chadeaux, M. Regert. Bone powder and animal fats contained in the ceramic vessels from the earliest Neolithic sites of Bulgaria, Kovačevo. – In: L. Astruc, A. Gaulon,

L. Salanova (dir.), *Méthodes d'approche des premières productions céramiques: étude de cas dans les Balkans et au Levant Nord* (Internationale Archäologie).

Vitelli 1989: K. D. Vitelli. Were pots first made for food? Doubts from Franchti. – *World Archaeology*, 21-1, 1989, 17-29.

Methods for investigations of large pottery assemblages: the Neolithic pottery from Kovačevo near Sandanski (Abstract)

Laure Salanova, Julien Vieugué et Louise Gomrat

The site of Kovačevo was surveyed in 1981 and the excavations started in 1986. It provided an important stratigraphic sequence, mostly from the Early Neolithic Period, and a huge amount of fragmentary pottery (23 tons). The systematic collection of all the fragments in the course of excavations, as well as their exact plotting, combined with the good state of preservation of the vases and their variety and quantity, offer ideal conditions to bring to a successful conclusion a thorough ceramic analysis. This was the reason to elaborate a method of study that would allow for an exhaustive characterization of the assemblage.

A certain sampling strategy was followed in the selection of samples. The latter were chosen from the most complete vases and the most homogeneous structures, in order to understand more precisely the organization of ceramic production at the site, its evolution, and the status of the vessels in the first Neolithic communities in Bulgaria. The paper presents the method and the preliminary results of the collective study, which has been taking place at the archaeological base in Katuntsi since 2002.

For the general record, the potsherds were divided into three categories. The individuals, corresponding to the most complete vessels, were studied in detail at typological and technological levels. The remaining vessels were studied in a more summary way. For the homogeneous structures, the main stylistic and technical data were recorded in files termed lots. For the heterogeneous structures, the typological elements (rims, bottoms, handles, and lugs) were counted only in tables.

Further sampling was employed for more precise examination of the shape, the function, and

the manufacturing techniques of the vases. Most complete ones (individuals) were strictly analyzed in the sectors where the stratigraphy was best preserved (Sectors A, B, E, G, I, K, M, and N). As Sector E revealed the most complete stratigraphy, it was decided to examine the whole assemblage of fragments from the sector.

Various analyses were applied to provide an overview of the series that offers huge variety. It is expressed at the typological level (shapes and decoration), as well as in terms of techniques (of manufacture and decoration). Use-wear was frequently observed, in particular on ceramic bases, handles and lugs. Its recurrence shows that pottery was used in daily activities as early as the earlier Neolithic levels.

The chronological analysis is still in progress, but we could already assert that various parameters that were studied did not remain the same during the Early Neolithic sequence. While the formal aspects (shape and decoration) changed quickly from period to period, the technical and functional aspects remained more stable. This stability, which is also displayed in the stylistic homogeneity of the pottery from the site, is nevertheless qualified by the variety of modalities of manufacturing. From technical point of view, two radically different operational sequences (*chaînes opératoires*) with variants were distinguished, and differences of skills in the organization of the painted decorations were noticed. These first elements show that many potters were involved in the ceramic production, probably at a domestic scale. Thus, we could suggest a complex organization of the village and its houses.

Античните градски площадни комплекси и тяхната съдба през късната античност: *Serdica*

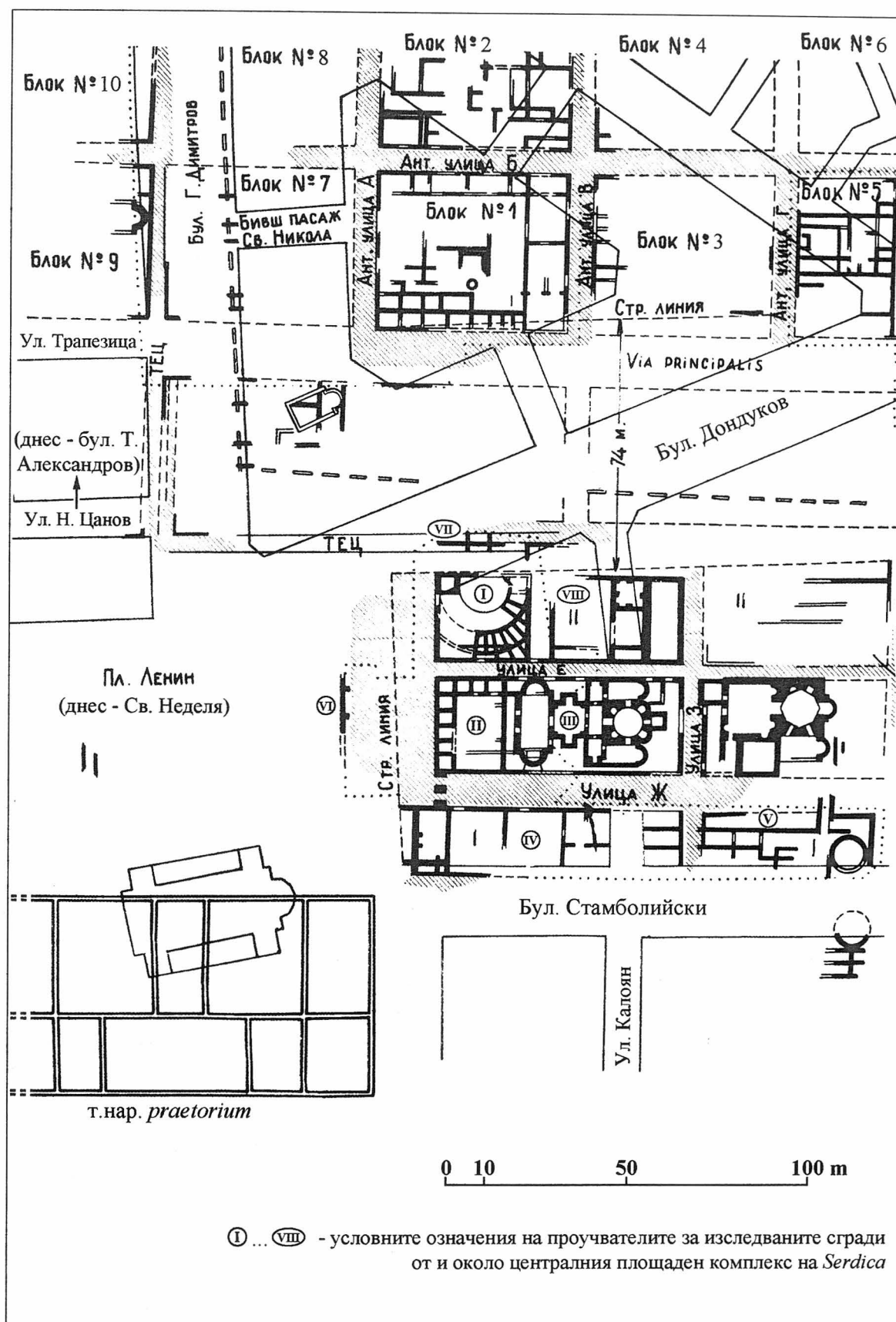
Венцислав Динчев

В първата част на настоящото изследване бяха представени агорите на *Philippopolis* и *Nicopolis ad Istrum* (Динчев 2009a), а във втората - форумът на *Oescus* (Динчев, 2009b). Тук ще изложа и анализирам данните за централния площаден комплекс на *Serdica*.

Наличната информация за комплекса на централния площад на *Serdica* е резултат предимно от тежките спасителни разкопки в началото на 50-те години на миналия век в центъра на днешна София. Поради това, основни проблеми, като тези за точната локализация и конфигурация на ареата, за вида и характера на останалите му основни компоненти или за основните етапи в развитието му, не са получили (с едно изключение) убедително и общоприето в научната общност решение.

Единственият засега компонент на централния площаден комплекс на *Serdica*, със сигурно установени предназначение, местоположение и план, е сградата на градския съвет - в случая булевтерион (*bouleuterion*) (обр. 1-3). По-нататък ще го представя подробно, а сега го споменавам като ориентир за локализация на площадната ара. Според първичната публикация, ареата е ориентирана север-юг, като дължината ѝ е над 65 м, а ширината - само 26 м. Източната граница на ареата се фиксира от западните фасади на булевтериона и намиращата се южно от него сграда „II”. Не е установен портик, нито тротоар, а само каменен „бордюр”, който е непосредствено до „западната страна на градския съвет”. Южната граница на ареата определя частично разкритата сграда „IV”. Трасето на западната ѝ граница се отъждествява с т. нар. западен бордюр до източната фасада на сграда „VI”. Тук са открити бази за колони, „долепени” до стената на сграда „VI”. Северната граница на ареата не е уточнена. При северозападния ъгъл на днешния хотел „Шератон” е регистрирано струпване на архитектурни детайли от монументална, двуетажна

обществена сграда. Според проучвателите, тя „несъмнено... се е издигала покрай северозападната част на античния форум”. Допуска се още, че това е същата сграда „VI”, от която реално е разкрит само един участък от източната ѝ стена. Площадната настилка е била от „добре издялани каменни плочи с правоъгълна форма”. Интересно съоръжение е т. нар. портарка при югоизточния ъгъл на ареата, където последната се свързва с декуманус „Ж”. Съоръжението е с три пилон, между които има „два прохода”, широки по 2,82 м. В основата си централният пилон е с размери 3,82 (запад-изток) x 1,95 м. Двата странични пилон, долепени до стените на прилежащите сгради, са по-тесни. Няма преки данни относно датата на планиране и полагане на самия площад. Изхождайки от начина на градеж и от стила на откритите на места архитектурни детайли, проучвателите датират околните постройки и съоръжения в периода от втората половина на II до средата на IV в. (Иванов, Бобчев 1964, 10-11, 17, 43-49, 53-54, табл. I-IV; вж. тук обр. 1). Изложените данни за локализацията и очертанията на ареата се срещат и в по-късни публикации (напр.: Иванов 1967, 27; Тонев 1995, 115-116). Прави обаче впечатление, че в цитираната статия на Т. Иванов, съавтор на първичната публикация, оценката вече е променена: „тези данни дадоха основание да допуснем, че тук се е намирал форумът на Сердика, обаче основната част от него остава неразкрита и непроучена под сегашния площад” (Иванов 1967, 27). Впоследствие С. Бобчев, другият съавтор, прави още по-значима корекция и определя по-горе очертаното пространство като „площадообразно разширение” и „проходен форум (*Forum transitorium*)”, а за същинския площад - „форума”, допуска, че е западно от него, пред (северно от) т. нар. преториум (Бобчев 1989, 44, 47). Предполаганото от него трасе на *cardo maximus* съвпада с оста на предположения от него форум (Бобчев

Обр. 1. План на проучените останки от II-VI в. в центъра на София през 1951-1954 г. (по Иванов, Бобчев 1964, табл. I)

Fig. 1. Sofia. Plan of the remains from 2nd-6th c. AD excavated in the centre of Sofia in 1951-1954. (after Иванов, Бобчев, 1964, табл. I)

1989, 44, 54, обр. 6). Учудващо е, че М. Станчева - основният изследовател на *Serdica* през последните десетилетия на миналия век, рядко проявява интерес към проблематиката на централния градски площад, а когато го прави не се ангажира с конкретни твърдения (напр. Станчева 1989, 13). Известно отношение към проблематиката имат нейните съобщения за разкрит участък от улица, която тя определя за *cardo maximus* (напр.: Станчева 1983, 24; Stančeva 1987, 66, 68) и която не съвпада с предложеното от Бобчев трасе, а тангира от запад по-горе очертаното площадно пространство (напр.: Stančeva 1987, 64-65, fig. 1, 2; Станчева 1989, 14-15, обр. 3, 4). За т. нар. порта-арка при югоизточния ъгъл на ареата тя допуска „особено тържествен характер“, а също и „по-особеното ѝ предназначение, свързано може би с тържества и церемонии“ (Станчева 1994, 63-64)¹. С косвено значение за проблематиката са и съобщенията за изследваните улици в западната зона на *Serdica* (Stančeva 1987, 66-68). В обнародвана неотдавна студия С. Бояджиев предлага обстойни анализи за ред сердикийски постройките и комплекси, включително за булевтериона, но също не се занимава с въпроса за мястото и очертанията на самия площад. Той не приема, че съоръжението при югозападния ъгъл на ареата е триумфална порта-арка и интерпретира неговите пилони като останки от жилищна сграда върху платното на улица „Ж“ (Бояджиев 2002, 128). В представен наскоро обзорен преглед на градските площади от римската епоха в българските земи се изтъква, че „досега площадът на Сердика не е локализиран“ и се допуска, че „е бил на няколко метра в посока запад-северозапад (?)“ спрямо булевтериона (Иванов 2004, 305).

Историографският преглед показва, че отразените в първичната публикация особености на площада в централната част на *Serdica*, малката му ширина и отсъствието на обиколни портици в частност, са причина за резервираността на повечето изследователи към неговата интерпретация и към темата за тукашния площаден комплекс изобщо. Конкретният аргумент за предположението на С. Бобчев, че същинският площад е западно от установения, е отсъствието на данни за застрояване на съответното пространство. Сам авторът обаче посочва, че това пространство „не е разкривано

никога“ (Бобчев 1989, 44). Неговата хипотеза за „*forum transitorium*“ и същински форум изхожда не толкова от наличните археологически данни, а от други хипотези - за споменатия „преториум“ и за връзката между „преториум“ и „форум“. На първата ще се спра на друго място, а за втората още тук искам да изтъкна, че е погрешна².

Мисля, че не може да има сериозни възражения срещу определянето на установеното при проучванията през 50-те години на миналия век площадно пространство (обр. 1) като част от ареата на централния площад на *Serdica*. Не може да има възражения и срещу източната граница на ареата, фиксирана чрез западните фасади на булевтериона и сградата „II“, както и срещу южната граница, определена от трасето на декуманус „Ж“ и частично разкритата сграда „IV“ (обр. 2). Северната граница на ареата не е установена, но наличните данни позволяват да се открият възможностите за трасирането ѝ.

На север от булевтериона се намира сградата „VII“, а на изток - сградата „VIII“ (обр. 1, 2). И двете са частично проучени. Сградата „VII“ се отнася „към средата на IV в.“ Основният компонент, установен от нея, е „зид с посока изток-запад“, проследен в протежение на „около 20 м“ и отстоящ на 8,90 м от булевтериона (Иванов, Бобчев 1964, 49). За първоначалната сграда „VIII“ се знае много малко. За нея проучвателите предполагат, че на север е завършвала с представителна колонада, отнасяща се към „втората половина на II в. и началото на III в.“ (пак там, 50). Трасето на частично разкрития стилобат на тази колонада е с около 0,50-0,60 м северно от трасето на споменатия зид в сградата „VII“ (пак там, табл. XXVII), т.е. отстои на 9,40-9,50 м от северната строителна линия на булевтериона и сградата „VIII“. Проучвателите допускат още, че северно от колонадата е минавала „улица с посока изток-запад, която впоследствие била затворена, понеже върху нейното платно била издигната сградата VII“ (пак там, 50). Придържайки се към техния начин на означение, тук ще назовавам този декуманус като „И“. Смятам, че може с голяма степен на вероятност да се приеме, че именно декуманус „И“ трасира северната граница на

¹ Цитираните предположения за т. нар. порта-арка са изказани във връзка с тезата на М. Станчева за т. нар. Константинов квартал в югоизточната част на *Serdica*, която не е предмет на обсъждане в настоящата статия.

² Ако в даден римски град има *praetorium* или *praesidium*, т.е. резиденция на висш имперски магистрат, то той/тя не е до централния обществен площад. От територията на империята са известни много градски централни площадни комплекси и, доколкото ми е известно, никой от тях не включва подобна сграда (вж. напр. примерите, разгледани при: Martin 1987, 155-185; Gros 1996, 207-234; вж. и тези, представени неотдавна при Топалилов 2004, 257-277).

ареата, така както декуманус „Ж“ трасира южната ѝ граница (обр. 2). С неговата ширина и със съответните метрични данни за постройките, съоръженията и останалите улици в източния площаден сектор (Иванов, Бобчев 1964, 10, 13-16, 18, 27, 49, табл. II) излиза, че размерът на ареата по линията север-юг е към 83 м (към 280 римски стъпки).

Съществува обаче и друга възможност - трасето на декуманус „И“ да не е северно от установения стилобат, който Т. Иванов и С. Бобчев свързват със сградата „VIII“, а на юг от него, т.е. между стилобата и северните фасади на булевтериона и сградата „VIII“ (обр. 2). Ако декуманусът е на север от портика, както приемат проучвателите, то до булевтериона би останало значително празно пространство, а самият портик би се оказал с ширина от 9,40-9,50 м!? Ако декуманус „И“ е непосредствено до булевтериона и сградата „VIII“, то този портик би принадлежал не на последната, а на друга, неизвестна досега сграда северно от улицата (обр. 2)³. При този вариант размерът на площадната араа (север-юг) ще е общо към 74 м или 250 римски стъпки (обр. 2). Склонен съм да подкрепя този вариант за трасето на декуманус „И“, респективно - за размера (север-юг) на ареата, но за утвърждаването му са необходими още доказателства, включително по-точни данни за извършените вече проучвания⁴.

³ Проучвателите споменават, че е разкрит „северозападният ъгъл на стилобата“, от което следва и извода, че той е принадлежал на сградата „VIII“. Последващото описание обаче се отнася само за праволинеен стилобат с посока запад-изток (Иванов, Бобчев 1964, 50). В приложената графична документация действително присъства стена, която опира от юг, под прав ъгъл в този стилобат, но тя е с различен градеж, сходен с градежа на стените на съседната сграда „VII“ (нак там, 76, табл. XXVII; вж. тук обр. 2), и може да се допусне, че е по-късна добавка, синхронна на сградата „VII“. Така отпада и аргументът за връзката на първоначалния стилобат със сградата „VIII“.

⁴ При по-късни проучвания в западната зона на *Serdica* е разкрит значителен участък от първия декуманус на юг от известния *decimanus maximus* - т.нар. *decimanus Naissus*. Разстоянието между двете улици е 43 м (Stančeva 1987, 66-67; Григоров 1985, 110). Би могло да се допусне, че т.нар. *decimanus Naissus*, разкрит „под улица „Найчо Цанов“, бивша „Нишка“ (Stančeva 1987, 66), е западно продължение на декуманус „И“. В общия план на първичната публикация за площадния комплекс трасето на тази улица (днес - бул. „Тодор Александров“) е непосредствено на север от стилобата край сградата „VIII“ и установената стена (запад-изток) на по-късната сграда „VII“ (вж. тук обр. 1). Тази констатация е в полза на първия вариант за трасето на декуманус „И“, респективно - на варианта с размер (север-юг) на ареата към 83 м. Приведените данни обаче се нуждаят от прецизиране. Необходими са например по-точни данни за ситуирането и ориентацията на т.нар. *decimanus Naissus* спрямо споменатата съвременна улица/булевард (в съответните публикации изобщо липсва графична документация!). Необходимо е и по-точно отбелязване на останките от *Serdica* върху кадастралния план на центъра на днешна София. Показателни за това са разликите между посочения план в първичната публикация (вж. тук обр. 1) и общия план в друга публикация в съ-

Регистрираното струпване на архитектурни детайли при северозападния ъгъл на днешния хотел „Шератон“ е по-близо до предполагаемата северна граница на ареата (и при двата варианта за нейното трасе), отколкото до разкритите *in situ* останки от източната стена на сградата „VI“ (обр. 2). Следователно, предполагаемата от детайлите монументална двуетажна сграда (*basilica civilis* ?) вероятно е ограничавала от север ареата и не е била в пряка връзка със сградата „VI“.

Въпросът за западната граница на площадната араа е тясно свързан с характеристиката на тази сграда „VI“. При наличните данни предназначението ѝ не може да бъде изяснено, но в случая важно е и нейното местоположение. Ако тя, както се твърди в първичната публикация, е от западната страна на ареата, то конфигурацията на последната (издължен правоъгълник, с ширина само 26 м) наистина би била странна дори с оглед на площите по модела на италиейските *fora*, за които *Vitruvius* препоръчва правоъгълна форма и съотношение на страните „3:2“ (*De Arch.* V, I, 1-2)⁵. Допускам, че тази сграда не е била покрай, а върху ареата. Обичайна практика през римската епоха е в очертанията на градските площадни ареи да се издигат представителни постройки и/или съоръжения с култов или мемориален характер⁶. Такива има и на известните площадни комплекси, открити в българските земи - на *Philippopolis* (напр. Динчев 2009, 65-66, обр. 1/1 и цит. там публикации), на *Nicopolis ad Istrum* (напр. Динчев 2009, 70, 72, 75, обр. 2 и цит. там публикации) и на *Oescus*, където цялата северна третина на площада е заета от храмовете на Капитолийската тройца (Иванов, Иванов 1998, 92-150, обр. 56-58). При този вариант западната граница на ареата на централния площад на *Serdica* е под въпрос, но би могло да се допусне, че самата араа е с близка

ция том (Бобчев 1964, табл. I) относно ситуирането на ул. „Найчо Цанов“ и античните останки източно от нея. Не е изключено и т.нар. *decimanus Naissus* да не е продължение на декуманус „И“, а да е отделна улица с друго трасе и от друг (по-късен ?) период в развитието на града.

⁵ *Vitruvius* е цитиран по Мишулин (ред.) 1936, 122-125. Примери за площадни комплекси по италиейски модел вж. в посочените по-горе в бел. № 2 публикации.

⁶ Конкретни примери вж. при Топалилов 2004, 262-277. Сред балканските центрове впечатляващ по-ранен пример за разположение на голяма храмова постройка наред с ареата дава елинистическата агора на Месена (Μεσσηνῆ) в Южна Гърция (напр. Martin 1987, 177-179, fig.10; вж. и цит. там публикации). Месенската агора впрочем е изтъквана като аналог и прототип на изследваните антични площадни комплекси в българските земи, на агората на *Nicopolis ad Istrum* в частност (напр. Иванов, Иванов 1994, 121-122, обр. 111).

до квадрат форма и че *Serdica* е имала агора (*agora*) по гръцки образец, а не форум (*forum*) по италиански модел. Аргументи за това са полисната уредба с peregrinalen статут и принадлежността на града през Принципатата към вътрешната източнобалканска провинция *Thracia*, гръцкият език на официалните епиграфски паметници от това време (напр. Велков 1989, 17) и фактът, че сградата на градския съвет тук е устроена като булевтерион, а не като курия (*curia*) (обр. 1-3). В подкрепа на тази хипотеза са и оскъдните сведения за проучени останки в близост до предполагаемия северозападен ъгъл на ареата. От тях изглежда, че размерът по линията запад-изток е близък до втория вариант за дължината на ареата по линията север-юг (към 74 м)⁷.

Агората и началната улична мрежа на *Serdica* вероятно са планирани и изградени през първата половина на II в. Фактът, че южният площаден портик, който ще представя по-долу, е с по-късна дата и е разположен в очертаната по-горе площ на ареата (и в трасето на декуманус „Ж“) (обр. 2), може да се тълкува като указание за известна редукция на последната към края на III - началото на IV в.

Днес проблемът за площадните портици може да се обсъжда само с оглед на сигурно установените граници на ареата на изток и юг. За оформлението на източната страна на площада, текстът и графичната документация на първичната публикация са еднозначни (Иванов, Бобчев 1964, 11, табл. I-III, V-VII) - тук няма останки от портик (обр. 1, 2). Не е ясно само дали тази ситуация е била факт още при началното изграждане на площадния комплекс или е резултат от по-късно негово преустройство. Възможно е отсъствието на портик да се дължи на вида и архитектурната украса на сградите покрай източната граница на ареата. В този аспект интерес предизвиква едно по-късно изказано мнение на С. Бобчев, според което т. нар. бордюро до западната стена на булевтериона (обр. 3) се определя за „необикновено широк“

⁷ На плановете, отразяващи ограничените проучвания през 50-те години на миналия век в сектора западно от църквата „Св. Петка“, са нанесени части от стени от „античен строителен блок“, както и от стени (север-юг), продължаващи на юг от него (Бобчев 1964, 117-118, табл. 1, 9). Последните са на 70-75 м западно от булевтериона (обр. 2). Датировката и характерът на този „античен строителен блок“ и на стените южно от него не са изяснени. Не е изключено те да са ограничавали от запад и северозапад площадната ара. При по-късни проучвания в този сектор са разкрити „няколко помещения“ и се предполага „голяма сграда“ с обществено предназначение и разположение „в непосредствена близост до форума“ (Григорова 1985, 111). За съжаление, резултатите от тези проучвания не са публикувани.

банкети, използван като стилобат за „бази на полупиластри“ (Бобчев 1989, 47).

Оформлението на южната страна на площада и т. нар. порта-арка при югоизточния ъгъл изискват по-обстоятелствен коментар. В текста на първичната публикация, както и в по-късните изследвания не се споменава нищо за площаден портик от юг, но графичната документация към първичната публикация насочва към друг извод. С. Бояджиев правилно забелязва, че пилоните на т. нар. порта-арка не са единствените документирани в югоизточния площаден сектор. Същевременно, той „вижда“ и предполага повече от реално документираните пилони. Така например той бърка с твърдението за пилон „на 6,10 м на изток“ от централния стълб на т. нар. порта-арка⁸, а това твърдение е в основата на фриволното предположение за три тройки от стълбове тук - носеща конструкция, според него, на жилищна сграда (Бояджиев 2002, 128). Безспорен обаче е пилонът на около 6 м западно от централния стълб на т. нар. порта-арка - той е представен на три отделни плана в първичната публикация (Иванов, Бобчев 1964, табл. II, III и IV). Останките му са съизмерими с тези на централния стълб на въпросната порта-арка. Аналогична е и ориентацията му. Теренът на запад от него не е изследван. Логичното обяснение на този пилон в югоизточния ъгъл на ареата е като част от портик, т. е. той удостоверява наличието на южен площаден портик - в случая аркада (обр. 2). Отстоянието на документирания пилон от северната фасада на сградата IV, т. е. ширината на портика е към 4 м. Мощната основа на пилона, продължаваща вероятно на запад като непрекъснат стилобат, е основание да се допусне възможността за двуетажност на портика.

Доказването на южния площаден портик поставя в нов контекст интерпретацията на т. нар. порта-арка. Наличната графична информация (Иванов, Бобчев 1964, табл. II-IV) не позволява категорично определяне на централния стълб на последната като краен източен пилон на южния площаден портик⁹, но при всички поло-

⁸ С. Бояджиев изглежда се е заблудил от един детайлен план в първичната публикация (Иванов, Бобчев 1964, табл. IV), който е с обратна ориентация в сравнение с общите плановете (нак там, табл. II и III), включващи останките в югоизточния площаден сектор. Същността пилонът „на 6,10 м на изток“ от централния стълб на т.нар. порта-арка на плана с обратната ориентация (нак там, табл. IV) е същият пилон, който в останалите плановете (нак там, табл. II и III) е представен западно от централния стълб на т. нар. порта-арка.

⁹ За разлика от двата общи плана в първичната публикация, където коментираният пилон на южния площаден портик и централният пилон на т.нар. порта-арка са на една линия (Иванов, Бобчев

жения тясната връзка между двете съоръжения е безспорна. Южният проход на т.нар. порта-арка например осигурява достъпа до портика откъм декуманус „Ж“ (обр. 2). Очевидно тази порта-арка не е самостоятелно мемориално съоръжение от вида на триумфалните арки, а е архитектурен компонент, предназначен да „изглади“ оформлението на югоизточния ъгъл на площада предвид наличието на портик от юг и отсъствието на такъв от изток, а също и да оформи връзката на площада с широкия декуманус „Ж“. Страничните пилони на това съоръжение допират на fuga до стените на съседните сгради, включително до северната стена на сграда „IV“, в чийто градеж са използвани сполии (Иванов, Бобчев 1964, 17, 37-39). Тези факти предполагат датировка към края на III - началото на IV в. на т. нар. порта-арка. Няма основания да се допуска по-различна датировка и за южния аркаден портик на площада.

Важен е и въпросът за границите на целия площаден комплекс. Днес най-безпроблемна изглежда източната му граница. Тя би следвало да е по кардото с условно означение „3“ (обр. 1, 2)¹⁰. Съобщенията за отстоянието на това кардо от ареата, т.е. за дължината на инсулите с обществените сгради в източния сектор на площадния комплекс, не съвпадат: „70 м“ (Иванов, Бобчев 1964, 13); „около 61 м“ (Венедиков, Петров 1964, 78). Според приложените планове (Иванов, Бобчев 1964, табл. I-III; вж. тук обр. 1, 2), по-достоверно е второто съобщение.

Границите на площадния комплекс в северна и западна посока не са съвсем ясни. Може обаче да се приеме, че на север той не е достигал до трасето на известния *decumanus maximus* (обр. 2), свързващ западната и източната градски порти. Изложените по-горе аргументи за площадния комплекс на *Serdica* като агора предполагат още принципното му сходство, относно начално планиране и устройство, с централните площадни комплекси на останалите градове с подобен статут и културен облик в римска *Thracia*. Засега възможности за сравнителен анализ предоставят установените площадни комплекси на *Philippopolis* и *Nicopolis ad Istrum*. Те се различават по общите си

размери, както и по оформлението, размерите и/или местата на основните си звена. И двете агори обаче са планирани и организирани по сходен начин, чрез групиране на повечето им постройки, включително сградите на градските им съвети, от едната страна на техните ареи - северната в първия и западната във втория случай. По протежение на останалите страни на голямата арена във *Philippopolis* има само портици и магазини (Динчев 2009, 64-67, обр. 1), а около значително по-малката арена в *Nicopolis ad Istrum* - портици, магазини и една стоа от север, преустроена по-късно в базилика (Динчев 2009, 69-73, обр. 2). При подобно планиране и устройство, мястото за групиране на повечето постройки на агората на *Serdica* очевидно ще е от източната страна на ареата. Там е и местният булевтерион (обр. 2). Това пък предполага по-малко постройки и съоръжения в останалите сектори на агората, включително на север и запад от ареата. Косвено засвидетелстваната двуетажна сграда (базилика?), за която бе предположено по-горе, че е ограничавала ареата от север, вероятно е била единствената в този сектор на комплекса.

Конкретно свидетелство за подобно планиране и устройство на централния площаден комплекс на *Serdica* е оскъдната информация за южния му сектор. Повечето от разкритите останки на сграда „IV“ са в южния край на източния площаден сектор, но сградата се е развивала в западна посока, в неизследвания терен на южния площаден сектор (обр. 2). Северната ѝ фасада ограничава, както вече бе посочено, южния портик на ареата. Важна, с оглед на разисквания тук проблем, планировъчна и строителна линия се явява и северната фасада на голямата обществена сграда югозападно от сграда „IV“, която се интерпретира по различен начин в научната литература и която тук условно наричам сграда „А“¹¹. Според наличните общи планове (напр.: Станчева 1989, 15, обр. 4; Бобчев 1989, 45, обр. 1; вж. тук обр. 1, 2), отстоянието на тази сграда от трасето на северната фасада на сграда „IV“, т.е. от южния площаден портик, е към 25 м. Освен това тя не е в симетрична позиция спрямо най-вероятната, квадратна или близка до квадрат форма на площадната арена. Тези данни за разположението на сграда „А“, както и нейните размери - около 100 (запад-изток) x 60 м (Бобчев 1989,

1964, табл. II и III), в детайлния план надлъжните оси на тези два пилони не съвпадат (нак там, табл. IV). Известни резерви относно определянето им като съседни пилони на южния портик поражда и не малкото отстояние между тях.

¹⁰ Друг въпросът дали кардо „3“ е част от първоначалната улична мрежа на града или е с по-късна дата (напр. от края на II в.). На този въпрос ще се спра по-подробно в друга статия, посветена на градското планиране и развитието на уличната мрежа изобщо на *Serdica*.

¹¹ Това е сградата, която С. Бобчев определя като „преториум“ (Бобчев 1984, 3-5; Бобчев 1989, 44-47). Тъй като тя не е част от площадния комплекс (вж. следващото изложение), ще я разгледам по-подробно на друго място.

46)¹², изключват възможността за принадлежността ѝ към площадния комплекс. Същевременно ситуирането на разкритите тук останки (обр. 2) предполага наличието на декуманус между северната фасада на сграда „А“, от една страна, и сграда „IV“ плюс останалите неразкрити постройки и съоръжения в южния площаден сектор, от друга страна. Следователно ширината на последния е някъде към 20 м.

Както вече споменах, единствената засега постройка от комплекса на агората на *Serdica*, със сигурно установено предназначение, е местният булевтерион. Намиращата се непосредствено на изток от ареата сграда (обр. 1, 2) е с правоъгълен план и размери 25,20 (запад-изток) x 23,70 м (обр. 3). Стените ѝ са с цокъл от квадри и надстройка в смесена зидария. Проучвателите разграничават два основни периода в нейното функциониране. През първия период в сградата няма солидни съоръжения, а входът ѝ е от юг. В по-късен момент, но в границите на същия период, според проучвателите, каменният праг на входа е повдигнат с 0,40 м. През втория период в южната и централната част на сградата се появява кавеа с каменни седалки, редени стъпаловидно и в полукръг. Те са носени от зидани полуколонични сводове с наклон от юг към север. Твърди се, че сега първоначалният вход от юг е зазидан и е съоръжен нов вход от запад, т.е. откъм страната на площадната араа. С този период се свързва и появата на две малки, но дебелостенни помещения в северните ъгли на сградата (Иванов, Бобчев 1964, 17-25). Заключение на проучвателите относно началната дата на булевтериона не е много прецизно: „най-късно третата четвърт на III в., след готските нашествия при Клавдий Готски“. Относно преустройствата в началото на втория период от функционирането на сградата те приемат, че са извършени „по времето на Диоклетиан или Константин Велики“, като следствие от избора на *Serdica* за столица на новоучредената

¹² Посочените размери не са безспорни. В обнародваните от М. Станчева планове (Stančeva 1987, 64-65, fig. 1, 2; Станчева 1989, 14-15, обр. 3, 4) отсъства например крайната източна зала, представена при С. Бобчев (обр. 1; виж напр. и Бобчев 1989, 45-46, обр. 1), а пък в съобщение за последното по време проучване се посочва, че дължината (запад-изток) на сградата е „над 100 м“ (Григорова 1986, 70). Евентуалното потвърждаване на плановете на М. Станчева не би опровергало констатацията, че с размерите и местоположението си тази сграда няма как да се впише в площадния комплекс на *Serdica*. При отсъствие на въпросната зала местоположението на сградата ще се измести в западна посока, в резултат на което тя ще се окаже в още по-силно изразена асиметрия спрямо площадната араа (вж. тук обр. 2).

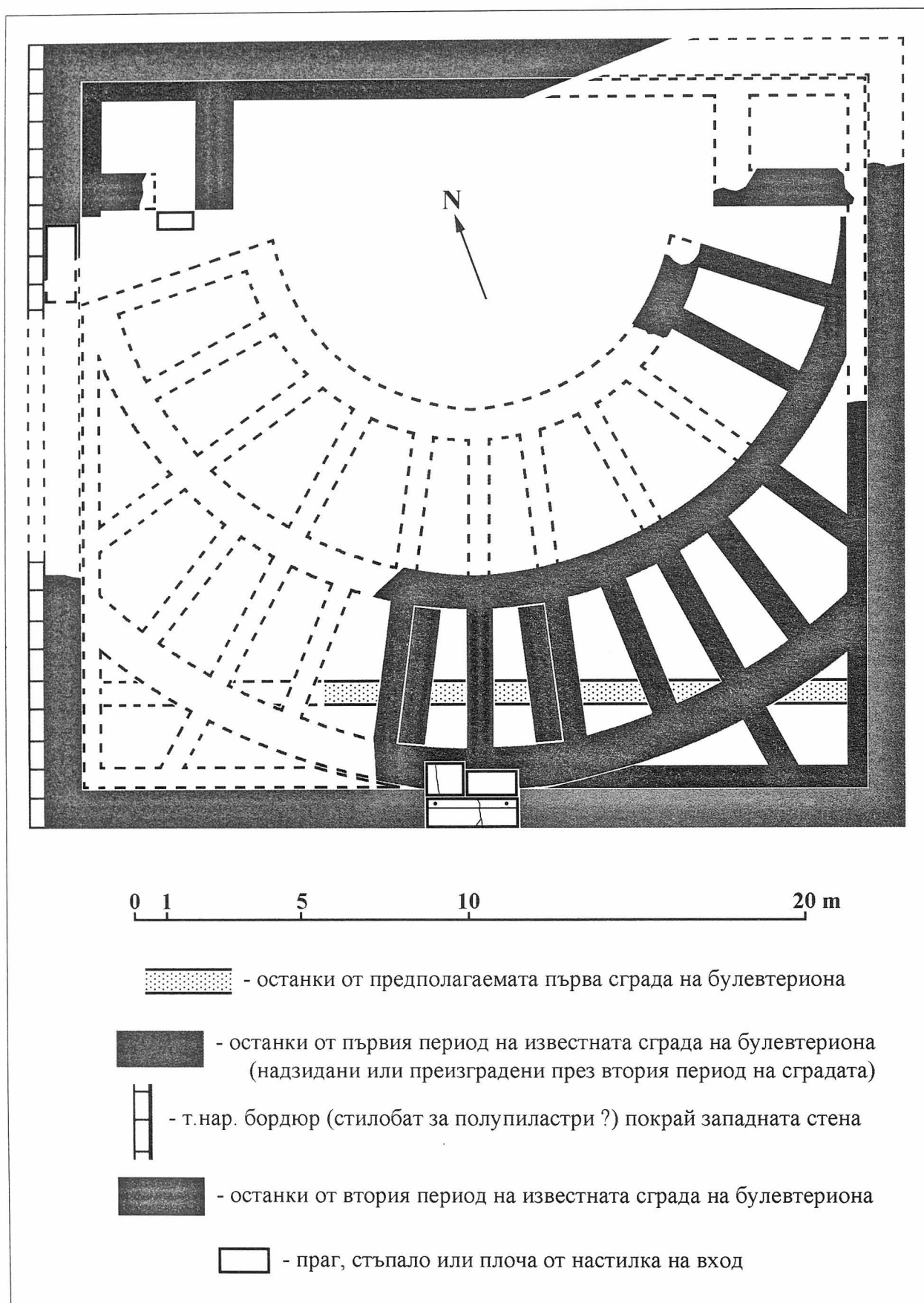
провинция *Dacia mediterranea* (Иванов, Бобчев 1964, 27). По-нататък, позовавайки се на градежа с 3-редов тухлен пояс, те отнасят както началното изграждане, така и преустройствата в сградата „след готските нашествия в средата на III в., може би към самия край на III в. и началото на IV в.“ (Иванов, Бобчев 1964, 53). В по-късна публикация пък един от проучвателите поставя първия период на сградата „през II-III в.“, а извършените в нея преустройства - „през IV в.“ (Бобчев 1989, 47-48).

Като историографски факт може да се спомене, че има предположение за използването на сградата „за театрални и циркови представления“ (Станчева 1989, 21) и едно доста фриволно определяне на преустройствата в нея като „превръщането на по-простата правоъгълна зала в амфитеатър“ (Станчева 1994, 62). Подобно определяне е погрешно¹³.

Обстоен коментар на данните за сградата на градския съвет бе предложен неотдавна от С. Бояджиев. Той разграничава три периода в нейното функциониране. За първия период - когато тук липсват солидни съоръжения, предлага реконструкция на интериора ѝ с дървени пейки. За нейното изграждане приема, че е най-късно при управлението на Марк Аврелий (161-180). Доводите му са в датировката на съседната сграда от изток - „времето на Северите“, и в презумпцията, че тя би следвало да е изградена по-късно от и съобразена с булевтериона (Бояджиев 2002, 136-137, обр. 10-12). Вторият период на последния се свързва с появата на масивната кавеа. Според изследователя, новият вход на сградата не е на западната ѝ стена, а в средата на северната ѝ стена. Предполага се, че преустройствата са извършени при управлението на Аврелиан (270-275) (Бояджиев 2002, 137-138, обр. 13, 14). Към третия период се отнася появата на помещенията в северните ъгли на сградата, както и възстановяването, според С. Бояджиев, на първоначалния вход на сградата по средата на южната ѝ стена¹⁴. Въпросните помещения се интерпретират като „хранилища на

¹³ В архитектурен и функционален аспект тази сграда не е амфитеатър, и мисля, че това не е необходимо да се доказва тук с подробни доводи. Действителният амфитеатър на *Serdica* бе установен и отчасти изследван наскоро на около 250 м източно от градската крепост (Величков 2006, 91-92; Величков 2007, 255-256).

¹⁴ С идеята за възстановения вход се обяснява наличието на дублиращи стени при двата централни полуколонични свода на носещата конструкция на кавеата. Дублиращите стени се тълкуват като указание за появата на мястото на двата полуколонични свода на „един двойно по-широк“ такъв, който вече има функции и на засводен проход или коридор за/към възстановения вход (Бояджиев 2002, 139).

Обр. 3. План на булевтериона на Serdika (върху основата на Иванов, Бобчев 1964, 15-27, табл. II, III, V, VI)
 Fig. 3. Plan of the Bouleuterion of Serdika (re-drawn after Иванов, Бобчев 1964, 15-27, табл. II, III, V, VI)

градския архив”. Тези преустройства се отнасят към „началото на IV в.” (Бояджиев 2002, 138-139, обр. 15-17).

В строителната характеристика на обсъжданата сграда следва да се направят някои уточнения. Така например може да се посочи, че повдигането на прага на входа в южната стена с 0,40 м е свързано с преустройствата на сградата в началото на втория ѝ период и че този вход е използван поне докато сградата е запазила предназначението си¹⁵. Същевременно входът в западната ѝ стена, за който пишат проучвателите, е засвидетелстван добре документално (обр. 3), за разлика от предполагаемия от С. Бояджиев вход в северната ѝ стена¹⁶. Входът в западната стена е устроен заедно с изграждането на помещението в северозападния ъгъл на сградата. Твърде интересно е да се отбележи също, че нивото на този вход съвпада с нивото на повдигнатия праг на входа в южната стена на сградата (Иванов, Бобчев 1964, 25). Направените уточнения позволяват да се заключи, че във функционирането на сградата, поне докато тя е изпълнявала функциите си на булевтерион, има два основни периода. Първият е свързан с появата ѝ, а вторият – със съоръжаването на масивната кавея и преустройството на южния вход, с появата

на нов вход към площадната араа и на помещенията в северните ѝ ъгли (обр. 3), които не могат да се интерпретират със сигурност.

При все това, твърде вероятно е булевтерионът на *Serdica* да има още един основен период, който обаче следва да се свърже с по-ранните останки, регистрирани под обсъжданата сграда. Става дума за „зид... от речни камъни, свързани с бял хоросан, широк 0,53 м, с посока изток-запад, намиращ се на 2,5 м на север от южната строителна линия” на известната сграда на градския съвет. Въпреки че цялата площ на последната е разкопана „на голяма дълбочина... до здрава почва”, не са открити „други зидове” като описания (Иванов, Бобчев 1964, 15-16, обр. 9, табл. V; вж. тук обр. 3). В тази ситуация въпросите за плана и размерите на по-ранната сграда, в която е използвана гипсова щукатура (Иванов, Бобчев 1964, 16, обр. 10), трудно могат да получат смислен отговор. Такъв е възможен само ако се допусне, че западната, северната и източната стени на по-ранната сграда са дублирани от съответните стени на известната сграда на съвета (обр. 3). Несъвпадането на южните стени и увеличаването на площта на известната сграда в южна посока е за сметка на стесняването на декуманус „Е”.

В пластта с ранните останки, принадлежащи вероятно на първия булевтерион на *Serdica*, са открити две монети. По-късната е на Марк Аврелий (161-180) (Иванов, Бобчев 1964, 16) и тя дава *terminus post quem* за появата на известния, описания по-горе булевтерион. Мисля, че предпочитанията на авторите на първичната публикация към изтегляне на началната му дата след средата на III в., не са оправдани. В случая логиката на косвените аргументи на С. Бояджиев за по-ранна начална дата има основания. Предвид наличния *terminus post quem* може да се допусне, че тази сграда е едно от проявленията на мащабна строителна програма в *Serdica*, повод за която е преодоляването на щетите от нашествието на костобоките в 170 г. Проявление на тази програма е и изграждането на първата градска крепост, засвидетелствано с официални надписи от 176-180 г. (Станчева 1972, 51-54; Станчева 1975, 30-36; Mihailov 1976, 21-24) По това време или в следващите едно-две десетилетия може да се датира и изграждането на известната сграда на градския съвет. Не виждам причина за съмнения в обвързването на преустройствата от началото на втория ѝ период с новия статут на *Serdica* като столица

¹⁵ Проучвателите твърдят, че през втория период входът в южната стена е зазидан (Иванов, Бобчев 1964, 20, 25). Като при фотодокументацията (нак там, 19, обр. 14), така и при графичната документация (нак там, табл. II, III и V; виж тук Обр. 3) обаче ясно се вижда, че каменните плочи непосредствено зад (навътре от) повдигнатия каменен праг, които са част от оформлението на входа, са върху външната дъговидна стена от носещата конструкция на кавеята. Тази стена поначало е била без или с незначителна суперструкция, тъй като е опорна за петите на полуколичните сводове. Следователно входът в южната стена на сградата е използван и по време на функционирането на масивната кавея. Ако интерпретацията на Ст. Бояджиев за упоменатите в горната бележка дублиращи стени е коректна, то проходът към входа в южната стена ще да е бил изграден заедно с цялата кавея. Свидетелство за това е и идентичният изглед на дублираните и дублиращите стени (Иванов, Бобчев 1964, 23, обр. 21). При подобен проход централната радиална стена между външната и средната дъга на носещата конструкция на кавеята, която е в ос с южния вход (обр. 3), не би трябвало да има суперструкция. Не е изключено предполагаемият проход или коридор към южния вход да е резултат на промяна в проекта, импровизирана в хода на изграждането на масивната кавея.

¹⁶ Възраженията срещу входа в западната стена на сградата (Бояджиев 2002, 137) не са коректни. Приложените план и графичен изглед на/от съответната част на сградата в първичната публикация (Иванов, Бобчев 1964, табл. VI) категорично потвърждават текстовата информация на проучвателите за този вход (нак там, 25). Що се отнася до предполагаемия вход в северната стена на сградата (Бояджиев 2002, 137-138), един от общите планове в първичната публикация (Иванов, Бобчев 1964, табл. III) действително показва локален тухлен градеж в тази стена, който би могъл да бъде и страница на вход. При отсъствието обаче на друга потвърждаваща информация този вход не може да се приеме за доказан и хронологически прецизиран факт.

на провинция *Dacia mediterranea*. Трудно е да се прецени дали преустройствата са осъществени още при управлението на създателя на провинцията - Аврелиан (270-275), или малко по-късно. Във всеки случай по-вероятно ми се струва това да е станало преди, а не след началото на IV в. За крайната дата на сградата и по-точно за края на използването ѝ като булевтерион няма конкретни данни. Косвено указание, че булевтерионът не е функционирал много дълго след коментираните преустройства е фактът, че... не са регистрирани други подобни преустройства.

Вече бе споменато, че от „масивната сграда VII” на север от булевтериона е разкрита неголяма част. Предназначението ѝ не е ясно. Според проучвателите, градежът в смесена зидария с 4-редов тухлен пояс позволява тя да се датира „към средата на IV в.” (Иванов, Бобчев 1964, 49, 53). И при двата варианта за трасето на декуманус „И”, респективно - за дължината (север-юг) на ареата, сграда „VII” изцяло или отчасти застроява участъка от този декуманус до североизточния ъгъл на ареата (обр. 2). Сграда „VIII”, която е на изток от булевтериона, се отнася от проучвателите към „втората половина на II в. и началото на III в.” поради предполагаемата ѝ връзка с установената колонада в северна посока (Иванов, Бобчев 1964, 50; виж тук обр. 2). Принадлежността на колоната към тази сграда обаче, както бе изтъкнато по-горе, е съмнителна. Всъщност, за първоначалната сграда „VIII” не се знае нищо. По-късно тя е реконструирана основно или дори на нейно място е изградена нова сграда с мощни стени и с няколко големи помещения, като това в западния ѝ край опира в булевтериона (обр. 2). По-късният градеж е като при сграда „VII”. Предполага се и същата датировка (Иванов, Бобчев 1964, 17, 53)¹⁷.

Проблемите относно ситуирането на сграда „VI” в площадния комплекс и интерпретацията на архитектурните детайли, открити северно от последната, бяха вече дискутирани. Припомням, че според предложения тук анализ, сграда „VI” е в площта на ареата, а споменатите детайли би следвало да са от друга сграда, непосредствено на север от ареата (обр. 2). По стил на изпълнение детайлите „трябва да се отнесат към... втората половина на II и началото

на III в.” (Иванов, Бобчев 1964, 44-49) В нова публикация датировката на част от тези детайли е прецизирана до „последната четвърт на II век или най-късно в началото на III в.” (Димитров 2008, 213-214, 228-229) Тя би следвало да се приеме и за самата сграда (гражданска базилика?). Вероятно по това време е издигната и сграда „VI” (храм, мемориален паметник?). От сграда „IV” в югоизточния сектор на площадния комплекс са разкрити изцяло или частично няколко големи правоъгълни помещения (обр. 2). Западният ѝ край, който е бил зад южния площаден портик, не е достигнат. Източният ѝ край също не е установен. Вероятно се е намирал при кардо „3”, което е източна граница на площадния комплекс. Стените на сградата са в смесена зидария с 3-редов тухлен пояс, като на места са използвани сполии (Иванов, Бобчев 1964, 37-42). Изхождайки от строителната техника, проучвателите отнасят изграждането ѝ „след... средата на III в., може би към самия край на III в. и началото на IV в.” (пак там, 53) Предназначението на разкритите помещения не е изяснено, но отсъствието на данни за представителен екс- и интериор предполага те да са сред по-утилитарните звена на площадния комплекс. В площта на сграда „IV” не са установени по-ранни останки, но пък са регистрирани по-късни преустройства. В някои от по-ранните помещения, както и южно от тях, се появяват нови, по-малки по размери, чиито стени са с изцяло тухлен градеж в суперструкция (пак там, 39, 41-42). Няма данни за датировката им. В неуточнен момент и от север към сградата е добавено помещение, чийто тухлен под лежи върху настилката на улица „Ж” (пак там, 40). Не е изключено сграда „IV” да е била свързана по някакъв начин с намиращата се на изток сграда „V”, която не е в границите на площадния комплекс, но чиито стени пресичат трасето на улица „3” (обр. 2). Изтъква се, че градежът на стените на сграда „V” - в смесена зидария с 4-редов тухлен пояс, „е... белег за нейния по-късен произход (IV в.)” (Иванов, Бобчев 1964, 42).

Прави впечатление, че датировките на представените сгради се основават предимно на особеностите на градежа им и по-точно на броя на редовете в тухлените пояси на смесените зидарии. Явно екстремните обстоятелства на проучването им са попречили за добиването на други данни за тяхното датиране. Увеличаването на броя на редовете в тухлените пояси в по-късните смесени зидарии е реална тенденция, която обаче не може да се вкара в

¹⁷ Реконструираната сграда „VIII” (или новата сграда на място на „VIII”) е нанесена в планове в цитираната първична публикация (Иванов, Бобчев 1964, табл. I, II; виж тук Обр. 1), но не е изследвана от Т. Иванов и С. Бобчев. Резултатите от проучването ѝ не са обнародвани.

общоприложима, шаблонизирана схема с фиксирани хронологически стойности¹⁸. Има локални специфики и особени случаи. Все пак, от разликите в смесените зидарии в даден център, включително в *Serdica*, могат да се правят хронологически предположения, които трябва да бъдат подкрепени и от други данни.

Прегледът на известните площадни постройки ще завърши с тези, чиито останки са в източния сектор, южно от булевтериона и сграда „VIII”, и северно от сграда „IV” (обр. 1, 2). Местото им в прегледа не е случайно, тъй като информацията за тях е твърде важна за характеристиката и хронологията на целия площаден комплекс. Най-ранните строителни останки в това пространство са синхронни с предполагаемия първи булевтерион на *Serdica*. Става въпрос само за част от северната стена на несъхранена сграда - „каменен зид на бял варов разтвор, широк 1,2 м, с посока изток-запад” (Иванов, Бобчев 1964, 16, 28, табл. III).

Следващата по време тук е сграда „II”. Източният ѝ край не е разкрит, но се предполага, че е с правоъгълен план и че заема цялата инсула между площадната арка, стеснения декуманус „Е”, кардо „З” и декуманус „Ж”. В развитието ѝ са разграничени два основни периода. Първоначално е с вътрешен двор, около който са наредени верижно правоъгълни помещения с неголеми размери (обр. 2). Градежът на стените ѝ е в смесена зидария с 3-редов тухлен пояс. Помещенията в западното крило са с входи откъм арката, но няма данни за входи в стените им откъм двора, както и в междинните им стени. Интерпретират се като магазини. Помещенията в северното крило и по-точно в разкрития му западен сектор са с входи към двора. В едно от тях е установена подова мозайка, а в друго са открити части от каменна колона. Помещенията в южното крило „са наредени в два реда”. Входовете тук също са към двора, респективно - в междинните стени на вътрешните и външните помещения. В едно от помещенията е установен подов хипокауст, чиято незапазена суспензура изглежда е била покрита с мозайка (Иванов, Бобчев 1964, 27-31, табл. I-III, VII, VIII). Предложеното от проучвателите датироване на сградата е по познатата схема, базирана на смесената зидария (пак там, 53). Логично изглежда нейната поява

да е синхронна с тази на съседната (известната) сграда на градския съвет и да се постави в последната четвърт на II в. По презумпция, като звено на площадния комплекс, сграда „II” е обществена. В нейното оформление не липсва представителност, но наличните данни не са достатъчни за изясняване на предназначението ѝ. Предвид плановото ѝ решение като представителна сграда с вътрешно дворно пространство, обособеността на западното ѝ крило (ако помещенията тук действително са били без входи към двора) може да се изтъкне като нейна особеност.

Вторият период на сграда „II” започва със съществени промени в нейното планиране и устройство. В изследваната ѝ западна част са елиминирани и двора, и помещенията северно и южно от него. Цялото това пространство е разпределено между няколко нови помещения с по-големи размери (обр. 2). Техният градеж отново е в смесена зидария, но с 4-редов тухлен пояс (Иванов, Бобчев 1964, 31-33, табл. I-III, VII, VIII). Ситуация с важно хронологическо значение е установена в площта на по-ранното северно крило. Между запазени подови нива от двата периода и по-точно в горял пласт непосредствено върху долното ниво е открит монета на Константин Велики (пак там, 29, 32, 37). Тя дава сигурен *terminus post quem* за края на първия и началото на втория период на сградата. Днес не може да се даде конкретно функционално обяснение за промените в планирането и устройството на сградата в началото на втория ѝ период, но може да се изтъкне, че те са свидетелство за значими промени и в нейните първоначални функции.

След изоставянето на сграда „II”, в централната и източната част на нейната площ е издигната сграда „III”. Това условно означение в често цитираната тук публикация на Т. Иванов и С. Бобчев се отнася всъщност за сградата, чието централно, кръгло отвътре помещение (т. нар. ротонда) по-късно е преустроено в запазената до наши дни църква „Св. Георги”. Към тази сграда се проявява безпрецедентен интерес в родната антична и късноантична историография (напр.: Филов 1933; Рашенов 1940; Карасимеонов 1943; Иванов, Бобчев 1964, 33-37; Венедиков, Петров 1964; Димитров 1965, 39-40; Овчаров, Ваклинова 1978, 16-17; Станчева 1994, 55-64; Тонев 1995, 114-115; Чанева-Дечевска 1999, 296-297; Бояджиев 2002, 152-161). Сред най-дискутираните проблеми са тези за началното ѝ предназначение и за началната ѝ дата. Две са основните тези относно началното

¹⁸ Един от проучвателите на площадния комплекс на *Serdica* има отделни публикации за характеристиката и хронологията на смесените зидарии (Бобчев 1952; Бобчев 1961, 154-202). Те са коментирани нееднократно в специализираната литература (напр.: Кожухаров 1955, 609-614; Venedikov 1969, 131-139; Овчаров 1982, 68-70).

й предназначение: баня, според първата; християнска култова сграда, според втората. Те търпят развитие, съобразно етапите на изследване на самата сграда. Така, според актуалния вариант на първата теза, сградата е обществена баня, издигната в края на IV в. (Бояджиев 2002, 153, 160), а според актуалния вариант на втората теза - мартирион от началото на IV в., който към края на същия век бил преустроен в баптистерий (Венедиков, Петров 1964, 100-102, 104). Тук няма да описвам добре познатата сграда. Приемам, че особеностите в нейния план и устройство свидетелстват за началното й изграждане като баня¹⁹.

В споменатата по-горе монета на Константин Велики, открита между подови нива от двата периода на сградата „II“, поддръжниците на мартириалната теза виждат „основание...“, че сградата е съборена преди царуването на Константин Велики” (Венедиков, Петров 1964, 100). Подобна крайна дата на сградата „II“ им е необходима за да обосноват появата на сградата „III“ като мартирион в началото на IV в. Подобна интерпретация на ситуацията с монетата на Константин Велики обаче е очевидна методическа грешка. Както вече бе посочено, тази монета дава *terminus post quem* за началото на втория период на сградата „II“. *Terminus post quem* за крайната дата на тази сграда, респективно - за началната дата на сградата „III“, дава друга монета - на Валентиниан I (364-375), открита вече в пласт между ниво от втория период на сградата „II“ и пода на вестибюла на сградата „III“ (Иванов, Бобчев 1964, 35, 37)²⁰. Следователно появата на сградата „III“ е не по-рано от края на IV - началото на V в.²¹.

¹⁹ Тази теза е възприета и в обобщаващите изследвания за баните в пределите на римската империя изобищо (напр.: Brödner 1983, 268; Nielsen 1993/I, 76, 81-83, not. 13, 52, 59, 61, 66; 1993/II, 26, 156, cat. № 206, fig. 173). Конкретните аргументи в нейна подкрепа, с оглед устройството на сградата, вж. при Бояджиев 2002, 152-161. С оглед на възприетата в специализираната литература архитектурна типология на римските бани, сердикийската сграда „III“ е определяна като представител на т. нар. императорски тип терми (Nielsen 1993/I, 76, 82, not. 13, 61; 1993/II, 26, cat. № 206), но според мен тя е по-скоро пример за баня от типа на тези с линеен принцип на функциониране в осево-симетричен вариант („axial symmetrical row type“; за този тип виж пак Nielsen 1993/I, 4; 1993/II, 51, fig. 1/IV), с допълнително осигурени връзки между страничните помещения.

²⁰ Поддръжниците на мартириалната теза приемат, че въпросният вестибюл е по-късен придатък към сградата „III“ (Венедиков, Петров 1964, 79-80, 100-101), но не могат да дадат прилично обяснение защо няма fugи между идентичните по градеж стени на вестибюла и на съседното помещение на сградата. На този факт обръщат внимание както Т. Иванов и С. Бобчев, така и Ст. Бояджиев (Иванов, Бобчев 1964, 37; Бояджиев, 2002, 153).

²¹ Обикновено в българските земи пластове и останки с най-късни монети на Валент (364-378) и Валентиниан I (364-375) се интерпретират с оглед на готските опустошения на юг от р. Дунав в началото на последната четвърт на IV в. Редица изследвани обек-

Към този извод насочва и изцяло тухленият градеж на стените на сградата „III“, който в други постройки на късноантична *Serdica* е с още по-късна дата²².

Сградата „III“ не е функционирала дълго с началното си устройство и предназначение. Първо са елиминирани подовите хипокаусти в нейните помещения (Венедиков, Петров 1964, 102-103). Тогава приключва и използването й като баня. Възможно е катализатор на тази промяна да са щети от хунското нашествие в 447 г. По-късно помещенията встрани от ротондата вече са напълно изоставени и в тях са вкопани обикновени гробове от масов некропол. В един от гробовете е открита монета на Юстиниан I (Венедиков, Петров 1964, 78, 86, 103). От тази находка би могло да се допусне, че появата на некропола е при управлението на Юстиниан I (527-565), но по-вероятно ми се струва това да е станало към края на VI - началото на VII в. Във всеки случай използването на останки на сградата с такава цел е още един, косвен аргумент в подкрепа на некултовото й начално предназначение²³.

Очевидно комплексът на централния площад на *Serdica* вече е бил изоставен, когато първите гробове са вкопани сред и около останките на някои помещения на сградата „III“. Възможно ли е по-точно определяне на неговата крайна дата? С оглед на обсъжданата тук сграда, въпросът може да се преформулира по следния начин: принадлежи ли началният етап на сградата „III“ към последния етап от функционирането на площадния комплекс или тя е издигната след неговото изоставяне? Днес този въпрос не може да получи категоричен и еднозначен отговор. Във връзка с него ще припомня някои данни и изводи от предходното изложение.

В хронологически ред информацията за функционирането на площадната арка приключва с данните за появата към края на III - началото на IV в. на южния аркаден портик

ти, включително неукрепени вили, обаче показват, че събитията от 376-382 г. не са засегнали съществено района на *Serdica* (Динчев 1997, 96-97; 105-16; 135; Динчев 2003, 54-55; вж. цит. там примери, препратки и литература). Дори да се допусне, че краят на сградата „II“ е свързан по някакъв начин с тези събития, не би могло да се твърди категорично, че изграждането на сградата „III“ е започнало веднага след това.

²² За датировката на тухлената куполна базилика „Св. София“ вж. напр.: Филов 1913, 114; Чанева-Дечевска 1999, 293. За датировката на тухлената ранновизантийска крепостна стена на *Serdica* вж. напр.: Бояджиев 1959, 45; Бобчев 1989, 52; Иванов 1994, 38.

²³ Подобно използване на останки на сградата в центъра на *Serdica* в VI - началото на VII в. би било странно ако тя е възникнала като християнски храм.

и за т. нар. порта-арка в югоизточния ѝ ъгъл. С оглед на относителната хронология на засвидетелстваните в *Serdica* строителни техники, известните примери за нарушаване и застрояване на улични участъци в границите на площадния комплекс би следвало да са предимно от времето на сграда „II”, т. е. преди появата на сграда „III”. Например сграда „V”, която заема участък от кардо „3”, и сграда „VII”, която заема участък от декуманус „И”, са с градеж като сграда „II” - в смесена зидария с 4-редов тухлен пояс. В самата сграда „II” този градеж се свързва с преустройства, предполагащи значими промени в първоначалните ѝ функции. При булевтериона пък изобщо няма преустройства с този или друг градеж след основния му ремонт в смесена зидария с 3-редов тухлен пояс в края на III в. Сред установените постройки на площадния комплекс само при сграда „IV” е установен по-късен период, характерен с изцяло тухлен градеж в суперструкция, т. е. с градеж като на сграда „III”. Той бележи появата на нови, по-малки по размери помещения, някои от които са в очертанията на по-ранните и по-големи помещения на сграда „IV”. Това са основанията да се твърди, че когато сграда „III” е издигната, почти всички известни компоненти на площадния комплекс или вече са били изоставени, или са с прекроени

планове и променени функции. Дори ако през първата половина на V в. все още е имало арка и сграда „III” не е била изолирана от нея, то този площаден комплекс със сигурност ще да е бил твърде далеч по вид и замисъл от предшественика си. Средата на V в., когато вероятно приключва автентичното използване на сграда „III”, е крайна хронологическа граница и за функционирането на местния централен площаден комплекс изобщо.

Макар и със сравнително скромни размери, обсъжданата обществената баня (сграда „III”) притежава сложен, умело композиран план, солиден и скъп градеж, и нелишени от представителност екс- и интериор. Поради това тя се явява като особеност в развитието на *Serdica*, независимо от това дали ще се свърже с последния етап от съществуването на централния градски площад или с използването на неговото пространство непосредствено след изоставянето му. Подобни сгради с подобна датировка не са установени в периметрите на централните площади на други антични и късноантични градове у нас. Сграда „III” не легитимира запазването на полисните институции в *Serdica* в края на IV - първата половина на V в., но показва, че градът все още не е загубил високите стандарти на светската си материална култура по това време.

Цитирана литература:

- Бобчев 1952:** С. Бобчев. Смесената зидария в римските и ранновизантийските строежи. София, 1952.
- Бобчев 1961:** С. Бобчев. Смесената зидария в римските и ранновизантийските строежи. - Известия на археологическия институт, 24, 1961, 154-202.
- Бобчев 1964:** С. Бобчев. Археологически разкопки в центъра на София през 1953-1954 г. в участъка на Централния универсален магазин и около него (участък III). - В: Т. Герасимов (ред.). Сердика. Археологически материали и проучвания. 1. София, 1964, 109-133.
- Бобчев 1984:** С. Бобчев. Константиновият дворец в Сердика. - Годишник на Националния институт за паметниците на културата, 3, 1984, 3-5.
- Бобчев 1989:** С. Бобчев. Преглед на останките от Сердика, открити в течение на петдесет години. - В: В. Велков и др. (ред.) Сердика. 2. София, 1989, 37-58.
- Бояджиев 1959:** С. Бояджиев. Принос към историята на крепостната стена на Сердика. - Археология, 1959, 3-4, 35-45.
- Бояджиев 2002:** С. Бояджиев. Сердика. - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България. 1. София, 2002, 125-180.
- Величков 2006:** Ж. Величков. Амфитеатърът на Сердика. - В: Р. Иванов (ред.). Археология на българските земи. 2. София, 2006, 91-92.
- Величков 2007:** Ж. Величков. *Amphitheatrum Serdicense*. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 254-256.
- Велков 1989:** В. Велков. Сердика - I хил.пр.н.е. - VI в. от н.е. (В светлината на писмените извори). - В: П. Динеков и др. (ред.) София през вековете. 1. Древност, средновековие, Възраждане. София, 1989, 14-26.
- Венедиков, Петров 1964:** И. Венедиков, Т. Петров. Църквата „Св. Георги” в София. - В: Т. Герасимов (ред.). Сердика. Археологически материали и проучвания. 1. София, 1964, 77-108.
- Григорова 1985:** К. Григорова. Проучвания на терена на централната метростанция № 7 в София. - В: Археологически открития и разкопки през 1984 г.

Сливен, 1985, 110-111.

Григорова 1986: К. Григорова. Проучвания в центъра на София. - В: Археологически открития и разкопки през 1985 г. Велико Търново, 1986, 70.

Димитров 1965: Д. Димитров. Архитектурата по българските земи от най-старо време до създаването на българската държава в VII в. - В: Д. Димитров и др. (ред.) Кратка история на българската архитектура. София, 1965, 7-58.

Димитров 2008: З. Димитров. Коринтски капители от Сердика през римската епоха. - В: Е. Генчева (ред.). *Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva*. Югоизточна Европа през античността, VI в. пр. Хр. - началото на VII в. сл. Хр. Велико Търново, 2008, 209-234.

Динчев 1997: В. Динчев. Римските вили в днешната българска територия. София, 1997.

Динчев 2003: В. Динчев. Късноримската резиденция SECRETISCA и ранновизантийското селище КРАТИСКАРА (Археологическите проучвания в м. Градището през 1990-1994 г.). София (Разкопки и проучвания, 30), 2003.

Динчев 2009а: В. Динчев. Античните градски площадни комплекси и тяхната съдба през късната античност. Част 1. *Philippopolis* и *Nicopolis ad Istrum*. - В: Б. Петрунова и др. (ред.) *LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova*. 1. София, 2009, 63-81.

Динчев 2009б: В. Динчев. Античните градски площадни комплекси и тяхната съдба през късната античност. 2. *Oescus*. - Археология, 2009, 3-4, 28-37.

Иванов 1967: Т. Иванов. Градоустройството през римската и късноантичната епоха в България. - Археология, 1967, 4, 10-29.

Иванов 1994: Т. Иванов. Към проблема за укрепителната система на Сердика (II-IV в.). - В: Т. Иванов и др. (ред.) Сердика - Средец - София. 2. София, 1994, 29-52.

Иванов 2004: Р. Иванов. Други площади. - В: Р. Иванов (ред.). Археология на българските земи. 1. София, 2004, 304-305.

Иванов, Бобчев 1964: Т. Иванов, С. Бобчев. Разкопки върху площа на хотел „Балкан“ в центъра на София през 1952-1953 г. - В: Т. Герасимов (ред.). Сердика. Археологически материали и проучвания. 1. София, 1964, 9-76.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм. 1. София, 1994.

Иванов, Иванов 1998: Т. Иванов, Р. Иванов. *Ulpia Oescus*. Римски и ранновизантийски град. 1. София, 1998.

Карасимеонов 1943: П. Карасимеонов. Църквата Св. Георги в София. - Годишник на народния музей, 7 (1942), 1943, 185-231.

Кожухаров 1955: Г. Кожухаров. Бобчев Сава Н. - Смесената зидария в римските и ранновизантийските строежи (Рецензия). - Известия на института по градоустройство и архитектура, 7-8, 1955, 609-614.

Овчаров 1982: Д. Овчаров. Византийски и български крепости, V-X век. София, 1982.

Овчаров, Ваклинова 1978: Д. Овчаров, М. Ваклинова. Ранновизантийски паметници от България (IV-VII в.). София, 1978.

Рашенов 1940: А. Рашенов. Църквата Св. Георги в София. - Родина, 1940, 2, 62-49.

Станчева 1972: М. Станчева. Надписът за изграждането на крепостта на гр. Сердика. - Векове, 1972, 1, 51-55.

Станчева 1975: М. Станчева. Втори надпис за крепостната стена на Сердика. - Археология, 1975, 3, 30-36.

Станчева 1983: М. Станчева. Главната улица от юг. - София, 1983, 4, 24.

Станчева 1989: М. Станчева. Археологическото наследство на София, Формиране, състояние, проблеми. - В: В. Велков и др. (ред.) Сердика. 2. София, 1989, 6-36.

Станчева 1994: М. Станчева. За Константиновия квартал в Сердика. - В: Т. Иванов и др. (ред.) Сердика - Средец - София. 2. София, 1994, 53-79.

Тонев 1995: Л. Тонев. Градоустройството по българските земи през античността. София, 1995.

Топалилов 2004: И. Топалилов. Развитие на форумите и агорите през римската епоха. Общи положения и особености. - В: Р. Иванов (ред.). Археология на българските земи. 1. София, 2004, 257-277, 306-308.

Филов 1913: Б. Филов. Софийската църква „Св. София“ (Материали за историята на София, 4). София, 1913.

Филов 1933: Б. Филов. Софийската църква „Св. Георги“ (Материали за историята на София, 7). София, 1933.

Чанева-Дечевска 1999: Н. Чанева-Дечевска. Раннохристиянска архитектура в България (IV-VI в.). София, 1999.

Brödner 1983: E. Brödner. Die römischen Thermen und das antike Badewesen. Eine kulturhistorische Betrachtung. Darmstadt, 1983.

Gros 1996: P. Gros. L'architecture romaine du début du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire. 1. Les monuments publics. Paris, 1996.

Martin 1987: R. Martin. Architecture et urbanisme (Collection de l'École française de Rome, 99). Paris, 1987.

Mihailov 1976: G. Mihailov. Une nouvelle inscription de l'enceinte de Serdica. - Epigraphica, 38, 1976, 21-24.

Nielsen 1993/I, II: I. Nielsen. Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths. 1. Text. 2. Catalogue and Plates. Aarhus, 1993.

Stančeva 1987: M. Stančeva. Serdica au Ier - IVe s. de n. ère à la lumière des dernières recherches archéologiques. - In: T. Ivanov et al. (eds) Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace (Bulgarie), I^e - IVe

siecle (Bulletin de l' Institut d' archéologie, 37), Sofia, 1987, 61-74.

Venedikov 1969: I. Venedikov. La datation des remparts romano-byzantines de Nessèbre. - In: T. Ivanov (ed.).

Nessebre. 1. Sofia, 1969, 125-154.

Vitruvius - Мишулин 1936: А. В. Мишулин (ред.). Марк Витрувий Поллион. Об архитектуре десять книг. Ленинград, 1936.

The Antique Urban Square Complexes and Their Fate in Late Antiquity: *Serdica* (Abstract)

Ventzislav Dintchev

The available information about the central square complex of *Serdica* derives mainly from difficult rescue excavations conducted in the early 1950s in the centre of the present-day city of Sofia (Fig. 1). This is the reason why some important questions about its main characteristics have not been satisfactorily addressed as yet.

The eastern border of the area is fixed by the western facades of the *Bouleuterion* and Building II, while its southern border is formed by *Decumanus* "Ж" and the partially excavated Building IV (Fig. 2). The northern border of the area is linked to the hypothetical *Decumanus* "И". The two possible layouts of the latter provide two variants for the size of the area along the north-south axis: about 83 meters (approximately 280 Roman feet), or about 74 meters (approximately 250 Roman feet). The more plausible second variant places the northern limit of the *Bouleuterion* also at *Decumanus* "И" (Fig. 2). At present, the western border of the area cannot be securely determined but it may be assumed that it had an almost square shape and that the complex of *Serdica* followed a Greek model (agora) and was planned and built in the first half of the 2nd c. AD. There is evidence for a reduction of the area in late 3rd or early 4th c. AD (Fig. 2).

The agora of *Serdica* did not have a portico from the east (Fig. 1, 2). It is possible that this is due to the type of the buildings placed along the eastern border of the area and their architectonic decoration. A portico from the south is not mentioned in any of the known publications, but the existing graphic documentation provides grounds to suggest the presence of a southern portico in the shape of an arcade (Fig. 2). This arcade and its 'arch-gate' next to the southeast corner of the area were built in the late 3rd or early 4th c. AD.

Presently, the eastern border of the square

complex, along *Cardo* "3" (Fig. 1, 2), seems to be least problematic. One can assume that the eastern sector of the agora was the most important. The northern and western borders of the agora are not clear. However, it seems improbable that its northern border reached the known *Decumanus Maximus*. The width of the southern sector of the square complex is around 20 meters. Building "A" (the so-called *Praetorium*) - the largest building known so far from *Serdica* (Fig. 2) - remains outside the agora and to the southwest of it.

At present, the only building at the agora of *Serdica* that has a positively identified function is the local *Bouleuterion* (Building I). It is situated to the east of the area (Fig. 1, 2). Two main building phases have been identified by the excavators (Fig. 3). The first phase is the construction of the building - rectangular in plan, measuring 25.20 meters (west-east) by 23.70 meters (north-south). The second phase is related to the appearance of a massive cavea within the building, the reconstruction of the south entrance, the appearance of a new entrance to the area, and of new rooms at the north corners of the building. The first period is dated to the late 2nd c. AD, and the second to late 3rd c. AD. Most probably, the *Bouleuterion* of *Serdica* had an even earlier period that could be associated with the remains uncovered under the known building (Fig. 3).

The partially excavated remains of buildings II, IV, VII, and VIII are also in the eastern sector of the agora (Fig. 2). Most of them date from late 3rd and the 4th c. A concentration of architectural details suggests the presence of a monumental two-storied building (*basilica civilis*?) from the late 2nd or early 3rd c. in the poorly investigated northern sector of the agora (Fig. 2). Probably from the same time is the partially excavated building VI (temple, memorial monument?) in

the central southern part of the area (Fig. 2).

In late 4th or early 5th c. AD, a public bath (Building III) was constructed on top of the ruins of Building II. It remains unclear whether this bath was related to the last stage of utilization of

the square complex or to the reuse of the space after it was abandoned. In mid-5th c., the bath was reconstructed to become the existing St. George's Church, which is the latest possible date for the utilization of the local square complex.

Строителна керамика с печати на I Италийски легион от кастела Тримамиум

Сергей Торбатов

В хода на аварийните археологически разкопки, проведени в кастела Тримамиум през периода 2006-2009 г., е намерено голямо количество римска строителна керамика от II-III в., представена почти изключително от тухли и керемиди от двата основни вида (*tegulae* и *imbrices*)¹. Тя се открива предимно във фрагментарен вид, в запълнителя и като елемент от запечатката на обредни ями от III в., в нивелационни слоеве и пластове от разрушения от IV-VI в., но и в много по-късен хронологически контекст (IX-XIV в.) (Върбанов, Драгоев, Русев 2007, 262-263; Върбанов, Драгоев, Русев 2008, 346-348; Върбанов, Драгоев, Русев, Димитров 2009, 426-430; Върбанов, Драгоев, Русев, Димитров 2010, 317-319; Varbanov, Dragoev, Rusev 2008, 159-169). Изцяло запазените или подлежащи на възстановка екземпляри са сравнително малобройни. Според намерените върху част от образците печати, както и въз основа на технологическите белези на останалия материал, на този етап от проучванията може да се заключи, че сред употребяваната в Тримамиум през римския период строителна керамика чувствително преобладава продукцията на две различни военни тухларници.

Първата тухларница е свързана с дейността на помощната пехотна част *cohors I Bracarorum civium Romanorum*, която очевидно трябва да се отъждестви с гарнизона на кастела през II-III в.² Другата засвидетелствана в Тримами-

ум военна тухларница е тази на *legio I Italica*, чийто базов лагер от 69 г. сл. Хр. до края на късната античност се намира в Нове (Иванов 1999, 90-91; Генчева 2002, 8). Дори в затворени комплекси с ранна датировка, продукцията на двете работилници се открива почти винаги заедно, факт, свидетелстващ за тяхното синхронно или сравнително близко по време производство и употреба.

Предмет на публикацията са произхождащите от разкопките в Тримамиум през 2006-2009 г. 33 цели или фрагментирани тухли и керемиди, с клеймото на I Италийски легион³ (обр. 1-3). Видът, размерите и обстоятелствата на местонамирането им са представени каталожно в таблица (таблица 1). В нея, за определяне вида на изделието, е използвана в съкращение стандартната латинска терминология (*t* = *tegula*; *l. c.* = *lateris coctus*; *i* = *imbrex*). В графата "Размери" са посочени само изцяло запазени мерки, в следния порядък: (дължина) x (широчина) x (дебелина). Местонамирането не е означено с пространствени координати, а с контекстна принадлежност, когато съответният контекст се вписва в хронологическите рамки на римския период (до средата на деветото десетилетие на III в.). В случаите, когато това не е така, е отбелязан само работният план-квадрат.

Голямото като количество и твърде разнообразно производство на строителна керамика

¹ При проучването през 2009 г. на частично запазена отоплителна инсталация в Сграда Е са намерени и 7 цели тубули от стенно отопление (Върбанов, Драгоев, Русев, Димитров 2010, 317). Фрагменти от тубули са откривани и по време на разкопките през 2007 и 2008 г., но без адекватен контекст (Върбанов, Драгоев, Русев 2008, 347).

² Във всички досегашни публикации помощната военна част от печатите от Тримамиум е неправилно отъждествена с *cohors I Bracaraugustanorum*. Аргументите за вярната идентификация и свидетелствата за престоя в Тримамиум на тази кохорта ще бъдат

дат обстойно разгледани в друга статия, сега в подготовка. Споменаването в един от отчетите (Върбанов, Драгоев, Русев 2007, 262) на "Първа Панонска кохорта" се дължи на фрагментарното състояние на намерените тогава печати, позволяващо предположително възстановяване на последната запазена буква както като В, така и като Р.

³ Освен за правото да публикувам този материал, горещо благодаря на г-н Върбин Върбанов, ръководител на проучванията, и за предоставената ми възможност подробно да се запозная с цялата теренна документация от разкопките и да я използвам за целите на публикацията.

Кат. №	Инв. №	Вид	Размери (см)	Местонамиране	Изображение
1	16/2006	t	? x ? x 2,6/3,35	кв. I Б	обр. 1 1
2	26/2006	t	? x ? x 2,5/2,8	кв. I А	обр. 1 2
3	28/2006	t	? x ? x 2,3/2,7	кв. I А (Яма 1)	обр. 1 3
4	34/2006	t	? x ? x 2,45/2,85	кв. I А (Яма 1)	обр. 1 4
5	38/2006	t	? x ? x 2,2/2,63	кв. I А (Яма 2)	обр. 1 5
6	39/2006	t	? x ? x 2,2/2,64	кв. I А (Яма 2)	обр. 1 6
7	63/2006	t	? x ? x 2,2/2,6	кв. I 1	обр. 1 7
8	126/2007	t	? x ? x 2,51/2,53	кв. I 2 (Яма 3)	обр. 1 8
9	128/2007	t	? x ? x 2,2/2,73	кв. I 2 (Яма 3)	обр. 1 9
10	37/2008	t	? x ? x 2,65	кв. II 2	обр. 1 10
11	145/2008	t	? x ? x 2,6	кв. I Б (рухнал покрив?)	обр. 1 11
12	148/2008	t	? x ? x 2,5	кв. I Б (рухнал покрив?)	обр. 1 12
13	149/2008	t	? x ? x 2,7	кв. I Б (рухнал покрив?)	обр. 1 13
14	151/2008	t	? x ? x 3,1	кв. I Б (рухнал покрив?)	обр. 1 14
15	100/2009	l. с.	? x ? x 6	кв. II 3 (пласт деструкции)	обр. 2 15
16	152/2009	t	? x ? x 2,4	кв. II 3 (пласт деструкции)	обр. 2 16
17	177/2009	t	? x ? x 1,9	кв. II 3 (находка от стрели)	обр. 2 17
18	187/2009	l. с.	43 x 29 x 6/6,8	кв. II 3 (под)	обр. 2 18
19	188/2009	l. с.	42,5 x 29 x 5,5/7	кв. II 3 (под)	обр. 2 19
20	188a/2009	l. с.	41 x 40,5 x 8/5,5	кв. II 3 (под)	обр. 2 20
21	207/2009	t	? x ? x ?	кв. II 3 (Яма 6)	обр. 2 21
22	230/2009	l. с.	? x ? x ?	кв. I 1	обр. 2 22
23	242/2009	t	? x ? x ?	кв. I 1	обр. 2 23
24	274/2009	t	? x ? x ?	кв. I 1	обр. 2 24
25	301/2009	l. с.	? x ? x ?	кв. II 2 (хипокауст)	обр. 2 25
26	327/2009	l. с.	42,8 x 29 x 7/5,2	кв. II 2 (хипокауст)	обр. 2 26
27	328/2009	l. с.	43 x 29,5 x 6/6,5	кв. II 2 (хипокауст)	обр. 2 27
28	329/2009	l. с.	42 x 28 x 6,5/7,4	кв. II 2 (хипокауст)	обр. 2 28
29	330/2009	l. с.	? x 28 x 7,5/6	кв. II 2 (хипокауст)	обр. 2 29
30	332/2009	l. с.	? x 28,8 x 6,8/7	кв. II 2 (хипокауст)	обр. 2 30
31	333/2009	l. с.	? x ? x 7	кв. II 2 (хипокауст)	обр. 3 31
32	334/2009	l. с.	? x 28,8 x 7	кв. II 2 (хипокауст)	обр. 3 32
33	335/2009	l. с.	? x ? x 6,5	кв. II 2 (хипокауст)	обр. 3 33

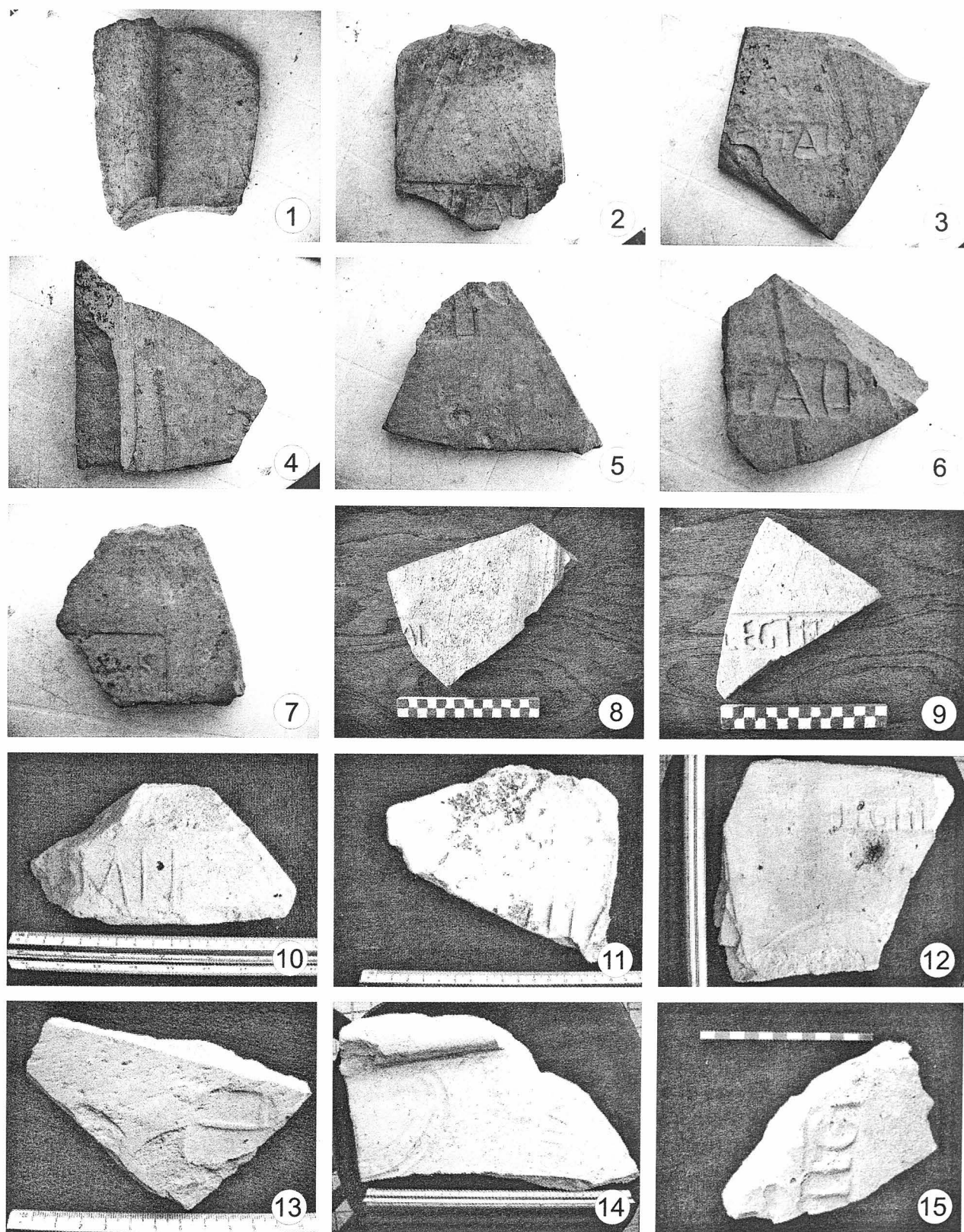
Таблица 1. Основни параметри на откритите тухли и керемиди, с клеймото на I Италийски легион от Триманиум.

в работилниците на I Италийски легион е многократно коментирано в научната книжнина. Налице са и редица обобщаващи публикации за номенклатурната листа, технологичния процес, особеностите в маркирането и датировката на готовата продукция (Sarnowski 1985a, 17-61; Sarnowski 1985b, 107-127; Sarnowski 1991, 9-32; Иванов 2002, 77-124; Biernacki 2003, 9-21; Иванов 2006, 163-186; Matuszewska 2006, 45-63). Всичко това създава предпоставки за

пълноценен анализ и интерпретация на представения материал.

Видове и типове строителна керамика

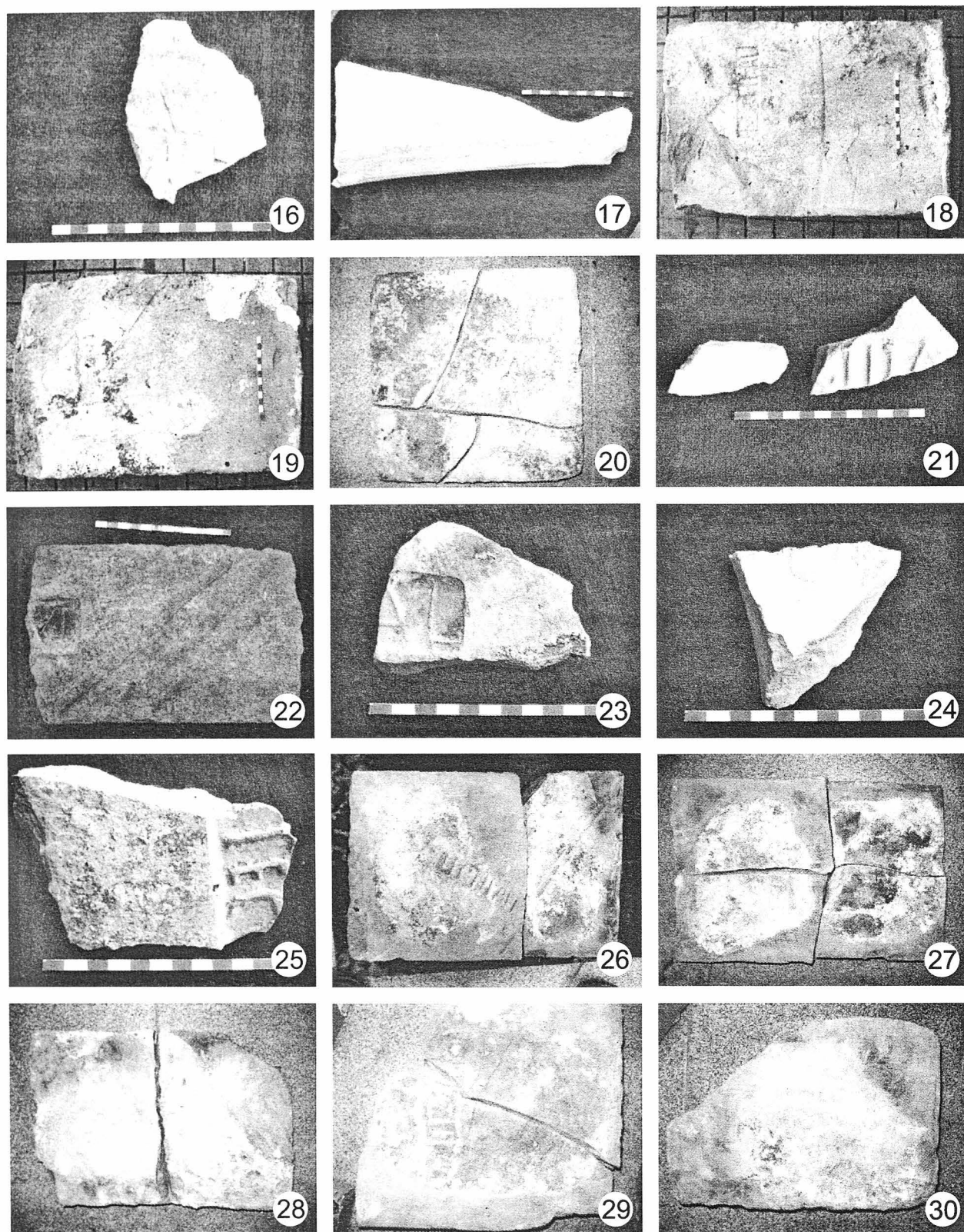
От поместените в таблицата по-горе обобщени данни се вижда, че предназначенията за строителство керамични изделия с печати на I Италийски легион са представени в Триманиум само от тухли (*lateres cocti*) и плоски керемиди (*tegulae*).

Обр. 1. Тримаммиум. Строителна керамика с печати на I Италийски легион (кат. № 1-15)
 Fig. 1. Trimammium. Bricks and roof tiles with stamps of Legio I Italica (cat. № 1-15)

Всички керемиди са с П-образен профил, от типа тегули със съвсем плоско тяло и перпендикулярно извити странични первази (т. нар. *Leistenziegel*). Изработени са от фино пречис-

тена глина, която след изпичането е придобила розов до керемиденочервен цвят. Лицевата им страна в повечето случаи е гладка и върху нея допълнително е нанесено покритие от ан-

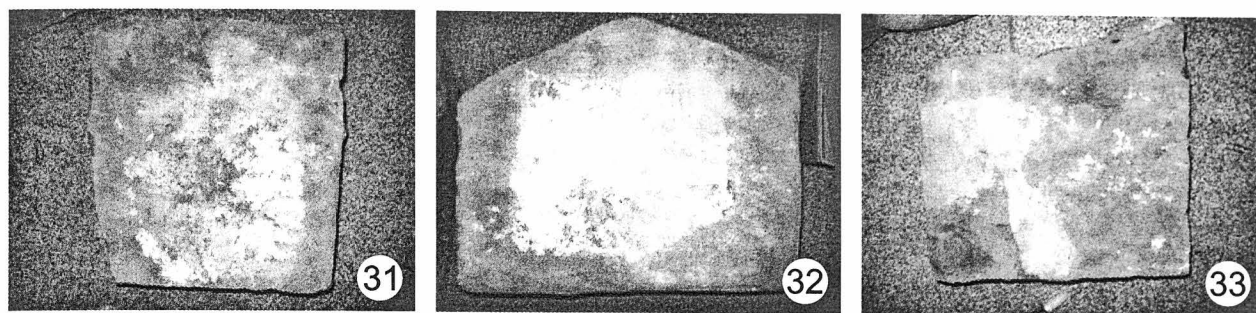

Обр. 2. Тримаммиум. Строителна керамика с печати на I Италийски легион (кат. № 16-30)
 Fig. 2. Trimammium. Bricks and roof tiles with stamps of Legio I Italica (cat. № 16-30)

гоба с цвят светла охра. Има обаче примери и на семпла украса - посредством диагонални и полукръгли, единични или двойни пръстни линии. Обратната (долната) страна на тегулите е по правило с груба повърхност. Състоянието на нито един от екземплярите не позволява

определяне на използвания при производството модул⁴. Дебелината на керемидите варира

⁴ Изцяло запазените тегули от този вид с печати на I Италийски легион от Нове и Ескус имат дължина от 0,57 до 0,65 м, при ширина от 0,455 до 0,50 м, като следва да се има предвид, че широчината на двете тесни страни обикновено се различава с около 1,5-2

Обр. 3. Тримамиум. Строителна керамика с печати на I Италийски легион (кат. № 31-33)
Fig. 3. Trimamium. Bricks and roof tiles with stamps of Legio I Italica (cat. № 31-33)

в широки граници - от 1,9 до 3,35 см, а височината на страничните первази е от 6,8 до 7,5 см. В тългите на някои от тях са оформени конструктивни сглобки, подобни на описаните в литературата (Иванов 2002, 49, обр. 30 I 2 и II 1; Иванов 2006, 150, обр. 34 I 2 и II 1). В отделни случаи се наблюдават и надлъжни жлебове покрай первазите. Производството и употребата на тегули от описания тип са регистрирани в Нове до към края на III в. (Sarnowski 1985a, 23).

Изцяло запазените тухли на I Италийски легион от Тримамиум принадлежат към два ясно детерминирани типа. Първият е т. нар. *Lydion*. Това са правоъгълни тухли, чиито размери, според препоръките на Витрувий (Vitruv. De arch., II, 3, 3), би трябвало да отговарят на съотношението $1\frac{1}{2} : 1$ римски стъпки (44,34 x 29,56 см). *Lydion* е най-популярния тухлен формат през римския и късноримския период както в Нове (Sarnowski 1985a, 22), така и в Ескус (Иванов 2002, 43; Иванов 2006, 147). Намира широко приложение в строителството на фортификационни съоръжения, жилищни и обществени постройки. Специално за Нове изрично се отбелязва, че повечето тухли от този вид са с печати на I Италийски легион (Sarnowski 1985a, 22; Biernacki 2003, 20). Констатираните отклонения от предписания стандарт, изразяващи се най-често в намаляване на размерите с 1-2 см (понякога и повече), се обясняват с температурата и продължителността на подсушаване на формуваната продукция, метода на изпичане, както и с непрецизна изработка и повреди на дървените калъпи (Biernacki 2003, 20). В предложените досега класификации на строителната керамика на I Италийски легион тухлите от типа *Lydion* са обособени като *Rechteckziegel, Gruppe V* (Sarnowski 1985a, 21-22) и *Rectangular bricks, 4* (Biernacki 2003, 11). Екземплярите от Тримамиум от същия вид (кат. № 19-20, 27-29, а вероятно 26 и 30-34) са с дължина от 0,42

до 0,43 м, широчина от 0,28 до 0,295 м и дебелина от 5,2 до 7,5 см, което ги поставя твърде близко до теоретичните стойности.

Вторият засвидетелстван тухлен тип е т. нар. *sesquipedales*, представен от квадратни тухли с теоретичен размер на страната $1\frac{1}{2}$ римски стъпки (т. е. 44,34 см). В класификациите на строителната керамика на I Италийски легион той се означава с формулировките *Quadratischen Ziegel, Gruppe V (sesquipedales)* (Sarnowski 1985a, 20) и *Square bricks, 4 (sesquipedales)* (Biernacki 2003, 11), като и при него са регистрирани чувствителни девиации на продукцията на легиона от стандарта. Витрувий препоръчва употребата на тухли *sesquipedales* предимно за подови настилки, което се потвърждава от многочислени находки в Нове (Sarnowski 1985a, 21; Biernacki 2003, 20). В Тримамиум този тип е представен само от един екземпляр (кат. № 21).

Печати

Печатите на I Италийски легион, известни от разкопките в Нове до 1981 г., са систематизирани през 1985 г. от Т. Сарновски в класификация, която е придобила характер на класическа и продължава да се използва от изследвачите и до днес (Sarnowski 1985a, 34-39, 41-45). В нея, въз основа на редакцията на текста, са обособени 18 основни типа (I-XVIII), първите 14 от които се отнасят към римския, а останалите - към късноримския период. С оглед формата на надписното поле и палеографските особености, в повечето от типовете се разграничават варианти, чийто брой варира от 2 до 174 (!). Предложената от Т. Сарновски типологическа схема неотдавна беше частично ревизирана, като се взеха предвид новооткритият (до 2004 г.) многочислен археологически материал от Нове и модерните принципи за изследвания в тази област (Matuszewska 2006, 45-63). Основните типове са запазени, но броят на вариантите е редуциран, тъй като печати-

те, чиито последни букви липсват, са изведени от класификацията. Същевременно, твърде сходните, но не и идентични печати в някои от вариантите са обособени в подварианти, сред които се срещат и такива, които нямат точно съответствие в класификацията на Т. Сарновски.

Определянето на печатите на I Италийски легион от Тримаммиум е извършено с позоваване и на двете изработени досега класификационни схеми. За основа е приета тази на М. Матушевска от 2006 г., но във всички случаи, когато е възможно, типологическата индикация съобразно нея е корелирана с предложената по-рано от Т. Сарновски (обр. 4). Въпреки лошата степен на запазеност в някои от случаите, определянето на 23 печата (кат. № 1-3, 5-6, 9-10, 11-14, 18-19, 21, 23-24, 26-30 и 32-33) не представлява особена трудност и едва ли би могло да предизвика някакви възражения. Един от тях (кат. № 12) е с вероятна, но несигурна идентификация. Друг пък (кат. № 20) представлява незасвидетелствана в съществуващите класификации палеографска разновидност, която следва да се обособи в нов подвариант на тип VI-70 (по М. Матушевска). Състоянието на останалите (кат. № 4, 7-8, 15-17, 25, 31) не позволява точно определяне.

От анализа на материала от Нове е установено, че повечето варианти на печати са използвани при маркирането само на тухли или на керемиди, със сравнително редки изключения (Sarnowski 1985a, 50)⁵. Тази практика се потвърждава и в Тримаммиум, където досега не е засвидетелствано двойно приложение на нито едно от клеймата. Веднага обаче трябва да се изтъкнат две много съществени разлики. Първата се състои в това, че, докато варианти 88, 110 и 112-115 на тип VI (по Т. Сарновски; съответстват на VI-51/a, VI-70/f, VI-70/i, VI-71/a, VI-72/a и VI-73/a по М. Матушевска) се появяват в Нове както върху тухли, така и върху керемиди, но с огромно преобладаване на първия случай (Sarnowski 1985a, 47-48), то в Тримаммиум те се срещат единствено върху керемиди. Втората разлика е в разменената употреба на печатите от типове VI 66 и VI 90 (по Т. Сарновски; съответно VI-36/a и VI-54/a по М. Матушевска) в двата обекта: първият от тях се прилага в Нове за сигниране на тухли, а вторият - на керемиди (Sarnowski 1985a, 47), докато в Тримаммиум това е точно обратно. Не мога да не изтъкна и още един интересен

факт: най-масовият в Тримаммиум тип (VI 106 по Т. Сарновски; VI-66/a по М. Матушевска) е представен в Нове според досегашните публикации само с един (!) екземпляр (Sarnowski 1985a, 48).

За разлика от късноримския период (Sarnowski 1985b, 107-127; Sarnowski 1991, 9-32), въпросът за абсолютната хронология на керамичните клейма на I Италийски легион през римския период не е задоволително разрешен в научната книжнина. Поради тази причина, само за някои от представените в Тримаммиум печати разполагаме с повече или по-малко конкретни данни. Така например, тип IV 4 (IV-4/a по М. Матушевска) се отнася най-общо към първата половина на II в. (Sarnowski 1985a, 61), а за вариантите 110 и 112-115 на тип VI (съответстващи на VI-70/f, VI-70/i, VI-71/a, VI-72/a и VI-73/a у М. Матушевска) се приема датировка в първата четвърт на III в. (Sarnowski 1985a, 61).

Хронологическа и историческа интерпретация

Разкритата в хода на археологическите проучвания в Тримаммиум стратиграфска картина е твърде сложна (обр. 5). Това се дължи както на продължителното обитаване на мястото през античността и средновековието, така и на множеството нарушения на културния пласт в по-ново време⁶. Особено големи проблеми поставят ранните фази на строителна активност в чертите на обекта.

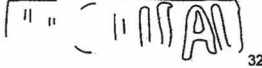
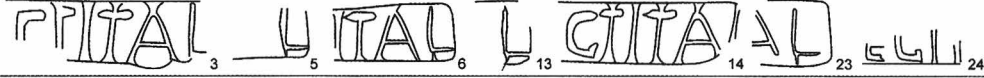
Въз основа на разстоянията, отразени в късните⁷ римски итинерарии *Tabula Peutingeriana* (VIII, 2) и *Itinerarium Antonini Augusti* (222, 1-3, ed. Cuntz), кастелът Trimammium⁸ е сигурно локализиран край махала Стълпище в Мечка, Русенско, още в началото на XX в. (Шкорпил 1905, 454; Ванков 1905, 557), но въпросът за неговото възникване остава открит. Топонимът е за пръв път писмено засвидетелстван в

⁶ През 1877 г. край югозападния ъгъл на укреплението са били построени два турски редута, край които в началото на XX в. още са личали останки от землянките на техния гарнизон (Шкорпил 1905, 454; Ванков 1905, 558). В края на XX и в началото на XXI в. цялата територия на Тримаммиум е обект на интензивна иманярска дейност, което, всъщност, и предизвиква предприемането на аварийни археологически разкопки (Върбанов, Драгоев, Русев 2007, 262).

⁷ За датировката на тези паметници вж.: Торбатов 2002, 41-44; Торбатов 2004, 84-85.

⁸ Името се среща в различни транскрипции в античните писмени извори, някои от които представляват обикновени надежни форми (ablativus): Τριμάμιον (в някои от преписите: Τριμίμιον) (Cl. Ptol. Geogr., III, 10, 5, ed. Müller); Trimamio (Tab. Peut., VIII, 2, ed. Weber); Trimammio (в някои от преписите: Triamo) (Itin. Ant. Aug., 222, 1-3, ed. Cuntz); Trimammio (Not. Dign. Or., XL, 20, ed. Seeck); Trimamion (Rav. Anon. Cosmogr., IV, 7, 5, ed. Schnezl).

⁵ Съответно 113 и 85, при установена двойна употреба за 55 варианта.

	Type IV-4/a (IV 4)
	Type VI-51/a (VI 88)
	Type VI-66/a (VI 106)
	Type VI-70/b
	Type VI-70/c
	Type VI-70/f (VI 110)
	Type VI-70/i (VI 112)
	Type VI-70 (a new subvariety)
	Type VI-71/a (VI 113)
	Type VI-72/a (VI 114)
	Type VI-73/a (VI 115)
	? Type VI-54/a (VI 90)
	?
Legio I Italica	

0 5 10 15 cm

Обр. 4. Тримаммиум. Печати на I Италийски легион
Fig. 4. Trimammium. Stamps of Legio I Italica

“География”-та на Клавдий Птолемей (Cl. Ptol. Geographia, III, 10, 5, ed. Müller). Този труд е завършен в началните години от управлението на император Марк Аврелий (преди 167 г.⁹), но сведенията на автора за долнодунавските земи и Тракия се отнасят за периода след Дакийските войни на Траян, към къснотраяново или раннохадрианово време (Тачева 1994, 116, 120; Tacheva 1995, 428). Тук Тримаммиум обаче не се споменава като военен обект, а като цивилно селище от категорията “град” (πόλις). Това, наред с различни археологически свидетелства

⁹ Датировката на съчинението е прецизирана в: Lammert 1959, 1788-1791; Suceveanu, Barnea 1993, 161.

от близката околност, се тълкува като указание за съществуването тук на старо тракийско селище¹⁰, придобило още през тази ранна епоха значително икономическо и стратегическо значение (Велков 1968, 6-7).

Според преобладаващото в научната книжнина мнение, ефективното усвояване във военно отношение от Римската империя на участъка от дунавския бряг на изток от Янтра

¹⁰ Такова селище, съществувало както през ранножелязната, така и през късножелязната епоха, действително е локализирано в по-ново време. Разположено е върху високия бряг на р. Дунав, непосредствено на север-североизток от махала Стълпище (Дремсизова-Нелчинова, Иванов 1983, 47 № 101; Varbanov, Dragoev, Rusev 2008, 159-160).

започва при Флавиите (Велков 1961, 78; Геров 1980, 25; Sarnowski 1988, 41; Иванов 1999, 102; Генчева 2002, 8). Налице са сериозни основания да се твърди, че дотогава (след ликвидирането на Тракийското царство в 45 г. и присъединяването на тракийското дунавско крайбрежие към Мизия) защитата на най-източната отсечка от мизийската граница е била прерогатив на специално организирана за целта военна префектура, подчинена на провинциалния управител. Името ѝ не е засвидетелствано в писмени извори, но, основавайки се на няколко имащи отношение към темата антични текста¹¹ и според личните предпочитания на съвременните изследвачи, то се възстановява като *praefectura Thraciae/Histri/Danuvii* (Suceveanu 1979, 49; Sarnowski 1988, 27-28; Иванов 1999, 97-98; Bogdan 2004, 73-77). Счита се, че тя е била от типа на т. нар. *praefecturae riparum* (крайбрежни префектури), които представляват специфична организационна форма за защита на речните граници на Римската империя, предшестваша изграждането на стационарна линейна отбрана

Остава неясно и докога точно е просъществувала въпросната префектура, но е сигурно, че по времето на император Веспасиан, и то вероятно още през първата половина от неговото управление, започва планомерно разполагане на първите постоянни военни гарнизони по дунавския бряг на изток от Янтра, а синхронно осъществяваното фортификационно строителство създава първообраза на долнодунавския лимес в тази отсечка. Този факт се потвърждава категорично от военния строителен надпис от *Appiaria* (Ряхово, Русенско), точно датиран в 76 г. (Бешевлиев 1952, 71-72 № 122)¹². Макар най-често въз основа на индиректни доводи и съображения, с името на Веспасиан или по-общо с Флавиевата династия се свързва

¹² Новата теза, представяща император Домициан като организатор на долнодунавския лимес в участъка на изток от Нове (Gudea 2005, 339–341), не е убедително аргументирана и открито противоречи на това безспорно епиграфско свидетелство.

основаването на редица военни лагери в коментирания граничен сектор, сред които част от изследвачите поставят и Тримамиум (Геров 1980, 25; Sarnowski 1988, 43; Иванов 1999, 102). Следва да се има предвид още, че в изграждането на фортификационната инфраструктура на долнодунавския лимес се разграничават две хронологически обособени фази - дървено-землена и каменна (Иванов 1999, 156-157).

Първата фаза е регистрирана досега в ограничен брой обекти, но, според предписанията на античните военни теоретици и съобразената с тях практика, установена в римската армия, логично е да се приеме, че подобна фаза е съществувала във всички военни лагери с по-ранна датировка. Времето на замяна на дървено-землените укрепителни съоръжения с каменни не може да се унифицира в хронологически план¹³. Очевидно това е зависело от цял комплекс условия, немаловажно значение сред които са имали статута и материално-техническите и финансови възможности на съответната военна част. Най-ранните примери са от къснофлавијево и/или раннотраяново време и включват Рациария, Ескус и Нове¹⁴ (Sarnowski 1983, 265-276; Atanassova, Popova-Asenova 1987, 85-96; Кабакчиева 2004, 105-106; Кабакчиева 2005, 168-169). Счита се, че цялостното преизграждане в камък на военните лагери по долномизийския лимес представлява сравнително продължителен процес, обхващащ и годините на управлението на император Хадриан (Иванов 1999, 170).

Приведените по-горе факти и научни постановки целят изясняване в теоретичен аспект на проблема относно времето и обстоятелствата на възникване на кастела Тримамиум. От казаното се налага извода, че тук би следвало да се очакват останки от постоянно военно присъствие най-късно от последната четвърт на I в. насетне, със съответстваща за времето укрепителна инфраструктура и организация на защитеното пространство. Досега обаче на територията на обекта не са открити никакви следи от селищен живот през ранноримския период.

¹³ Опитът да се отнесе началото на каменното фортификационно строителство по лимеса на Долна Мизия към управлението на император Хадриан (така в: Gudea 2005, 351-359) следва да се признае за несполучлив, тъй като в него открито се пренебрегват не само епиграфски свидетелства, но и археологически реалности.

¹⁴ Предложената от проучвателя датировка в средата на I в. ("към времето на императорите Тиберий - Нерон - Веспасиан"?) на регистрирания в Димум ранен каменен лагер (последно в: Митова-Джоновна 2003, 39-55) е абсолютно провизорна и справедливо се оспорва в научната книжнина. Въз основа на архитектурни паралели са предложени и други датировки - в края на I в. (Gudea 2005, 418) или най-общо в траяново време (Иванов 1999, 163).

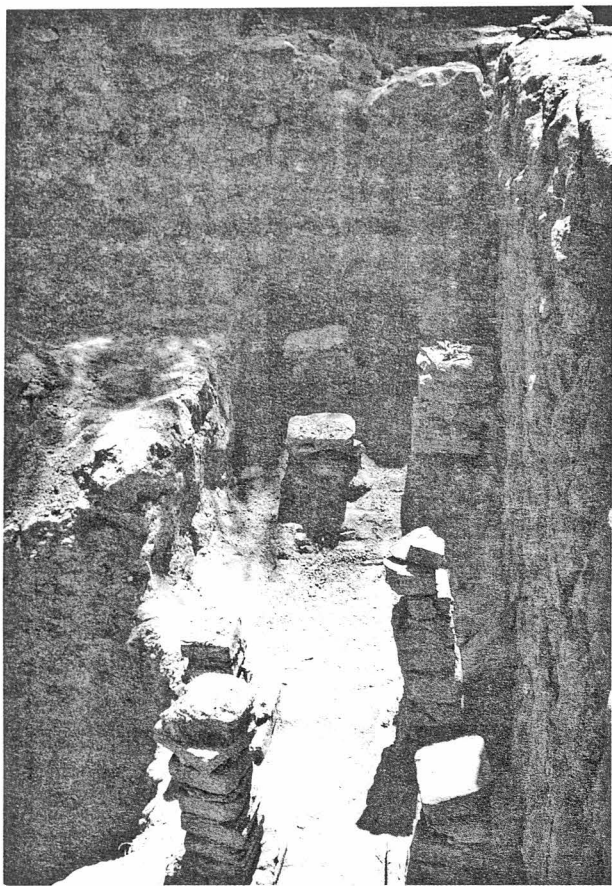

Обр. 6. Тримамиум. Запазена подова настилка в средното помещение на Сграда В

Fig. 6. Trimammium. Preserved floor in the middle room of Building B

Най-ранните частично или изцяло изследвани структури до края на кампанията през 2008 г. са отнесени най-общо към III в. (Varbanov, Dragoev, Rusev 2008, 160-161). По-ранна датировка, въз основа на стратиграфската позиция и намерения в контекста подемен материал, се допуска само за разкрития дотогава фрагмент (субструкция?) от каменен зид на кална спойка в кв. I 3 (Върбанов, Драгоев, Русев, Димитров 2009, 429). Същевременно, намираните в по-късните пластове голямо количество битова керамика, монети, фибули и апликации с датировка във II-III в. се интерпретират от изследвачите в едно предварително съобщение като сигурно указание, че в непосредствена близост до проучваната територия се намират все още нелокализирани сгради от по-ранно време (Varbanov, Dragoev, Rusev 2008, 161). Разкопките през 2009 г. потвърдиха това предположение. Тогава е разчистена до пълно изчерпване на културните напластявания южната част на регистрираната още през 2007 г. Сграда В с предполагаема датировка в III в. (Върбанов, Драгоев, Русев 2008, 347; Varbanov, Dragoev, Rusev 2008, 161), а под нея е открита друга, по-ранна, означена като Сграда Е (Върбанов, Драгоев, Русев, Димитров 2010, 317-318). Те са с твърде сходни конструктивни параметри (дебелина на зидовете, строителна техника, вид на използвания хоросан), но се различават по план и ситуация на терена¹⁵. Въпреки това, зидовете им са с напълно идентична ориентация, което свидетелства за запазване на установената от по-рано генерална градоустройствена схема. Предназначението и на двете сгради засега е неясно. Съществен проблем се оказва и тяхна-

¹⁵ Сграда В е изместена с около 2,00 м на югозапад.

Обр. 7. Тримаммум. Хипокауст в източното помещение на Сграда В
Fig. 7. Trimammium. Hypocaustum in the eastern room of Building B

та абсолютна датировка, поради компрометирането на културните напластявания от множество късноантични и средновековни ями.

От състоянието на останките от Сграда Е може да се заключи, че тя не е била предварително демонтирана до съвременното ниво в началото на изграждането на Сграда В, каквато е нормалната практика при предприемане на цялостно презастрояване на големи площи. Напротив, било е извършено в самия ход на строителството, като на местата на пресичане на зидовете останките от старите са интегрирани на значителна височина в новия градеж, докато във вътрешността на помещенията на Сграда В те са нивелирани така, че да не пречат за оформянето на новите ходови нива. Причините за изоставянето на Сграда Е са неизвестни, но от приложената технология се налага извода, че заменянето ѝ със Сграда В едва ли е предшествано от времеви хиатус. По всяка вероятност става дума за рутинно обновяване на сградния фонд, предизвикано от появата на някакви нови нужди.

Според разкритите досега останки, Сграда В се състои от поне три помещения, разполо-

жени в редица от северозапад на югоизток и имат общ външен зид на югозапад. Средното е значително по-тясно от другите и може да се отъждестви с коридор. В южния му ъгъл, под пласт от керемиди от рухнала покривна конструкция, е разчистен малък запазен фрагмент от двупластова подова настилка. Долният пласт е съставен от правоъгълни тухли, поставени директно върху подравнен стерилен терен (лъос). Над тях е нанесен тънък пласт бял хоросан, върху който са подредени тухлите от горния пласт. Те са квадратни, а оформеното ходово ниво е обмазано с хоросан от описания вид. Пак в същото помещение, на север от запазената настилка и на малко по-ниско ниво, е регистриран пласт хоросан върху стерилния терен, който по всяка вероятност представлява подложка на демонтирания в по-късно време тухлен под. Връзката между средното и източното помещение на Сграда В се е осъществявала посредством поне два входа. Единият, с ширина около 0,80 м, е оформен в самия южен край на разделителния зид, а другият, от който е запазена само южната страница, се намира на около 1,50 м северно.

Времето на построяване на Сграда В засега не е определено, но нейното функциониране се разполага най-общо в границите на III в.¹⁶ Установено е, че в рамките на този период тя претърпява поне едно сериозно преустройство, причините за което са очевидно събития с бедствен характер¹⁷. То се изразява в зазиждане на южния вход в разделителния зид между средното и източното помещение, изграждане на отоплителна инсталация (с подподов и стенов компонент) в югозападната част на източното¹⁸ и значително повдигане на ходовите нива в двете помещения. Последните три двойки подпорни колонки в източната половина на хипокауста са иззидани от преупотребени тухли и фрагменти от тухли, коренно различаващи се от тези, използвани в градежа на останалите колонки. Това се тълкува като указание за по-късен ремонт на съоръжението¹⁹, но фактите свидетелстват по-скоро за друго. Тухлите от източните колонки са напълно идентични на тези от долния пласт на подовата настилка от

¹⁶ Допуска се използване на сградата или на части от нея и през IV в. (Върбанов, Драгоев, Русев, Димитров 2010, 318).

¹⁷ За това свидетелства рухналият покрив върху подовата настилка в средното помещение и натрупаният върху него дебел пласт строителни рушевини (камъни и хоросан).

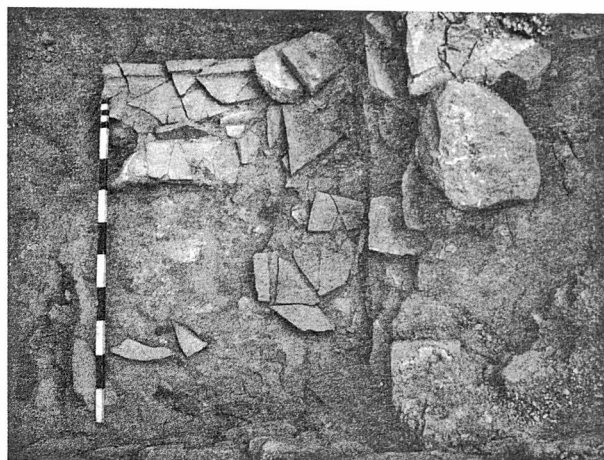
¹⁸ Подробности за устройството на отоплителната инсталация са представени в: В. Върбанов. Находка от антониниани от сграда с хипокауст в Тримаммум (проучвания през 2009 г.). – Известия на Регионален исторически музей – Русе, 14, 2010 (под печат).

¹⁹ Вж. цитираната в предишната бележка статия.

първия строителен период в средното помещение на Сграда В. Нещо повече, по повърхността им добре личи равномерно нанесен тънък слой бял хоросан, точно както при другите. Пълно съвпадение демонстрират и клеймата на I Италийски легион върху тухлите от двете групи. Всичко това идва да покаже, че използваният за изграждането на източните хипокаустни колонки материал е бил по всяка вероятност извлечен именно от частично демонтирания под в средното помещение. Това обаче е можело да стане само в хода на самото преустройство, а не при по-късни ремонтни дейности, тъй като след неговото приключване останките от ранния под са се озовали на повече от 0,50 м под новооформеното ходово ниво. Констатираните разлики в градежа на подпорите на хипокауста задоволително могат да се обяснят с причини от съвсем обикновено естество - с изчерпване на наличния нов строителен материал²⁰ и принудително използване на сполии. Това изглежда още по-правдоподобно, ако се вземат предвид екстраординарните обстоятелства, предизвикали предприемането на преустройството, и "скритото" разположение на коментираните структури, ненарушаващо естетическия облик на построяката.

След окончателното излизане на Сграда В от функционална годност, останките от хипокауста са запълнени със сбита жълта пръст, примесена с камъни, фрагменти строителна и битова керамика и животински кости. От запълнителя произхожда и колективна монетна находка с *terminus post quem* на депонирането 282-283 г.²¹

От Сграда В произхождат единствените образци на строителна керамика с печати на I Италийски легион, открити засега в Тримаммиум *in situ*. Групата включва само тухли, при това – и от двата регистрирани модула. Част от тях (кат. № 18-20) са съставни елементи на първоначалната подова настилка в средното помещение и със сигурност датират от времето на строежа на сградата (обр. 6). Останалите, повечето от тях - фрагменти (кат. № 25-33), са намерени в градежа на източните три двойки подпорни колонки на хипокауста в източното помещение, изграден през втория строителен период (обр. 7). Тъй като са преизползвани, те не притежават стойност на пряк хронологически индикатор,

Обр. 8. Тримаммиум. Пласт от разрушения в средното помещение на Сграда В

Fig. 8. Trimammium. Layer of destructions in the middle room of Building B

но, изхождайки от аргументираната по-горе в текста тяхна първична употреба, появата им в Сграда В следва също да се свърже с момента на нейното възникване.

Въпреки незначителните размери на запазенения участък от оригиналния под в средното помещение, прави впечатление солидният му градеж. Подложният пласт е изработен от тухли *Lydion*, а горният, същинската подова настилка - от *sesquipedales*, което напълно съответства на теоретическите предписания и на установената в Римската империя практика (Brodribb 1987, 40-41). Според класификацията на М. Матушевска, клеймата върху тухлите *Lydion* се отнасят към два варианта на един и същ тип, единият от които е представен с два подварианта - VI-66/a, VI-70/b и VI-70/c. От тях съответствие у Т. Сарновски, под означението VI 106, намира само VI-66/a. Печатът върху тухлата *sesquipedalis* няма паралели в досегашните публикации и се явява нов подвариант на тип VI-70 в типологията на М. Матушевска. За изброените варианти се посочва, че се отличават незначително един от друг по палеографията на отделни букви (предимно А и С) и разстоянието между тях, както и че се срещат масово върху строителната керамика, открита в Нове при разкопките на експедицията на Познанския университет през 1995-2004 г., но за тяхната датировка не се казва нищо (Matuszewska 2006, 62). Базирайки се на сектора, проучван от тази експедиция през указания период, може да се заключи, че строителната керамика произхожда (*in situ* или в преупотребен вид) от т. нар. Големи легионни терми. Според последните публикувани резултати (Биернацки 2010, 313-314), изграждането на този грандиозен ар-

²⁰ Макар и с видимо по-прецизен градеж, изпълнен от нов строителен материал, в западните колонки на хипокауста са регистрирани квазиртни тухли от три различни модула - 17 x 17, 22 x 22 и 25 x 25 см.

²¹ Вж. цитираната в бел. 18 и 19 статия.

хитектурен комплекс с площ 7500 м² става поетапно. Началото на строителството се поставя в годините на управлението на император Хадриан (117-138), а издигането на южното крило и на средното свързващо звено вероятно се отнася към управлението на Антонин Пий (138-161 г.). Счита се, че през третата четвърт на II в. термите придобиват вече съвсем завършен вид (Biernacki 2002, 649-651; Biernacki 2003, 9). Във времето на Северите, през първите 30 години на III в., комплексът е частично преустроен (Биернацки 2010, 314), а по-късно, в периода между управлението на Гордиан III и това на Константин I, той е обект на ново, основно (и последно) преустройство (Биернацки 2003, 82-83; Biernacki 2003, 11). Представената периодизация на обекта очертава твърде широка хронологическа рамка за възможната датировка на интересуващата ни група печати, която с нищо не способства прецизирането на строителството на Сграда В в Тримамииум.

Сред руините на Сграда В са намерени фрагменти от още една тухла и две тегули с печати на I Италийски легион (кат. № 15-17 и 21). Първите два екземпляра са от пласт деструкции, свързан с края на първия период от обитаването на сградата (обр. 8), но печатите върху тях не се поддават на типологическа идентификация. Третият фрагмент е от тегула (кат. № 17), намерена сред купна находка от над 300 железни върха на стрели (Върбанов, Драгоев, Русев, Димитров 2010, 317). От стратиграфска гледна точка, имайки предвид значителната дълбочина (под нивото на пода в Сграда В) и отсъствието на податки за вкопаване на това място, находката би следвало да се свърже по-скоро с по-ранната Сграда Е. Клеймото върху този екземпляр, което също не може да бъде определено типологически, рязко се отличава от всички известни досега печати на I Италийски легион от Тримамииум по много по-дребния шрифт и по твърде тясната рамка.

От направения анализ следва, че използването в Сграда В на строителна керамика на I Италийски легион, при това - масирано, и преимуществено във вид на тухли, се отнася конкретно към времето на нейното изграждане. Ако се приеме предложената от проучвателите датировка на сградата *grosso modo* в рамките на III в., то това ще да е станало не по-късно от първите десетилетия на века. Твърде правдоподобната принадлежност на споменатата по-горе находка от стрели към Сграда Е показва, че продукцията на легиона от Нове е била позната в Тримамииум и през II в. Подо-

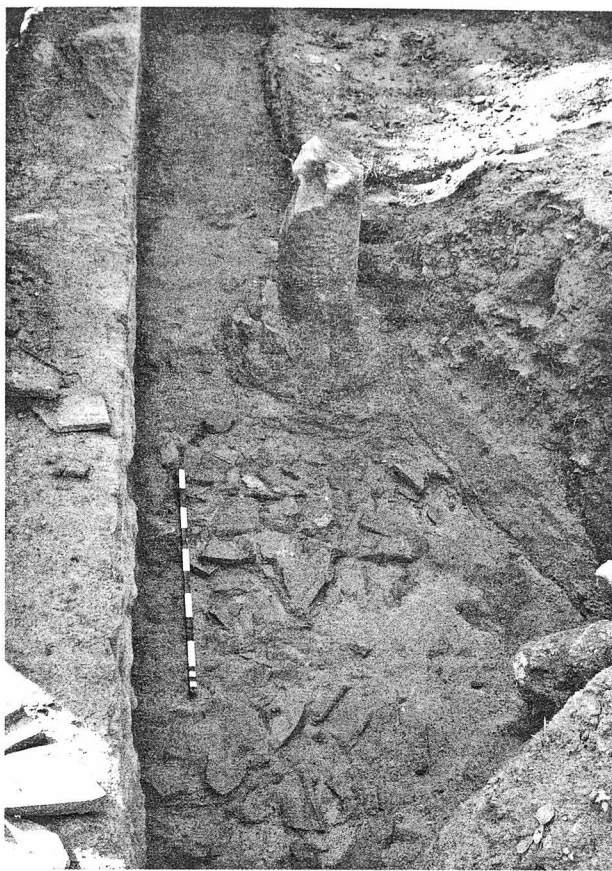
бен извод се потвърждава и от намирането в кв. II 2, за съжаление без адекватен контекст, на фрагмент от тегула (кат. № 10) с печат от Тип IV-4/a, датиран в първата половина на II в. (Sarnowski 1985a, 61).

Друга компактна група строителна керамика с печати на I Италийски легион от Тримамииум (кат. № 11-14) произхожда от дебел пласт керемиди²², разчистен през 2008 г. на ниво от -2,10 м до -2,50 м в кв. I Б (обр. 9). Сред керемидите е намерена ограничено количество фрагментирана битова керамика с датировка в границите на III в., парчета прозрачно стъкло и две монети (денар на Комод и горял обезличен антониан). Тъй като под пласта, поне в разкопания участък, не е регистрирано оформено подово ниво, той не е еднозначно интерпретиран от проучвателите - допуска се възможността да са останки от рухнала покривна конструкция на някаква сграда, или пък да става дума за подравнителен насип. Според мен, по-правдоподобно е първото обяснение. Освен твърде сходните външни белези на двата контекста, аргумент в подкрепа на това се явява и фактът, че рухналият покрив в средното помещение на Сграда В също лежи на ниво от -2,35 м до -2,50 м, което едва ли е просто съвпадение.

Върху четири тегули от керемидения пласт в кв. I Б са засвидетелствани три разновидности на печати на I Италийски легион. Всички те са сигурно разпознати - типове VI-70/f, VI-71/a и VI-72/a по М. Матушевска (съответстващи на VI 110, VI 113 и VI 114 по Т. Сарновски). И трите клейма са сред малкото такива с установена датировка, отнасяща ги към първата четвърт на III в. (Sarnowski 1985a, 61).

При разкопките в Тримамииум са открити и проучени повече от двадесет ями с различна форма, размери и датировка. Повечето са от късната античност и средновековието и са безспорно с утилитарно предназначение. Регистрирани са обаче и ями със сигурна датировка в III в., които съществено се различават от другите не само по стратиграфската си позиция, но и по своите характеристики. Въз основа на анализа на техния запълнител, проучвателите ги отъждествят с останки от обредни практики, извършени от местния военен гарнизон или цивилно население през III в. (Varbanov, Dragoev, Rusev 2008, 161). Досега към тази категория са причислени 5 ями - № 1 и № 2 от 2006 г. (Върбанов, Драгоев, Русев 2007, 262), № 3 от 2007 г. (Върбанов, Драгоев, Русев 2008, 346) и № 4 и

²² Сред керемидите от пласта има и такива с печати на *cohors I Bracarorum*.

Обр. 9. Тримамиум. Рухнал покрив (?) в кв. I Б
Fig. 9. Trimammium. Collapsed roof (?) in Grid Square I B

№ 5 от 2008 г. (Върбанов, Драгоев, Русев, Димитров 2009, 427-429), но по всяка вероятност към нея трябва да бъде отнесена и Яма № 6 (а може би и № 9) от 2009 г. (Върбанов, Драгоев, Русев, Димитров 2010, 318). Благодарение на депонираните в тях монети (на брой от 1 до 39, повечето - горели), за първите пет разполагаме със сигурен *terminus post quem* за запълването им. Така например, от Ями № 1 и № 2 произхожда по един добре запазен екземпляр на провинциалното бронзово монетосечене във времето на Септимий Север (193-211 г.). Най-късните монети от Ями № 3 и № 5 са от управлението на Проб (276-282 г.), а от Яма № 4 - от това на Диоклетиан (284-305). В останалите случаи липсва възможност за прецизиране на датировката в рамките на III в.

Характерно за всички ями от разглежданата категория е присъствието в запълнителя на много голямо количество натрошена строителна керамика, при това - почти изключително на керемиди от двата вида²³. Фрагментарният вид

²³ От Яма № 1, например, произхождат около 300 фрагмента, мнозинството от които съставляват пласт с дебелина 0,50 м, формиращ нейната запечатка (Върбанов, Драгоев, Русев 2007, 262). Идентична ситуация е констатирана и при Яма № 3, но тук дебелината на запечатката е около 0,20 м (Върбанов, Драгоев, Русев 2008, 346).

на материала показва, че той произхожда най-вероятно от съборени покривни конструкции, което, от своя страна, свидетелства за наличие на значителни разрушения в чертите на Тримамиум към времето, когато са били извършени ритуалите в ямите. Върху част от керемидите фигурират печати на *legio I Italica* и на *cohors I Bracarorum*, като тези на I Италийски легион се срещат само върху тегули.

От Ями № 1 и № 2 общото им количество възлиза на четири (кат. № 3-6). Клеймото върху единия екземпляр (кат. № 4) е неопределимо, но върху останалите три е засвидетелстван един и същ печат - тип VI-71/a по М. Матушевска (VI 113 по Т. Сарновски). В текста по-горе вече беше посочено, че той се датира в първата четвърт на III в. (Sarnowski 1985a, 61), което отлично се съгласува с намерените в ямите добре запазени монети на Септимий Север. Въпреки изказаните от проучвателите съмнения (Върбанов, Драгоев, Русев 2007, 262), Ями № 1 и № 2 са по всяка вероятност с по-ранна датировка и няма сериозни основания да бъдат отнасяни към втората половина на III в.

Печатът само върху едната от двете тегули от Яма № 3 (кат. № 8-9) подлежи на идентификация (кат. № 9). Той принадлежи към тип VI-70/i по М. Матушевска (VI 112 по Т. Сарновски) и се датира също в първата четвърт на III в. (Sarnowski 1985a, 61).

Последният екземпляр на строителна керамика с печат на I Италийски легион от сигурен античен контекст в Тримамиум е тегула от запълнителя на Яма № 6 (кат. № 21). Ямата е вкопана в средното помещение на Сграда В, но не е ясно дали това е станало преди нейното преустройство, т. е. в интервала между края на първия и началото на втория период от съществуването ѝ, или след изоставянето ѝ към края на III в. Печатът спада към тип VI-73/a по М. Матушевска (VI 115 по Т. Сарновски) и се датира в първата четвърт на III в. (Sarnowski 1985a, 61).

От Тримамиум, но намерени в структури и пластове от по-късно време, са известни фрагменти от още 8 тегули и 2 тухли с клейма на I Италийски легион (кат. № 1-2, 7, 10, 15-17 и 22-24). Един печат беше вече коментиран (кат. № 10), други четири (кат. № 7, 15-17) не могат да бъдат определени, а един остава (кат. № 22) с несигурна идентификация. Клеймата върху останалите четири екземпляра (кат. № 1-2 и 23-24) се отнасят съответно към типове VI-51/a, VI-72/a и VI-71/a по М. Матушевска (VI 88, VI 114 и VI 113 по Т. Сарновски). От тях

са датирани последните два – отново в първата четвърт на III в. (Sarnowski 1985a, 61).

Какво показва статистическият анализ на строителната керамика на I Италийски легион от Тримамиум?

Единадесет от общо 33-те печата (33%) са датирани в първата четвърт на III в. Други 10 идентифицирани (30%) и 5 (15%) частично запазени печата върху тухли и керемиди от Сграда В са хронологически обвързани с времето на нейното изграждане, което се отнася най-късно към първите десетилетия на III в. Два печата (0,06%) са със сигурна или предполагаема датировка в първата половина и най-общо в рамките на II в. За останалите 5 печата няма хронологически индикации.

Следователно, поне 78% от известната досега сигнирана²⁴ строителна керамика на I Италийски легион от Тримамиум се свързва в хронологически аспект с управлението на династията на Северите. От представените в изложението факти не остава съмнение, че по това време в проучвания сектор от кастела се извършва интензивна строителна дейност. Не е ясно, дали тя се е разпростирала и на други места, и конкретно – върху укрепителната система²⁵. Поне досега обаче няма никакви податки новото строителство да е било наложено от извънредни обстоятелства. Очевидно, става дума за пореден пример за подетата от Северите широкомащабна кампания по обновяване и частична реконструкция на отбранителната инфраструктура по границите и във вътрешността на Римската империя (Lander 1984, 107-147; Vlădescu 1986, 12-104).

От обяснение се нуждае и въпросът, на какво се дължи присъствието в Тримамиум на строителна керамика на I Италийски легион?

Анализът на наличната информация дава сигурни податки, че кастелът Тримамиум попада в територията на I Италийски легион, която през II-III в. се простира от устието на р. Олт до Тегра (Мартен, Русенско) включително (Sarnowski 1988, 90). Още през 1905 г. М. Ванков, един от първите теренни изследвачи на обекта, въпреки отсъствието на категорични свидетелства, изказва предположението, че

тук вероятно е станувало поделение на легиона от Нове (Ванков 1905, 559). Подобно мнение се среща и в по-късни работи (Велков 1968, 7; Zahariade, Gudea 1997, 74), но вече мотивирано с текста на един важен епиграфски паметник от некропола на Тримамиум. Става дума за стела, поставена в памет на Аврелий Мукиан, войник от I Италийски легион и починал на 20-годишна възраст, когато се подготвял за земемер (*ensor*). В първоначалната публикация паметникът е отнесен към “II в., най-вероятно неговата втора половина” (Велков 1968, 4-7), но в едно ново изследване върху римските надгробни стели от Долна Мизия той е убедително предатиран в “началото на III в., възможно след 212 г.” (Conrad 2004, 225 Nr. 368). Надписът се явява достоверен документ за присъствието в Тримамиум в северово време на контингент от състава на I Италийски легион, но от текста въобще не следва, че той трябва непременно да се отъждествява с гарнизонна част. Твърде специфичната военна професия на споменатия Аврелий Мукиан свидетелства по-скоро за друго – за временното пребиваване тук на специализирано *vexillatio* от легиона, натоварено най-вероятно с изпълнението на някакви строителни работи, изискващи участието на профилирани специалисти. Известно е, че териториалната и тактическа връзка на легионите с намиращите се в тяхно подчинение придадени помощни части в значителна степен се е изразявала, особено в мирновременните периоди, и в участието на легионите в изграждането на ауксилиарните кастели в близост до техните лагери (Doruțiu-Boilă 1972, 49). Представена в такава светлина, извлечената от коментирания надпис информация отлично се корелира с археологически установената строителна активност на територията на Тримамиум във времето на Северите. Това ще да е и обяснението за масираното приложение в градежите от този период на строителна керамика с печати на I Италийски легион. Убедително свидетелство за това, че в случая не става дума за импортирана от Нове, а за произведена на място продукция, е отбелязаният вече факт за разменената употреба на сигниращите инструменти, нормално използвани за подпечатване съответно на тухли или на керемиди.

Незначителното количество на печатите с по-ранна и по-късна датировка дава основание да се заключи, че през римската епоха в Тримамиум спорадично е била внасяна и готова продукция от тухларниците на I Италийски легион в Нове.

²⁴ Съотношението на сигнираната и несигнираната продукция не може да се определи. Счита се, че поставянето на печати цели отчитане на обема на цялото производство и на това на отделните *figlinae*, както и че се явява своеобразна форма на качествен контрол (Sarnowski 1985a, 31-32).

²⁵ Проучването на укрепителната система на Тримамиум е в самото си начало. Установените досега конструктивни фази се отнасят към късната античност и средновековието (Върбанов, Драгоев, Русев, Димитров 2010, 318-319).

Цитирана литература:

- Бешевлиев 1952:** В. Бешевлиев. Епиграфски приноси. София, 1952.
- Биернацки 2003:** А. Биернацки. Разкопки на римския военен лагер и ранновизантийски град Нове край Свищов през 2002 г. III. Сектор X - епископска базилика и резиденция. В: Археологически открития и разкопки през 2002 г. София, 2003, 82-83.
- Биернацки 2010:** А. Биернацки. Нове. Разкопки на Сектор X (полски) - Големите легионни терми. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 313-314.
- Ванков 1905:** М. Ванков. Останки от укрепената линия на римляните по десния бряг на Дунав - от Силистра до Свищов. - Задружен труд, 1905, 4, 347-354; 5, 457-465; 6, 554-561.
- Велков 1961:** В. Велков. Из истории нижнедунайского лимеса в конце I в. н. э. - Вестник древней истории, 1961, 2, 69-82.
- Велков 1968:** В. Велков. Епиграфски приноси към историята на Русе и Русенско през римската епоха. - Известия на Народния музей - Русе, 3, 1968, 3-10.
- Върбанов, Драгоев, Русев 2007:** В. Върбанов, Д. Драгоев, Н. Русев. Аварийни археологически разкопки на територията на античната крепост Тримамииум. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 262-263.
- Върбанов, Драгоев, Русев 2008:** В. Върбанов, Д. Драгоев, Н. Русев. Аварийни археологически разкопки на територията на античната крепост Тримамииум. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 346-348.
- Върбанов, Драгоев, Русев, Димитров 2009:** В. Върбанов, Д. Драгоев, Н. Русев, М. Димитров. Аварийни археологически разкопки на територията на античната крепост Тримамииум. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 426-430.
- Върбанов, Драгоев, Русев, Димитров 2010:** В. Върбанов, Д. Драгоев, Н. Русев, М. Димитров. Аварийни археологически разкопки на територията на античната крепост Тримамииум, Община Иваново. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 317-319.
- Генчева 2002:** Е. Генчева. Първият военен лагер в Novae, провинция Мизия (Северна България). София - Варшава, 2002.
- Герв 1980:** Б. Герв. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I-III в.) (Годишник на Софийския университет - факултет по класически и нови филологии, 72, 2). София, 1980.
- Дремсизова-Нелчинова, Иванов 1983:** Ц. Дремсизова-Нелчинова, Д. Иванов. Археологически паметници в Русенски окръг. София, 1983.
- Иванов 1999:** Р. Иванов. Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София, 1999.
- Иванов 2002:** Р. Иванов. Строителна керамика от Долния Дунав (Ескус - Нове - Дуросторум). София, 2002.
- Иванов 2006:** Р. Иванов. Строителна керамика от Долния Дунав. - В: Р. Иванов (ред.). Археология на българските земи, 2. София, 2006, 125-207.
- Кабакчиева 2004:** Г. Кабакчиева. Археологически проучвания в Ескус през 2003 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2003 г. София, 2004, 105-106.
- Кабакчиева 2005:** Г. Кабакчиева. Археологически проучвания в Улпия Ескус през 2004 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 168-169.
- Митова-Джонова 2003:** Д. Митова-Джонова. Димум и близката околност. - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски селища в България. 2. София, 2003, 87-109.
- Тачева 1994:** М. Тачева. Северната граница на провинция Тракия до Северите (1. От Алмус до Никополис ад Иструм). - В: Поселищен живот в Тракия (III Международен симпозиум "Кабиле", 17-21 май 1993, Ямбол. Доклади). Ямбол, 1994, 115-124.
- Торбатов 2002:** С. Торбатов. Укрепителната система на провинция Скития (края на III - VII в.). Велико Търново, 2002.
- Торбатов 2004:** С. Торбатов. Пътна мрежа в Тракия и Мизия (I - III в.). - В: Р. Иванов (ред.). Археология на българските земи. 1. София, 2004, 76-95.
- Шкорпил 1905:** К. Шкорпил. Некоторые из дорог восточной Болгарии. - ИРАИК, 10, 1905 (= Сб. Абоба - Плиска), 443-502.
- Atanassova, Popova-Asenova 1987:** J. Atanassova, A. Popova-Asenova. Il muro di cinta di Ratiaria, lato occidentale. Ricerche archeologiche 1976-1985. - Ratiariensis, 1987, 3-4, 85-96.
- Biernacki 2002:** A. Biernacki. The Roman Legionary Bath of the 2nd C AD in Novae (Moesia inferior). - In: Limes XVIII. Proceedings of the 18th International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan. Vol. 2 (BAR International Series 1084 (II)). Oxford, 2002, 649-662.
- Biernacki 2003:** A. Biernacki. The Ceramic Building Material of the 1st Italian Legion in Novae (Moesia Inferior). The Relationship between Form and Function. - Archaeologia Bulgarica, 2003, 3, 9-21.
- Bogdan 2004:** I. Bogdan. À propos de *ripa Histri*. - Novensia, 15, 2004, 73-87.
- Brodribb 1987:** G. Brodribb. Roman Brick and Tile. Gloucester, 1987.
- Conrad 2004:** S. Conrad. Die Grabstelen aus Moesia inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie

und Ikonografie. Leipzig, 2004.

Doruțiu-Boilă 1972: E. Doruțiu-Boilă. Teritoriul militar al legiunii V Macedonica la Dunărea de Jos. - Studii și cercetări de istorie veche, 23, 1, 1972, 45-62.

Gudea 2005: N. Gudea. Der untermoesische Donaulimes und die Verteidigung der moesischen Nord- und Westküste des Schwarzen Meeres. Limes et litus Moesiae Inferioris (86-275 n. Chr.). - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 52, 2005, 2, 317-566.

Lammert 1959: F. Lammert. s. v. Claudios Ptolemaios. - Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, 13, 1959, 2, 1788-1791.

Lander 1984: J. Lander. Roman Stone Fortifications. Variation and Change from the First Century A.D. to the Fourth (BAR Int. Ser. 206). Oxford, 1984.

Matuszewska 2006: M. Matuszewska. Bemerkungen zur Typologie der Ziegelstempel aus Novae (Moesia Inferior). - Archaeologia Bulgarica, 2006, 1, 45-63.

Sarnowski 1983: T. Sarnowski. La forteresse de la légion I Italica à Novae et le limes de sud-est de la Dacie. - Eos, 71, 1983, 265-276.

Sarnowski 1985a: T. Sarnowski. Die Ziegelstempel aus Novae. I. Systematik und Typologie. - Archeologia, 34, 1985, 17-61.

Sarnowski 1985b: T. Sarnowski. Die Legio I Italica und der untere Donauabschnitt der Notitia Dignitatum. -

Germania, 1, 1985, 107-127.

Sarnowski 1988: T. Sarnowski. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnym wybrzeżu Morza Czarnego (Novaensia, 3). Warszawa, 1988.

Sarnowski 1991: T. Sarnowski. Późnorimskie stemple legionów dolnodunajskich. - Novaensia, 2, 1991, 9-32.

Suceveanu 1979: A. Suceveanu. Din nou despre cariera lui Marcus Arruntius Claudianus. - Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, 30, 1979, 1, 47-61.

Suceveanu, Barnea 1993: A. Suceveanu, I. Barnea. Contributions à l'histoire des villes romaines de la Dobroudja. - Dacia, N.S., 37, 1993, 159-179.

Tacheva 1995: M. Tacheva. The Northern Border of the Thracia Province to the Severi (2. From Nicopolis ad Istrum to Odessos). - In: Studia in honorem Alexandri Fol (Thracia, 11). Serdicae, 1995, 427-434.

Varbanov, Dragoev, Rusev 2008: V. Varbanov, D. Dragoev, N. Rusev. Archaeological Research in the Roman Fort Trimammium (Preliminary Report). - Cultură și civilizație la dunărea de Jos. Călărași, 13, 2008, 159-169.

Vlădescu 1986: C. Vlădescu. Fortificațiile romane din Dacia Inferior. Craiova, 1986.

Zahariade, Gudea 1997: M. Zahariade, N. Gudea. The Fortifications of Lower Moesia (A.D. 86-275). Amsterdam, 1997.

Bricks and roof tiles with stamps of Legio I Italica from castellum Trimammium (Abstract)

Sergey Torbatov

The present article discusses 33 complete and fragmentary bricks and roof tiles with stamps of Legio I Italica that were found in the course of excavations at Trimammium in 2006-2009.

All roof tiles have II-like section and belong to the type of tegulae with completely flat body and perpendicularly bent side borders (the so-called Leistenziegel). The complete bricks of Legio I Italica from Trimammium are of two clearly distinguished types - the so-called Lydion and sesquipedales.

The two existing classifications were used to determine the types of stamps of Legio I Italica. M. Matuszewska's 2006 scheme was used as a basis, but whenever possible a typological correlation was traced to the earlier classification of T. Sarnowski. Despite the poor state of preservation, the identification of 23 of the stamps is not difficult and can hardly be questioned. One of the stamps

has a probable but not secure identification. Another one presents a so far unknown palaeographic variety that should be defined as a new sub-variant of Type VI-70 (after M. Matuszewska). The poor state of preservation of the remaining stamps hampers their identification. The analysis of the material from Novae has shown that most variants of the stamps were used for stamping either bricks, or roof tiles, with only a few exceptions. This practice is confirmed at Trimammium as well, but so far not a single stamp has been attested on both brick and roof tile. Two very substantial differences should be mentioned. First, variants 88, 110 and 112-115 of Type VI (after T. Sarnowski) appear predominantly on bricks and less frequently on tiles in Novae, while in Trimammium they are known only from tiles. Secondly, Type VI 66 is used on bricks and Type VI 90 on tiles in Novae (both types after T. Sarnowski), contrary to Tri-

mammium where it is the opposite. Another interesting fact should be mentioned: the most popular type in Trimammium (VI 106 after T. Sarnowski) is represented in Novae by only one (!) specimen in the existing publications.

The stratigraphy revealed so far by the excavations of Trimammium is very complex. This is a result of the prolonged ancient and medieval occupation of the site on one hand, and of the numerous modern disturbances of the cultural layer, on the other. Particularly problematic are the early building phases of the site. Among the structures, partially or completely excavated until the end of the 2008 campaign, the earliest are generally dated to the 3rd c. AD. Meanwhile, the large amount of pottery, coins, fibulae, and fittings from 2nd-3rd c. AD found in later layers has been interpreted as a positive evidence for unidentified earlier buildings in the immediate vicinity of the excavated areas. This hypothesis was confirmed in 2009, when the southern part of Building B, registered in 2007, was excavated in its entirety. Building B, hypothetically dated to 3rd c. AD, overlays an earlier structure marked as Building E.

Building B provided the only in situ specimens of bricks and roof tiles with stamps of the Legio I Italica found so far in Trimammium. The analysis suggests that the massive use of roof tiles and bricks, mainly the latter, is related to the time of the building's construction, not later than the first decades of the 3rd c. AD.

Another compact group of bricks and roof tiles with stamps of Legio I Italica in Trimammium comes from a thick layer of tiles that is the remnants of the collapsed roof of a still unidentified building.

More than 20 pits of various shape, size and date were excavated in Trimammium. Some of them are securely dated to the 3rd c. AD and dif-

fer significantly from the remaining pits in terms of stratigraphy and character. The analysis of the fill of the pits points to the conclusion that they were related to ritual practices performed by the local garrison or the civil population in the 3rd c. AD. Typical of the fill of all pits in this category is the presence of a large quantity of fragmentary bricks and roof tiles, almost exclusively of tiles of both types. Some of the tiles have stamps of Legio I Italica.

What does the statistical analysis of the bricks and roof tiles of Legio I Italica from Trimammium suggest?

Eleven out of 33 stamps (33%) are dated to the first quarter of the 3rd c. AD. Another ten identified (30%) and five (15%) partially preserved stamps on bricks and tiles from Building B are chronologically related to the time of the building's construction, in the first decades of the 3rd c. AD at latest. Two stamps (0.06%) are more or less securely dated to the first half or more generally within the 2nd c. AD. There are no chronological indications for the remaining five stamps. Therefore, at least 78 percent of the stamped bricks and roof tiles of Legio I Italica, discovered so far in Trimammium, are chronologically related to the reign of the Severan dynasty. From the presented evidence it stands clear that this was a period of intensive building activity in the excavated area of the castellum, in which a specialized vexillatio of the legion took part. Convincing evidence for local brick and roof tile production, rather than imports from Novae, is the reverse use of stamps, normally used respectively for bricks or roof tiles.

The small number of stamps with earlier dates provides grounds to conclude that in the Roman Period there were sporadic imports of bricks and roof tiles of Legio I Italica from Novae to Trimammium.

“Находките” от Велино и Златари и аристократическите гробове на дунавските българи

Боян Тотев, Олга Пелевина

*В памет на човека, приятеля
и учителя Стефка Ангелова*

Находката от намиращото се в непосредствена близост до Плиска Велино, Шуменско е публикувана в началото на деветдесетте години на XX в. (Станилов, Атанасов 1993, 43-53). Луксозната изработка, специфична украса и стил на откритите сребърни коланни детайли ги нареждат сред най-представителните образци на ранносредновековната българска металопластика. За съжаление, в първичната публикация са пренебрегнати сведенията за археологическата среда на намиране, както и за откритите там други артефакти. Така, според първите им изследователи, коланните детайли от Велино са част от благородния метал, използван като суровина за преработка от древен занаятчия (Станилов, Атанасов 1993, 51). От този момент „находката” става обект на постоянни коментари в различни изследвания, свързани с ранносредновековната материална култура. Само веднъж са обнародвани общи сведения за обстоятелствата при намирането на предметите (Димитров, Стоянова 2009, 95). Тенденцията е всички изследователи да се ограничават в художествен и отчасти технологичен анализ на сребърните детайли (Fiedler 1996, 248-264; Daim 2000, 94-95¹; Станилов 2006, 90-96; Рашев 2008, 156-157; Инкова 2004, 150-182 и др.).

Всичко това, отдавна налага препубликуването на „находката” от Велино², каквото беше и желанието на археолога, спасил за науката тези великолепно произведения на старобългарската металопластика³.

¹ В разговори с Ф. Дайм авторът нееднократно е изтъквал гробната принадлежност на находките от Велино и Златари (Виена, 1999 г.).

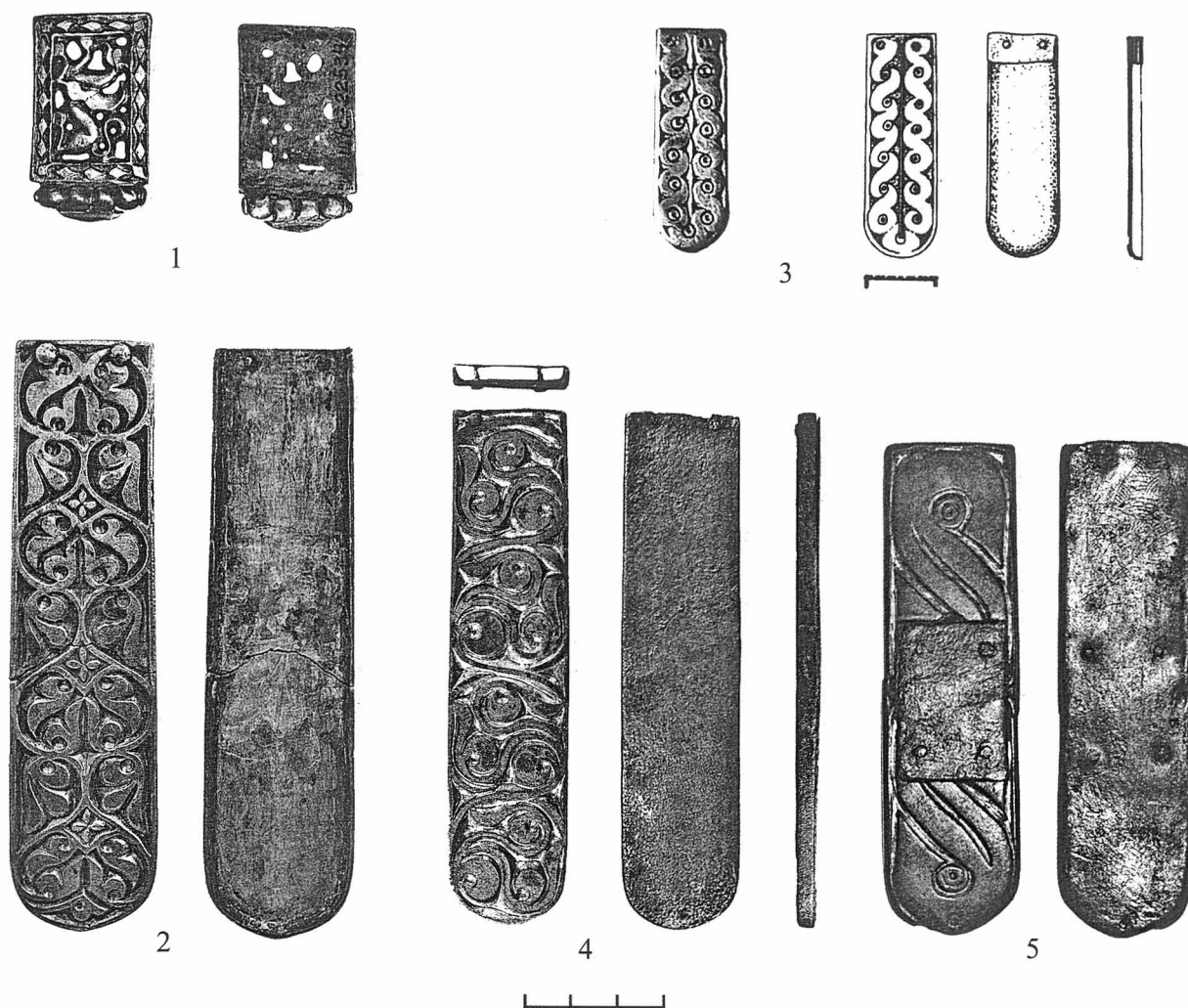
² Още за находките от Велино въз: Атанасов, Тотев, Пелевина 2011, под печат.

³ Вечна памет на Георги Атанасов, нашият скъп колега и приятел от РИМ-Шумен.

Предполаганото местонамиране на артефактите е под основите на селсъвета на Велино. По сведения, събрани от Г. Атанасов, т. нар. находка всъщност е гроб с трупополагане. Тези сведения се потвърждават и от паралелни източници (Димитров, Стоянова 2009, 94-95). Въпреки това, локализацията на гроба остава неясна и несигурна. През 2005 г. в дворовете на читалището и училището на Велино са извършени разкопки с цел откриване на евентуален некропол или ателие за производство на луксозни метални украси. Вследствие тези изследвания са локализирани археологически останки от античната епоха, а в близост - вкопани жилища от VIII-IX в. Същата експедиция частично проучва двуобреден некропол от езическия период, разположен в края на селото (Димитров, Стоянова 2009, 95-114). Гробове с луксозни накити обаче не са открити. Така, от досега попадналите в Шуменския музей предмети, обнародвани остават само два сребърни детайла от колан: счупена на две лицева страна на накрайник с релефна растителна украса (обр. 1 2) и шарнирна „пластина” с изображение на грифон (обр. 1 1).

Проблеми на идентификацията

Очевидно технологичният анализ на двата предмета е извършен от опитен бижутер без археологическа подготовка (Станилов, Атанасов 1993, 44-46; Станилов 2006, 92-96). Затова резултатите от него са прецизни само по отношение на изработката, а функцията и устройството на сребърните детайли са частично уточнени. Другите публикувани преки наблюдения са спорни (Станилов, Атанасов 1993, 51). За по-пълно прецизиране функцията и отчасти датировката на двата предмета явно са необходими допълнителни наблюдения.

Обр. 1. Сребърни коланни детайли от старобългарски гробове: 1 - лицева част на шарнирна гайка, Велино, Шуменско; 2 - лицева част на коланен накрайник, Велино, Шуменско; 3 - накрайник, Кабиюк, Шуменско (рисунок по Р. Рашев); 4 - накрайник, Дивдядово, гр. 3, Шумен; 5 - накрайник, Гледачево, скел. 3, община Раднево

Fig. 1. Silver belt fittings from Proto-Bulgarian graves: 1 - front part of a hinged loop, Velino, Shumen Region; 2 - front part of a belt strap-end Velino, Shumen Region; 3 - strap-end, Kabiyuk, Shumen Region (drawing after R. Rashev); 4 - strap-end, Divdyadovo, Grave 3, Shumen; 5 - strap-end, Gledachevo, Skeleton 3, Radnevo Municipality

– **Коланен край** (обр. 1 2). Отлят от сребърна сплав (Станилов, Атанасов 1993, 43-44)⁴. Украсен е с повтарящ се растителен орнамент от дву- и трилистни полупалмети с ластари. Запазена е лицевата му част. Тя е счупена през средата на две. Ръбовете на счупването са остри и неравни, добре се вижда структурата на метала. Тези характерни белези противоречат на констатацията, че накрайникът е бил счупен преди да попадне в земята (Станилов 1997, 226). При основата са запазени два къси нита с кръгли главички. Явно накрайникът е бил прикрепен към каиша, т.е. използван по предназначение, а не като суровина за претопяване.

⁴ Съдържание на сплавта: Ag – 700; Cu – 300; микроелементи: P – 1 %; Sn – 0,1-2 %; Au – 0,01 %; Fe – 0,01 %; Al – 0,001 %; Bi – 0,001 %; Ti – следи; Mo – следи.

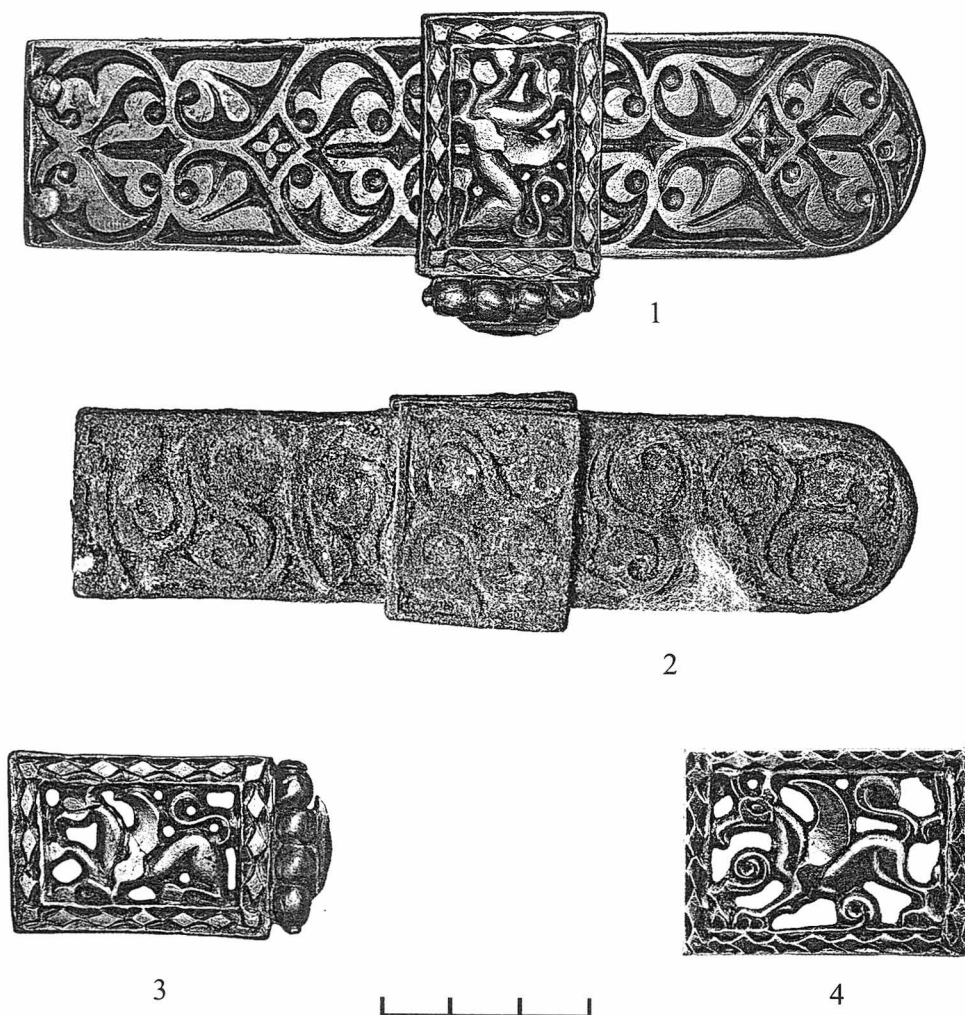
Според приеманата от Ф. Дайм технологична скала на П. Щадлер (Stadler 1988/89, 213, Taf. 4, 7), коланният край от Велино е бил съставен от две еднакви части (Daim 2000, 103). Нитовете, обаче, са твърде къси, за да прикрепят още една подобна част. Затова смятаме, че коланният край е затварян отзад с тънка метална пластина (Станилов 2006, 114; Инкова 2004, 155). Илюстрация на споменатия начин за прикрепване дават сребърните коланни накрайници тип Врп-Ерсеке, открити в гробове от Дивдядово (Атанасов, Венелинова, Стойчев 2008, 60, обр. 2, 12) (обр. 1 4), Кабиюк (Рашев, Атанасов и др. 2006, 374-375; Рашев 2007, 117, рис. 13; Рашев 2008, 519, таб. LXVI, 21) (обр. 1 3) и Гледачево (Тонкова, Георгиева 2006, 165-166; Даскалов, Тонкова 2010, под печат) (обр. 1 5).

– **Пластина** (обр. 1 1; 3 1). Сребърна (Станилов, Атанасов 1993, 46)⁵, лята, еднолицева. На една от късите ѝ страни е разположен шарнир. Украсена е с изображение на грифон, обрамчено с релефен ред от ромбове. Досега „пластината“ е определяна като част от шарнирен коланен край (Станилов, Атанасов 1993, 50; Станилов 1991, 181), накит или обков (Станилов, Атанасов 1993, 50), правоъгълна шарнирна апликация или висулка от такава (Станилов 2006, 94; Fiedler 1996, 248-264; Инкова 2004, 156), пандаптив (Инкова 2004, 155). До голяма степен тези предположения се базират на лансираното мнение, че находката никога не е употребявана по предназначение.

⁵ Съдържание на сплавта: Ag – 700; Cu – 300; микроелементи: P – 1 %; Sn – 0,1-2 %; Au – 0,01 %; Fe – 0,01 %; Al – 0,001 %; Bi – 0,001 %; Ti – следи; Mo – следи.

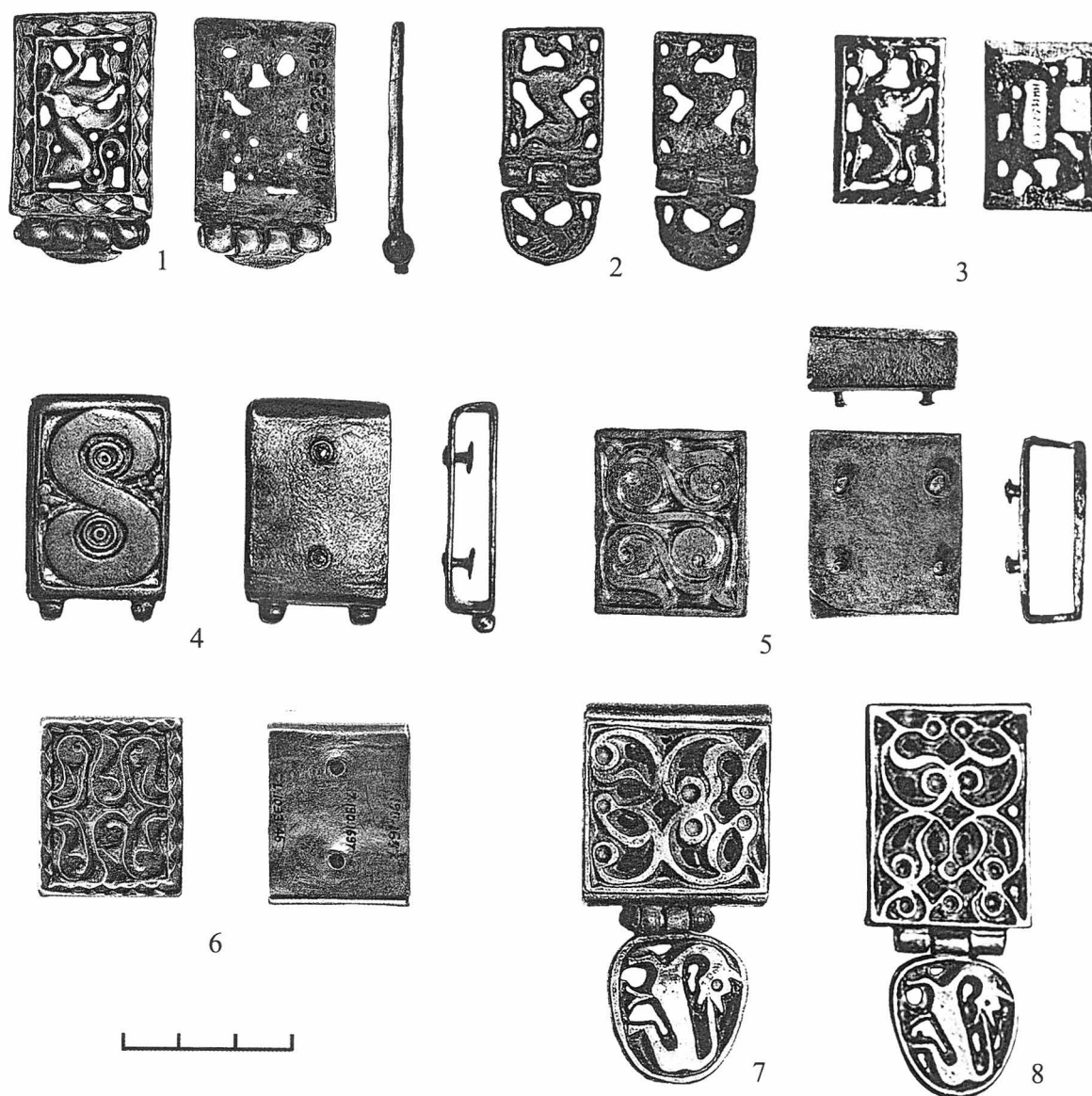
То е изказано заради „липсата“ на елементи за прикрепване към колана (Станилов, Атанасов 1993, 51). Подобно твърдение е недостатъчно обосновано. Стилът и еднаквата сплав на двата коланни детайла показват, че те са част от един комплект. Никой от досегашните изследователи не взема под внимание факта, че както накрайника, така и пластината са счупени и са достигнали до нас във фрагментирано състояние. Според нас, в първоначалния си вид пластината е представлявала шарнирна гайка. Запазена е лятата, лицева част, а загубени са висящата от шарнир апликация и припоената отзад, огъната като скоба ламарина, която е била занитвана за колана.

Конструктивното място на гайката в правия колан тип Врп-Ерсеке е непосредствено след токата (обр. 8; Тотев, Пелевина, 2005, 91, рис.

Обр. 2. Коланни детайли: 1- възстановка на вероятното положение на коланни детайли от Велино при намирането им; 2 - накрайник и гайка от гроб 3 от Дивдядово - състояние в гроба; 3 - лицева част на шарнирна гайка от Велино; 4-коланна апликация от Врп, Албания. 1, 3-сребро; 2 - сребро с позлата; 4 - злато

Fig. 2. Belt fittings: 1 - reconstruction of the possible location of the belt details from Velino at the time of their discovery; 2 - strap-end and loop as excavated, Grave 3 at Divdyadovo; 3 - front part of a hinged loop from Velino; 4 - belt fitting from Vrap, Albania. 1, 3 - silver; 2 - silver-gilt; 4 - gold

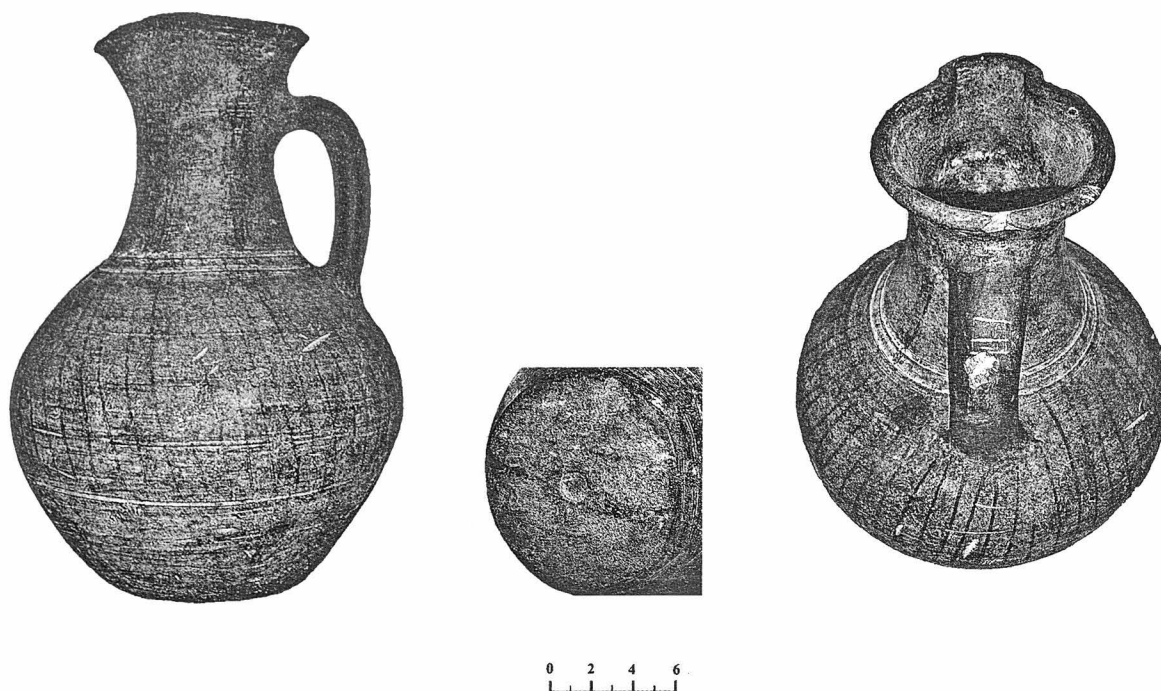

Обр. 3. Коланни гайки: 1-Велино, Шуменско; 2-Североизточна България; 3-района на Преслав; 4-Гледачево, скел. 3, община Раднево; 5-Дивдядово, гроб 3, Шумен; 6-Врап, Албания; 7, 8-Ерсеке, Албания. 1, 7-сребро; 2, 3-бронз; 4, 5-сребро с позлата; 6, 8-злато

Fig. 3. Belt-loops: 1-from Velino, Shumen Region; 2-from Northeast Bulgaria; 3-from the area of Preslav; 4-Gledachevo, Skeleton 3, Radnevo Municipality; 5-from Divdyadovo, grave 3, Shumen Region; 6-Vrap, Albania; 7, 8-Erseke, Albania. 1, 7-silver; 2, 3-bronze; 4, 5-silver-gilt; 6, 8-gold

11; Тотев, Пелевина 2010а, рис. 10; 14). Функционалното ѝ предназначение пък е да придържа или ограничава движението на накрайника на каиша. Примери за това са гайките с богато украсена лицева част, открити в старобългарските гробове от Дивдядово (Атанасов, Венелинова, Стойчев 2008, 60, обр. 2, 13) (обр. 3 5) и Гледачево (Даскалов, Танкова 2010, под печат) (обр. 3 4). От територията на България са известни немалко случайни находки с подобно предназначение (Тотев, Пелевина 2010а, рис. 6, 10; рис. 11, 3-5; Тотев, Пелевина 2005, рис. 2, 7-9, 11; рис. 4, 3, 4). С идентична функция и орнамент е едностранната пластина с изображение на гри-

фон от „Преслав“ (обр. 3 3). При нея са констатирани следи от припой по двете къси страни на opakото на апликацията (Инкова 1997, 256). Това показва как и къде е била прикрепвана скобата и дава основание да я считаме за подобна на велинската лицева част от гайка за колан. Към същата серия може да бъде отнесена и една случайна находка от Шуменско (обр. 3 2). Върху лицевата част на тази гайка е изобразен митичен хищник (грифон?), а върху полукръглата висулка - орел (Тотев, Пелевина 2010а, рис. 6, 10). Височината на гайката и ширината на накрайника от Велино също свидетелстват, че те са елементи от един колан (обр. 2 1). Нещо

Обр. 4. Кана от Велино, Шуменско
Fig. 4. Jug from Velino, Shumen Region

повече, при откриването на сребърните колани в гробовете от Кабиюк и Дивдядово (обр. 2 2), накрайникът на каиша е бил пъхнат в гайката⁶. Вероятно, така са били намерени и детайлите от Велино. Показателно е, че липсват задните ламаринени части на накрайника и гайката, а лицевите им също са повредени - накрайникът е счупен на две, гайката е с голяма диагонална пукнатина и отчупена долна, висящата от шарнира, част. Най-вероятно тези повреди са причинени от нескопосаните опити на намервачите да разделят двата детайла, открити пъхнати заедно и вторично слепнали се един с друг.

Показателно е, че резултатите от идентификацията на артефактите допълват новоизнесените данни за местонамиране. Комплексно те показват, че т. нар. находка от Велино включва елементи от положен като гробен инвентар, колан. Тези изводи се потвърждават и от останалите, неизвестни на повечето изследователи факти.

Артефакти, съпътстващи т. нар. находка от Велино

Заедно със сребърните детайли от училището в Велино е била иззета и глинена кана. Същата е била показана на служителите на филиала на БАН-Шумен заедно със сребърните предмети⁷. Каната е изработена на ръчно грън-

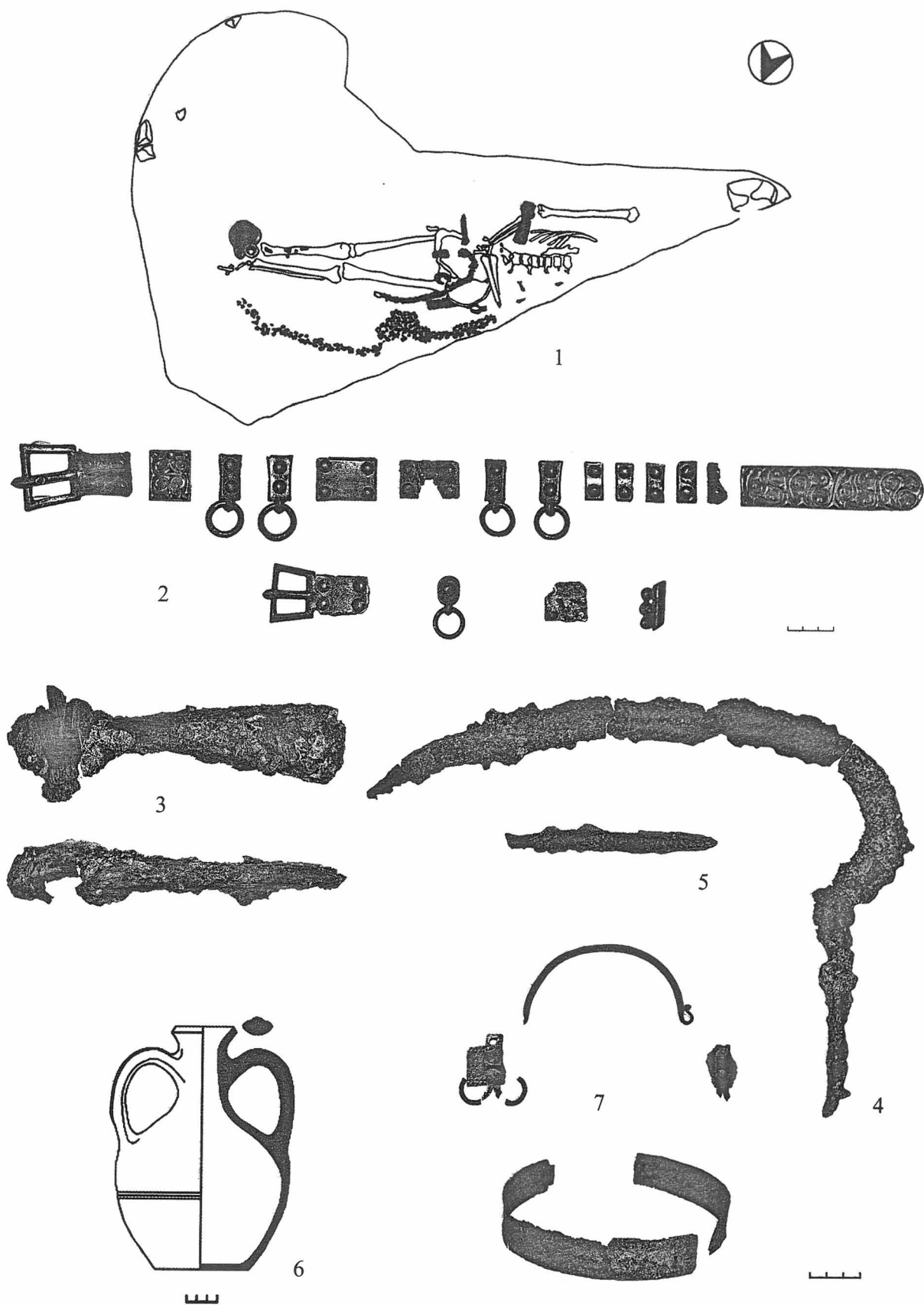
чарско колело от пречистена глина, придобила след изпичането сиво-черен цвят. Тялото ѝ е сфероконично. Шията е висока, стеснена в средата, разширява се в горната част и завършва с трилистно устие (обр. 4). Масивна дръжка с елипсоидно сечение съединява горната част на шийката с рамото на съда. Върху средната ѝ част е врязан знак - три успоредни хоризонтални линии. Дъното на каната е плоско, неравно, с кръгъл печат в центъра с релефен ръб по периферията. Върху шията са разположени четири отвесни широки, излъскани във вертикална посока ивици. В основата на шията са врязани две широки хоризонтални линии, като над горната има пояс от малки кръгли вдлъбнатини. В долната част на тялото също е врязана хоризонтална линия. Между двата пояса се спускат тесни излъскани ивици, които започват от кръглите вдлъбнатини при шията. Размери: вис. 28,5 см; диам. 20,8 см; диам. на дъното 10,9 см; устие - 10,0 x 11,2 см.

Подобна кана произхожда от случайно разкрит гроб в м. Смесените лозя край Шумен (Станчев, Иванов 1958, 72, обр. 14, 1; Дончева-Петкова 1977, 174 (№ 220), друга аналогична се съхранява в РИМ - Варна. Близки паралели на каната от Велино са някои съдове от намиращият се в близост до Плиска некропол от Нови Пазар (Станчев, Иванов 1958, табл. 5). Сходни форми са известни от други, също биритуални,

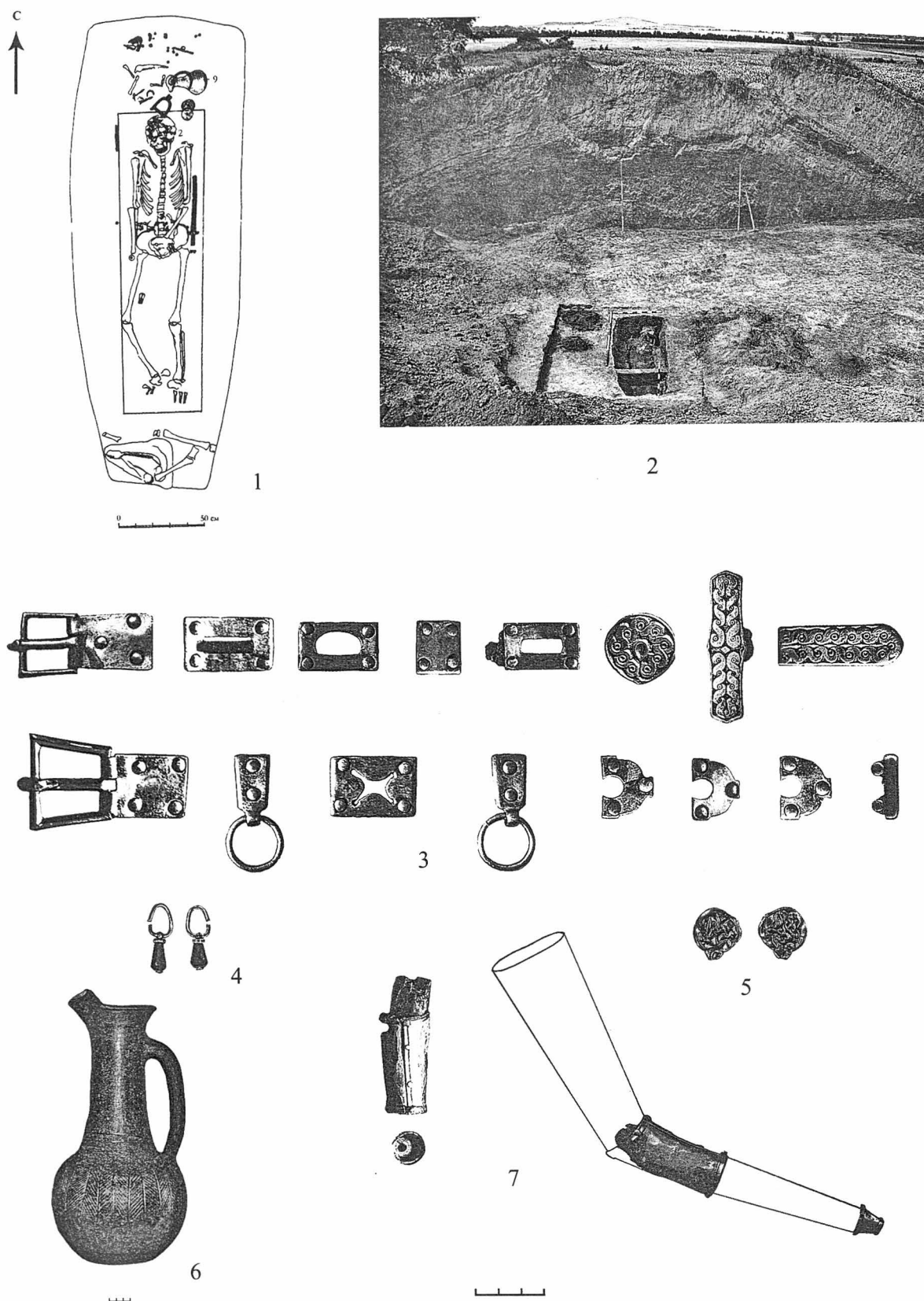
⁶ Изразяваме най-сърдечните си благодарности на колегата Станмир Стойчев за предоставените ни снимки на предметите преди реставрация.

⁷ Този съд не е включен в първичната публикация. Публикуван е

извън реална археологическа среда (Рашев 2008, стр. 180).

Обр. 5. Гроб 3 от Дивдядово, Шумен: 1-план на гроба; 2-коланите; 3-брадва; 4- сѣрп; 5-нож; 6-амфоровиден съд; 7- обковки от ведро. 2-сребро с позлата; мед; 3-5-желязо; 6-глина; 7-мед
 Fig. 5. Grave 3 from Divdyadovo, Shumen Region: 1-layout of the grave; 2-belts; 3-axe; 4-sickle; 5-knife; 6-amphora-like vessel; 7-bucket-fasteners. 2-silver-gilt; copper; 3-5-iron; 6-clay; 7-copper

Обр. 6. Подмогилен гроб от Кабиюк, Шуменско: 1-план на гроба; 2-снимка на могилата; 3-коланите; 4-обеци; 5-смачкано копче; 6-кана; 7-обковка от рог. 3, 7-сребро; 4, 5-злато; 6-глина (по Р. Рашев)

Fig. 6. Kabiyuk, Shumen Region. Tumulus: 1-layout of the grave; 2-photograph of the tumulus; 3-belts; 4-ear-rings; 5-smashed button; 6-a jug; 7-horn fitting. 3, 7-silver; 4, 5-gold; 6-clay (after R. Rashev)

некрополи като Капул Виилор - Истрия (Зирра 1963, рис. 25, 2), Девня 1 и 3 (Димитров 1973, 65-99, табл. X, 1, 2), Топола (Ангелова, Дончева-Петкова, Даскалов 1997, 146, табл. 5, 3) и Балчик (Дончева-Петкова 2009, 81-82, табл. 7, 1). Същият знак е връзан и върху дръжката на близка по форма кана от гроб 33 на некропола в Топола.

Други, не по-малко важни сведения за „находката“ от Велино, се отнасят за чифта златни обеци, открити, но укрити от намервачите (Димитров, Стоянова 2009, 95)⁸. За съжаление, не разполагаме с по-подробни сведения за техният външен вид и техника на изработка.

Анализ на находките от Велино

- *Два частично запазени сребърни елемента от луксозен колан (гайка и накрайник)*: подобни се откриват в богатите ранносредновековни гробове от околностите на Плиска - Дивдядово и Кабиюк. Наличието именно на тези два елемента показват, че коланът от Велино е бил цял - закопчан около кръста на покойника.

- *Кана*: характерна за старобългарските некрополи находка. Освен от Велино, глинени съдове за разливане на течности - амфоровиден съд и кана са открити в споменатите по-горе гробове от Дивдядово (Атанасов, Венелинова, Стойчев 2008, 58, обр. 1, 3; с. 59) (обр. 5, 6) и Кабиюк (Рашев 2007, 106; 116, рис. 11, 1) (обр. 6 б).

- *Златни обеци*: за съжаление, няма данни за вида им. В могилата от Кабиюк (Рашев 2007, 106; 117, рис. 14) (обр. 6 а) също са намерени златни обеци: едната - до черепа на погребания, а другата - върху гърдите му. Възможно е обеци да е имало и в гроба от Дивдядово, където западната част на ямата е унищожена при изкопни работи и главата на покойника липсва. Обеци от благородни метали се откриват в богати гробове от Европейските степи през втората половина на VII - първата половина на VIII в. (Комар 2008, 290, рис. 1, 3-8) Тази аристократична мода има тюрко-согдийски или постсасанидски произход.

Въпреки случайното намиране и последвалото разграбване на „находката“ от Велино могат да се направят следните изводи:

- Предметите от Велино са били най-малко - цял сребърен колан, глинена кана и златни обеци.

- Те произхождат от разположен в непосредствена близост до Плиска богат старобългарски гроб.

- Гробът е бил изолиран, с трупополагане и

вероятна ориентация север-юг.

Така извършената идентификация на гроба от Велино поставя въпроса за мястото му сред находките от района на Плиска. За съжаление, случайното намиране не дава възможност да се извлече пълна археологическа информация. Очевидна е връзката с откритите в района богати ранносредновековни гробове от Дивдядово и Кабиюк. Трите гроба заедно оформят компактна Плисковска група, притежаваща ярко изразени общи черти: район, хронология, погребален обряд и инвентар (обр. 13).

Датировка на комплекса

Датировка на коланните елементи. Според хронологичната таблица на П. Щадлер, използвана и от Ф. Дайм (Daim 2000, Abb.112), датировката на накрайника от Велино следва да бъде в средата или втората половина на VIII в. Технологичните му особености и представените тук аналогични детайли от богати старобългарски гробове категорично показват (обр. 1 2-5), че накрайникът е бил затварян отзад с метална ламарина. Такава конструкция няма нито един от накрайниците в предложената от П. Щадлер технологична схема (Stadler 1988/89, 213, Taf. 4, 7). Затова, велинският накрайник не може да бъде датиран според нея.

За прецизиране датировката на разглеждалия колан могат да бъдат използвани технологичните и декоративни особености на лицевата част от гайката. Коланни гайки с подобен начин на прикрепване са известни в съкровището от Врп-Ерсеке⁹ (Werner 1989, Taf. 25, 24 a, b; Catalogue of The Avar Treasure 1981, Lot 175/c; Lot 166/c) (обр. 3, 6-8). Пак там е открита правоъгълна златна апликация с изображение на грифон, стилистически много близко до фигурата на грифон от Велино (Werner 1989, Taf. 25, 13 a,b; Станилов 2006, 94-96, обр. 4) (обр. 2 а). Датировката на тези паметници, а не хипотетичната реконструкция на накрайника по схемата на П. Щадлер, следва да бъде взета като основен белег при уточняване на хронологията на сребърните детайли. Според повечето мнения, съкровището от Врп се датира между края на VII и началото на VIII в. (Werner 1989, 7-71; Garam 1997, 23-33; Fiedler 1996, 248-264; Stadler 1988/89, 193-217; Kiss 1995, 99-122; Станилов 2006, 139-144; Рашев 2008, 157; Инкова 2004, 150-182). В този период, според нас, са изработени и коланните детайли от Велино.

⁸ Първоначално информация за обеците получихме от Г. Атанасов

⁹ В наше изследване е аргументирано изложена тезата, че предметите от Врп и Ерсеке са части от едно съкровище (Тотев, Пелевина 2010в, рис. 4).

Датировка на съда. В типохронологията, разработена от У. Фидлер, кани с подобни форми са включени в тип F II, като датата на производството им се поставя малко след ср. на VIII в. (Fiedler 1992). Проучването и обнародването на нови паметници, обаче, променя датировката на У. Фидлер. Така например, в гроб 185 на некропола край Балчик, подобна по форма кана е открита заедно с тока с кръстовидна плочка, с датировка в рамките на VII в. (Дончева-Петкова, Апостолов, Коматанова 2007, 486, обр. 1).

Датировката на гроба от Велино не бива да се разглежда изолирано от датировката на групата ранносредновековни гробове с колани тип Врап-Ерсеке в плисковското поле. За съжаление, само един от тях - този от Кабиюк (Рашев, Атанасов и др. 2006, 374-375), е цялостно проучен при редовни археологически разкопки¹⁰. Това е крайно недостатъчно за обособява-

¹⁰ Изключително сложните обстоятелства възпрепятстваха цялостното проучване на гроба от Дивдядово. Западната част на гробното съоръжение, заедно с главата на покойника, е била унищожена преди началото на проучванията. Непроучени останаха и намиращите се на десетина метра южно кости на жребче. Тер-

не характерните белези на групата. И все пак, нашите предварителни наблюдения показват, че:

- Гробовете са разположени изолирано от некрополите на обикновеното население, като понякога са в група, съставляваща самостоятелен комплекс¹¹.

- Поне един от тях е под могила (вторично вкопан ?)¹² (Рашев 2007, 106);

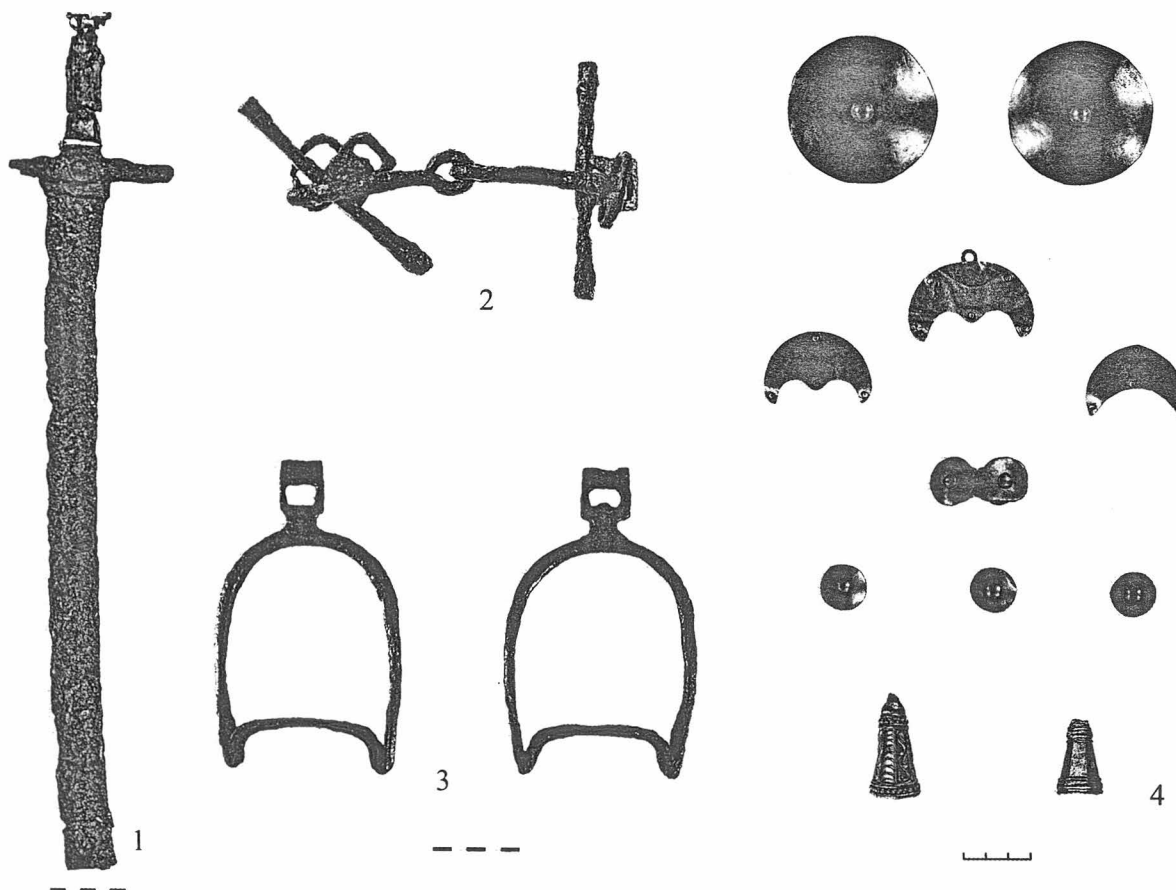
- Обредът е инхумация, посоката е север-юг (Кабиюк (Рашев 2007, 106), вероятно и Велико), или запад-изток (Дивдядово, гроб 3) (Атанасов, Венелинова, Стойчев 2008, 57).

- Заедно с мъртвия са полагани долни час-

нът, под който бяха открити гробовете, е бил напълно обезличен вследствие различни по време строителни дейности. Смятаме, че богатият «аристократичен» гроб е от типа на изолираните, образуващ заедно с другите два самостоятелен комплекс. В подкрепа на това мнение, са резултатите от проучванията в непосредствената близост, които не констатираха наличие на ранносредновековен некропол.

¹¹ Констатирано е от Р. Рашев за комплекса от Кабиюк (Рашев 2008, 202).

¹² За тази възможност говори разположението на гробната яма в южната периферията на могилата както и откритите кости със следи от охра (сведения на С. Стойчев).

Обр. 7. Подмогилен гроб от Кабиюк, Шуменско (продължение): 1-сабя; 2-юзда; 3-стремена; 4-украшения от конска сбруя. 1-3-желязо; 4-сребро; сребро с позлата (по Р. Рашев)

Fig. 7. Kabiyuk, Shumen Region. Tumulus (continuation): 1-sword; 2-bridle bit; 3-stirrups; 4-horse harness fittings. 1-3-iron; 4-silver; silver-gilt (after R. Rashev)

ти на краката, череп и опашка на кон, увити в конска кожа - Кабиюк (Рашев 2008, 202); части от други жертвени животни - Кабиюк (Рашев 2007, 106), Дивдядово (Атанасов, Венелинова, Стойчев 2008, 58).

- На кръста на погребаните са закопчани сребърни колани тип Врап-Ерсеке: Велино, Кабиюк, Дивдядово (Рашев 2008, 202; Атанасов, Венелинова, Стойчев 2008, 61). В Кабиюк (обр. 6,3) и Дивдядово (обр. 5 2) мъртвите са погребани с по два колана.

- В областта на черепа са откривани златни обеци (Велино, Кабиюк (обр. 6, 4) и имитация на "харонов обол" (Кабиюк (обр. 6 5), Дивдядово (?) (Атанасов, Венелинова, Стойчев 2008, 61; Рашев 2007, 107, рис. 14).

- В различни части на гробната яма са положени погребални дарове: глинени кани или амфоровиден съд - Велино (обр. 4), Кабиюк (обр. 6 1,6), Дивдядово (обр. 5 1,6) (Атанасов, Венелинова, Стойчев 2008, 59, обр. 1, 3; Рашев 2007, 106, рис. 11, 1); обковани дървени съдове: малко ведро - Дивдядово (Атанасов, Венелинова, Стойчев 2008, 59, обр. 1, 2) (обр. 5 7); рог - Кабиюк (Рашев 2007, 106, рис. 12; Тотев, Пелевина 2010б, рис. 4, 1) (обр. 6 7); оръжие - Дивдядово (обр. 5 3,5), Кабиюк (обр. 7 1) (Атанасов, Венелинова, Стойчев 2008, 59, обр. 1, 4,5; Рашев 2007, 106, рис. 11, 3); конска амуниция - Кабиюк (обр. 7 2-4) (Рашев 2007, 106, рис. 12); сърп - Дивдядово (обр. 5 4) (Атанасов, Венелинова, Стойчев 2008, 59, обр. 1, 4).

Комбинацията от изолирани гробове с богато украсени колани, златни обеци, оръжие и конска амуниция, рогове и др. е характерно за богатите гробове в европейските степи. Специално изследване би могло да докаже, в каква степен аристократическите гробове на Дунавските българи могат да бъдат свързани с подобни паметници, оставени от синхронни или по-стари номадски общности. Съпоставки могат да бъдат направени с групите Сивашовка и Соколовка, с комплекси от Перешчепинската култура (Комар 2006, 7-244), с «княжеските погребения» от Боча-Кунбабони (Tóth, Horváth 1992) и с приписваната на Куберовите българи група Озора-Тотипуста (Garam 2002, 86; Рашев 2000, 68). Тя е добре датирана със византийски солиди от 70-80 г. на VII в. (Bóna 1971, 265-336). Нейно хронологическо продължение в България се явява обособената от нас група гробове. Конкретно на територията на Плисковското поле аристократическите погребения с колани от типа Врап-Ерсеке, попадат в хронологичният отрязък, частично „ограничен” от

богатите гробове от Мадара II и Мадара I (обр. 8)¹³. Тук може да бъде ясно проследен преходът от коланите с „грануляция” и висящи ремъци към прави колани от типа Врап-Ерсеке.

Интерпретация на археологическия комплекс

Какви са били хората погребани в изолираните гробове от района на Плиска? Смятаме, че богатите, открити в непосредствената околност на столицата, погребения принадлежат на аристократи от елита на българската държава. Въпреки немногобройните данни, с които разполагаме, правят впечатление същественият разлики в обряда между Кабиюк и Дивдядово - ориентация, конско чучело и др. Показателно е, че наличието на колани от типа Врап-Ерсеке не предполага различна хронология. Вероятно гробовете и погребалните ритуали следват традициите на различни етнически или религиозни общности. Това в голяма степен изключва примамливите хипотези, че положените в изолирани гробове са членове на конкретен етнос или само представители на управляващия род. Съпътстващият инвентар показва, че погребаните са принадлежали към назначаваната от владетеля служебна аристокрация. Основно доказателство за това е присъствието на един задължителен, повтарящ се елемент в тези гробове - прав колан от типа Врап-Ерсеке с различно количество и украса на конструктивните детайли. В старобългарската държава то не е произволно, а е натоварено с конкретна символика. Инсигнии на служебната аристокрация са били луксозните колани в гробовете при Кабиюк, Дивдядово и Велино¹⁴. Съдейки по размера, теглото, позлатата, а също не и по украсата, собственикът на колана от Дивдядово, вероятно е бил с по-висок ранг. Особено внимание заслужава и изолираното положение на гробовете. Тай-

¹³ Според нас, богато украсеният колан в могила III край Мадара (Миков 1934, 432-436, обр. 292; Станилов 2006, 34-60, обр. 1) произхожда от изолиран гроб (гробен комплекс?) на старобългарски аристократ, местоположението и обряда на който му отнежда място в Плисковската група. Засега няма единно мнение за датировката на колана от гроба под Мадарския конник, в който е открит т.нар. първи мадарски накит (Миятев 1926/27, 14-26, обр. 6; Станилов 2006, 206-227). Тя варира според различни изследователи от вт.пол. на VIII до X в. Противоречиви са и сведения за гробното съоръжение и археологическата среда на намирането му.

¹⁴ Предварителните ни наблюдения показват, че в гроб 3 от Дивдядово, като инсигния е използван само богато украсения колан. Йерархичен символ явно е бил по-пищно декорираният колан в гроба от Кабиюк. Обяснение и възстановка на коланите ще представим в следващо изследване.

но погребване на владетели поради страх от оскверняване на останките е засвидетелствано у хуни и хазари. Според нас, обаче, причината за изолираното положение на гробовете на българските аристократи е точно обратната. Погребването под могили, засвидетелствано в Кабиюк и Мадара II, е свидетелство, че останките на починалите са били обект на специална почит.

Находка от Златари¹⁵, Ямболско

Сребърните предмети от Велино не са единственият случай, в който са пренебрегнати сведения за археологическия контекст, вследствие на което гробен инвентар на старобългарски аристократ е разглеждан като „находка“. Като открит „вън от археологическа среда (?)“ (Станилов 2006, 98) е интерпретиран друг емблематичен за ранното българско средновековие паметник.

Така наречаната находка от Златари включва луксозно изработени и богато украсени тока и фрагментираната шарнирна апликация с липсваща висяща част (обр. 9). Артефактите са обнародвани за пръв път в началото на 80 г. на миналото столетие (Въжарова 1981, 53, обр. 24). Тази публикация е повърхностно-информативна и само маркира тяхното място между паметниците от езическия период на българската държава. Малко по-късно те попадат в полезрението на Й. Вернер, който убедително доказва стиловата им връзка с коланите от типа Врп (Werner 1989, 63, Abb. 18, 1; Taf. 29, 4,5). Впоследствие т.нар. „находка от Златаре“ е изгубена. Въпреки това, тя е част от няколко изследвания върху средновековната метало-пластика с повтарящи се и ограничени върху нейната стилистика коментари (Станилов 1991, 181, 185, обр. I, 2,3; Станилов 1997, 188-189, табл. I, 5; II, 10; Станилов 2006, 98, обр. 8; Stadler 1989, 08-109, Abb. A, 10; Инкова 2004, 151,154, обр. 6, 1,2).

Необходим е нов, различен поглед върху мястото на т.нар. находка в старобългарската материална култура. За това трябва да се разгледат и анализират не само декоративните особености, но и други фактори.

Така например, изолирани от по-късните коментари на специалистите остават конкретните сведения на Й. Вернер (Werner 1989, 63) за намирането на предметите (Станилов 1997, 188; Станилов 2006, 98; Инкова 2004, 154). Токата и апликацията са открити в гроб с трупополагане. Той е разкопан и поне частично

унищожен от военен окоп в южната периферия на намираща се край Златари Дрянажка могила (Werner 1989, 63). Впоследствие „находката“ е предадена на Ж. Въжарова.

От достигналите до нас фотографии¹⁶ ясно личи, че преди да бъдат изгубени, предметите не са реставрирани, или дори почистени (Въжарова 1981, 53, обр. 24; Werner 1989, Taf. 29, 4,5). Следователно, е напълно възможно едно грешно заключение на проучвателя относно състава на метала. В първичната публикация находките са представени като бронзови с позлата. Впоследствие, основавайки се на това твърдение е наложено мнението, че коланните детайли от Златари са „деривати“ на изделия от благороден метал (Станилов 1997, 189; Станилов 2006, 98; Инкова 2004, 154)¹⁷.

От фотографията виждаме, че лицето на апликацията е плоско и на него липсват следи от вторична деформация. Ръбовете на счупване са остри и резки. При бронзовите сплави, от които са изработвани ранносредновековните коланни детайли, не се наблюдават дефекти с такива белези. Подобни счупвания са характерни за сребърни предмети, при които сплавта е изгубила пластичността си. Между известните на авторите многобройни коланни детайли тип Врп-Ерсеке от територията на България няма нито един изработен от бронз и впоследствие позлатен елемент. С позлата са само сребърните детайли от гробове на аристократи в Дивдядово и Гледачево (Атанасов, Венелинова, Стойчев 2008, 61; Тонкова, Георгиева 2006, 165). Освен чисто емпиричните наблюдения показателно е и „изолираното“ в Дрянажката могила погребално съоръжение. Встрани от некрополите на обикновеното население са аристократическите гробове от Кабиюк (гробната яма също е разположена в южната периферия на могила), Дивдядово, Велино (Тотев, Пелевина 2010в, под печат) и Гледачево (Тонкова, Георгиева 2006, 165-166). За всички тях е характерно трупополагане със сребърен или сребърен с позлата колан от типа Врп-Ерсеке.

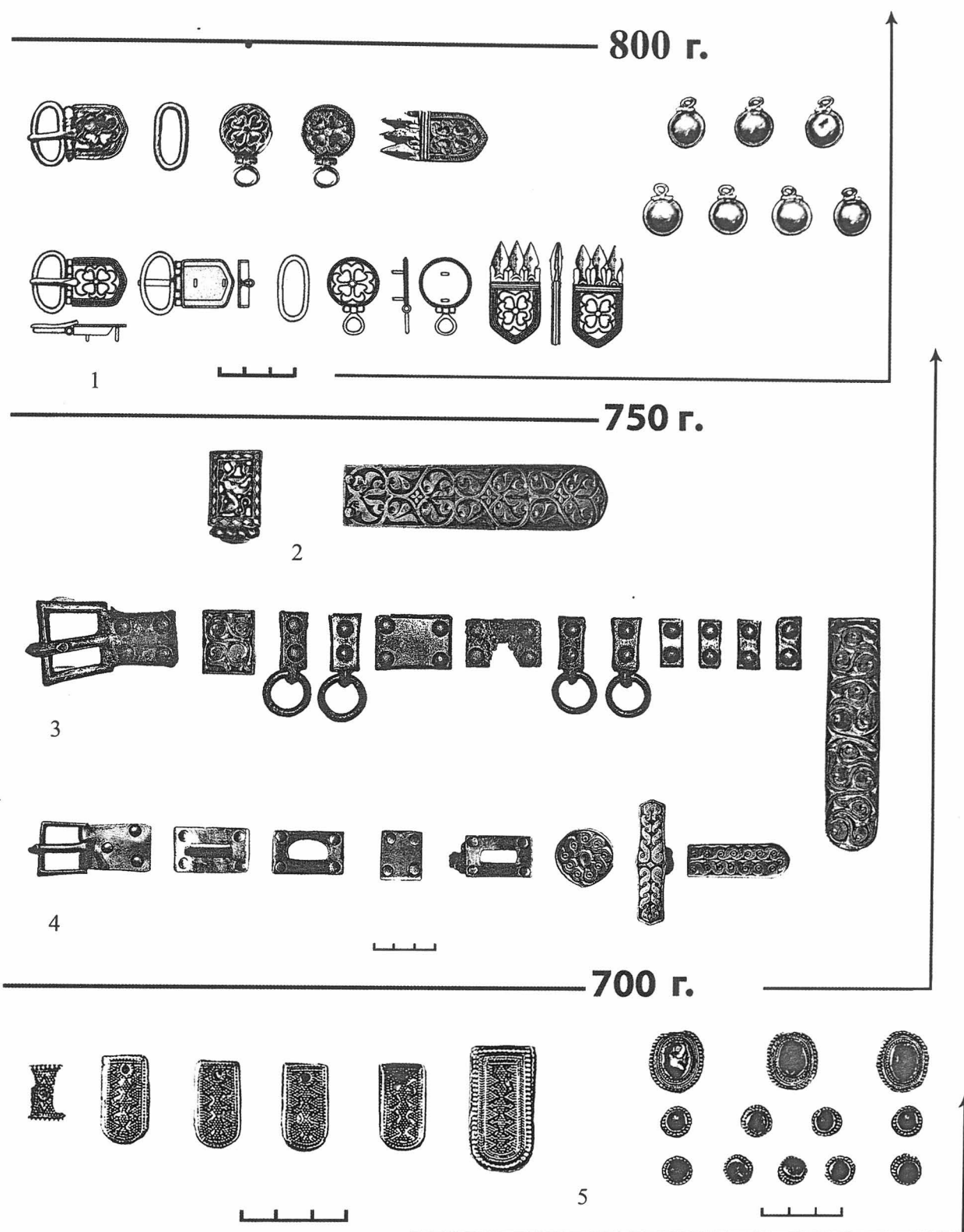
От казаното дотук могат да се направят следните изводи:

- ”Находката“ от Златари е част от ранно-

¹⁵ Село с име „Златаре“ (Станилов 1997, 188; Станилов 2006, 98; Инкова 2004, 154) не съществува (<http://maps.google.bg/>)

¹⁶ Публикуваните от Й. Вернер фотографии на коланните детайли от Златари са достатъчно ясни, а направените впоследствие рисунки – не съвсем прецизни.

¹⁷ Теорията за дериватите е в дълбоко противоречие с ролята на украсения колан в старобългарското общество. Той е символ, а не мода, допускаща произволни подражания (Ваклинов 1977, 142). Основен белег за власт и обществено положение са не само количеството коланни елементи, но и метала, от който те са изработени (Комар, Кубишев, Орлов 2006, 276-277).

Обр. 8. Типохронология на аристократични колани от Плисковското поле
 Fig. 8. Typo-chronology of aristocratic belts from the Pliska basin

средновековен гроб, в който покойникът е бил опасан със сребърен, позлатен колан.

- Гробното съоръжение е вторично вкопано в антична могила и изолирано от некрополите на обикновеното население.

- Комплексът принадлежи към културния кръг на аристократическите гробове с колани тип Врп-Ерсеке от Плисковското поле.

Относно датировката пък застъпваме следните съждения:

Обр. 9. Златари, Ямболско. Колани детайли
Fig. 9. Zlatari, Yambol Region. Belt fittings

- Произвеждането на токата и апликацията, вероятно, е близко по време на работата на ателието, изготвило коланните детайли от Врп-Ерсеке. Според различните учени то е в края на VII или началото на VIII в.

- Датировката на гробното съоръжение не може да се разглежда изолирано от датировката на Плисковската група аристократически гробове със сребърни колани Врп-Ерсеке. Находките от тази част на Тракия позволяват и регионално прецизиране на хронологията.

Наличието на подобен гроб в Южна България, далеч от столичните центрове, на пръв поглед изглежда странно. Ключ към обяснението на този факт дава разкритият преди няколко години изолиран масов гроб при бившето село Гледачево, намиращо се на двадесетина километра от Златари. Там, в границите на ямно светилище от предримския период, е разкрит масов гроб на четирима младежи на 20, 14, 8 и 6 г. (Тонкова, Георгиева 2006, 165).

С уговорката, че цялостна публикация¹⁸ на

¹⁸ Най-представителните коланни детайли от комплекса – гайка и накрайник са публикувани извън археологическия комплекс с коментар, засягащ главно елементи на декорацията им (Станилов 2009, 146, обр. 2, 2,3). Направената от автора аналогия с гроба от Тър-гшор се нуждае от отделен коментар: токата, открита там без съмнение е от типа Врп-Ерсеке (Томев, Пелевина 2005, 94, рис. 2, 5), но тя е бронзова, а други елементи от колана липсват. От друга

гробният комплекс от Гледачево тепърва предстои (Даскалов, Тонкова 2010, под печат)¹⁹, в настоящата статия ще се спрем само на някои негови особености.²⁰

Гробният комплекс е изолиран, покойниците са били положени в яма, ориентирана североизток-югозапад. На кръста на две от момчетата са открити колани тип Врп-Ерсеке (обр. 10), от които са висели ножчета и кесии с огниво, на различни места върху костите им са намерени златни копчета, а под челюстта на помалкото момче – гранулирано златно колелце. В устата на младежа е положена имитация на харонов обол, а до главата на детето – обковано с железни ленти ведърце (Даскалов, Тонкова 2010, под печат)²¹. Изтъкнатите особености намират точни съответствия в Плисковската група аристократически гробове. Териториално, обаче, гробът от Гледачево (обр. 13) е близък до подмогилният гроб в Златари. Явно двата гробни комплекса образуват самостоятелна, южна група аристократически гробове, подобна и тясно свързана с Плисковската (обр. 13).

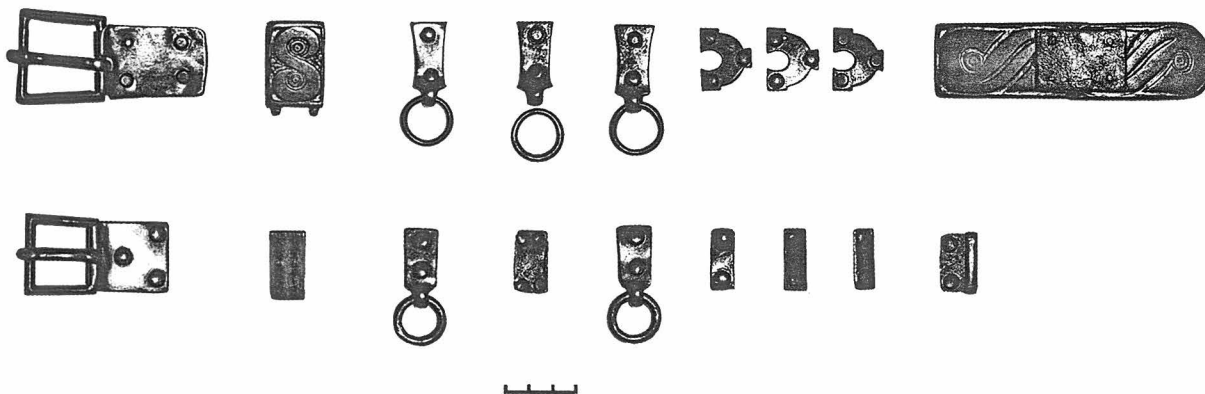
Наличието на втора такава група в Тракия има логично обяснение. В масовия гроб са погребани деца или младежи, недостигнали

страна, гробът е от типа на изолираните, а аналозите му с Кабиюк – основателни. Безспорна е принадлежността на комплекса към Дунавска България, но не и социалния статус на погребания. Различна е ситуацията при гроба от Сомошени (Макря 1958, 358-360, рис. 7; 8), кремация с почти цял сребърен колан тип Врп-Ерсеке, но географското разположение поставя под въпрос българската принадлежност на погребания.

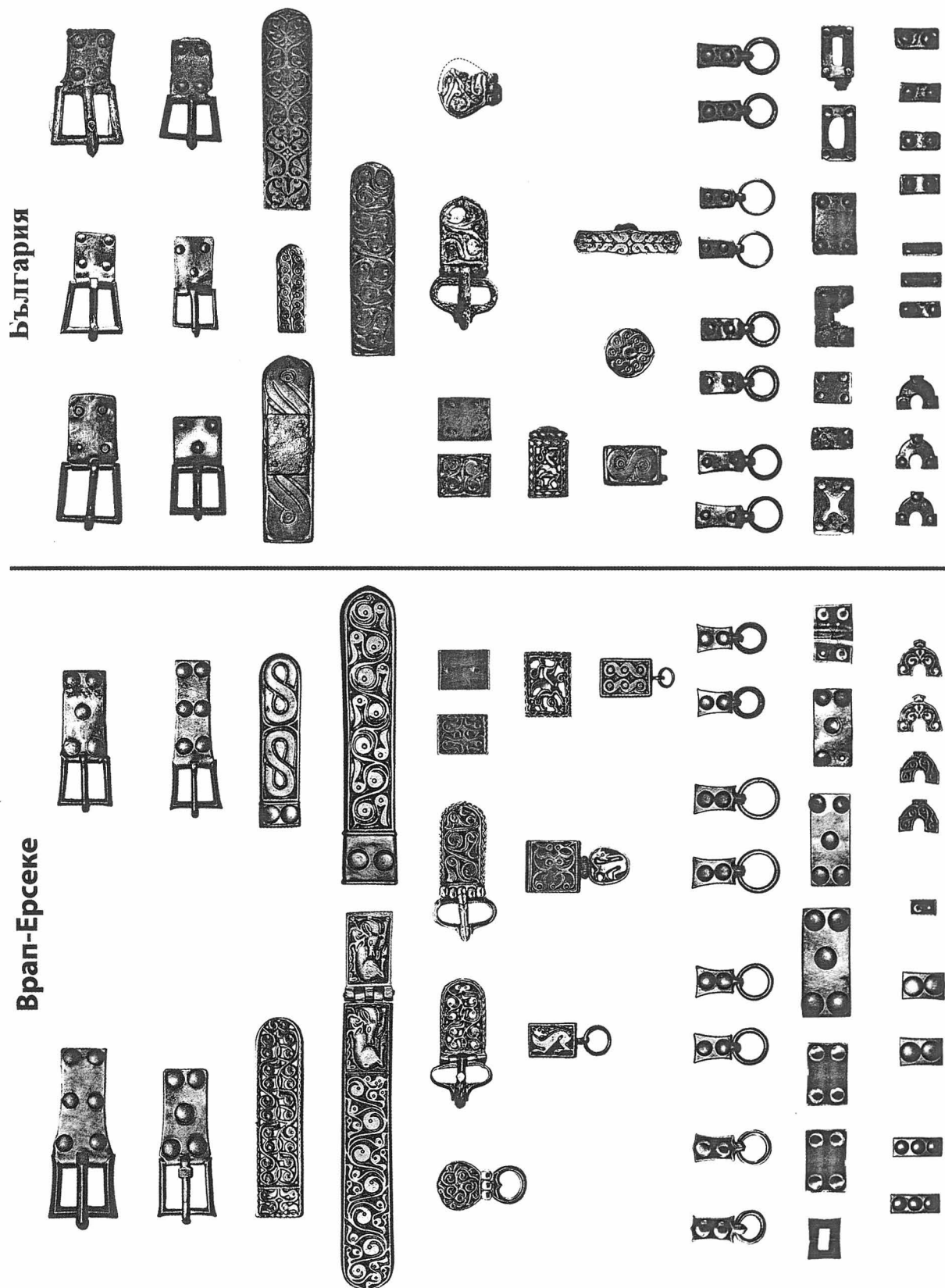
¹⁹ Статията се публикува в същата книжка 3-4 на сп. Археология за 2010 г..

²⁰ Благодарим на колежата М. Даскалов от НАИМ – София за предоставените ни снимки на находките от Гледачево.

²¹ Положеният инвентар – два колана, голямо златно копче (?) и др. напомнят този в гроба от Кабиюк. Най-вероятно, той е принадлежал на един човек, като впоследствие е разпределен между негови близки.

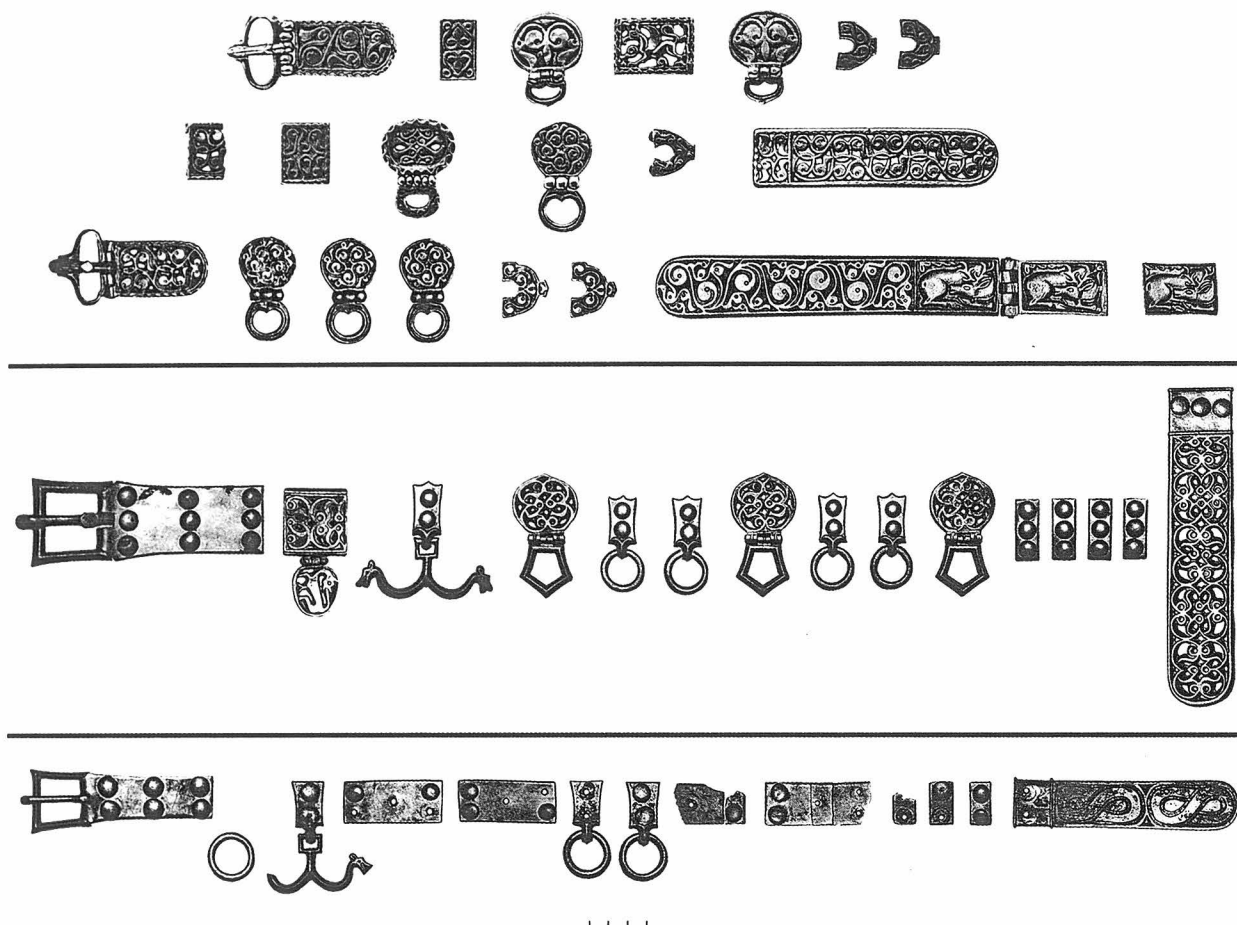
Обр. 10. Гледачево, Радневско. Сребърни коланни украси от масовия гроб
Fig. 10. Gledachevo, near Radnevo. Silver belt fittings from the mass grave

Обр. 11. Сравнителна таблица на луксозни коланни детайли от Врап-Ерсеке и България
 Fig. 11. Comparative table of luxury belt fittings from Vrap-Erseke and Bulgaria

войнишка възраст. Тази специфика, в голяма степен, изключва възможността смъртта им да е настъпила вследствие поход на българските

войски във византийска територия (Тотев, Пелевина 2010в, под печат). Напротив, откриването на двата гроба показва трайно присъствие

Обр. 12. Видове и типове коланни детайли от Врап-Ерсеке
Fig. 12. Varieties and types of belt fittings from Vrap-Erseke

на старобългарски аристократи в тази част от Тракия. Тяхното наличие в района може да е следствие на събитията от 705 г. и 716 г., когато на българската държава е отстъпена намиращата се под Балкана област Загоре (Златарски 1972, 65-70). В неустановен точно исторически момент южната граница с Византия е защитена с дълъг над 137 км вал и ров, известен като Еркесията (Рашев 2008, 35-37, обр. 6, табл. V/1, 2 и цит. л-ра). Една от основните тези относно строежа на съоръжението е, че то маркира българо-византийската граница от 716 г. (Коледаров 1979, 34-36 с цит. л-ра)²². Северно (!) от тази преграда, в западната и част, са разположени днешните села Златари и Гледачево²³. Явно изолираните гробове от южната група принадлежат на назначената от Плисковския

владетел служебна аристокрация, управлявала (дясната част?) на областта Загоре и границата с Византия в периода 716-755 г.

Така обособените две групи аристократични гробове дават възможност за по-добър поглед не само върху основни аспекти на старобългарската елитарна култура, но и на нейното място в средновековна Европа. Комбинацията между богато украсени колани от типа Врап-Ерсеке и луксозни предмети (инсигнии(?), като сребърен рог (Кабиюк), златни обеци (Велино, Кабиюк) и златното колелце от Гледачево, показва връзка между българската аристокрация на Долния Дунав и тази на Кубратова България (Тотев, Пелевина 2010б, под печат). Доскоро връзката между коланите на дунавските българи с тези от съкровището Врап-Ерсеке беше доказвана на базата на случайни находки (Станилов 1991, Станилов 1997, Инкова 1997, Инкова 2004, Тотев, Пелевина 2005, Станилов 2006, 90-158). Сега, тя е вече неоспорима! (Тотев, Пелевина 2010в, под печат) (обр. 11). Нещо повече - идентифицирането на богато украсения колан като инсигния, използвана от старобългарската служебна аристокрация, обяснява

²² Отчитайки възможността, Еркесията да е строена и 100 години по-късно, по времето на Омуртаг, следва да вземем под внимание и факта, че предишственика му Крум иска връщане именно на старата (от 716 г.) граница.

²³ От този регион произхожда и Хамбарлийският надпис на владетеля Крум, в който е обособена дясна част на саракта, ръководена от един от най-високо поставените в служебната йерархия на старобългарската държава сановници - ичиргу бошла (Венедиков 1979, 32-33; Бешевлиев 1992, № 47).

Обр. 13. Карта на археологическите комплекси
Fig. 13. Map of discussed archaeological sites and stray finds

и наличието на многобройните и разнообразни коланни елементи в това съкровище (обр 12). Те явно са продукция на майстори, работили за нуждите на владетел и аристократи с различни санове в служебната йерархия²⁴ (Тотев, Пелевина 2010в, рис. 15). В предишно наше изследване (Тотев, Пелевина 2010в, под печат), направените на база българските аристократични гробове наблюдения доразвиват и надеждно доказват тезата, че съкровището от Брап-Ерсеке е продукт на ателие, локализирано в двора на Кубер или наследниците му (Werner 1989, Станилов 2006 стр. 140). Този факт, обаче, не бива да се свръхинтерпретира. Трудно е да се допусне, че аристократите от Плисковския двор са получавали своите инсигнии като дарове от Византия (Fiedler 1996, 248-264), Куберова България (Станилов, Атанасов 1993, 51), или като плячка от Аварският каганат (Werner 1989). Не по-доказуема е хипотезата, че част от съкровищата на Кубер “се е озовала в Дунавска България заедно с преселилите се след предположеният унищожителен погром него-

ви потомци” (Станилов 2006, 140). Явно е, че в Плисковския двор, коланът не е бил просто “мода”. В този смисъл е нелогично да допуснем теза за възприемането на йерархични символи от бегълци, свързани с чужд владетелски дом (Станилов 2006, 140). Логиката сочи, че от самото начало в Плиска е действало подобно на „Куберовото” придворно ателие. То е произвеждало не имитации, а оригинални луксозни детайли за колани-инсигнии, носени от старобългарските аристократи.

Направените от нас изводи противоречат на теорията, пренебрегваща ролята на колана като основна инсигния на старобългарската аристокрация (Рашев 1992, 243-247; Рашев 2008, 162-163). Тя е предложена не произволно, а поради сравнително малкия брой известни археологическите находки. Къде в този случай е продукцията на ателието, работило в дворовете на плисковските владетели? Виждаме, че коланите-инсигнии са полагани в гробовете на служебната аристокрация. Не приемаме и тезата, че българската аристокрация е била погребвана тайно, без означаване с видими знаци на гробовете, поради страх от оскверняване на останките (Рашев 2008, 202). Както вече изтък-

²⁴ Много е вероятно богато украсените колани и(или) отделни техни детайли да са поръчвани от владетеля и след това раздавани на аристократите според ранга им.

нахме, погребенията в могили са ярко доказателство за специално почитане и дори за изграден култ към покойниците. Показателно е, че археологическите данни се допълват от исторически извори. Епиграфски свидетелства за почитане на служебната аристокрация са т.нар. възпоминателни надписи от времето на владетелите Омуртаг и Маламир (Бешевлиев 1992, 227-239). Конкретно писмено сведение за погребване в могили и почитане на отличилите се герои намираме в стотната глава от отговорите

на папа Николай I до княз Борис I (ЛИБИ 1960, 121, Рашев, 2008, 202).

Къде тогава са тези комплекси и защо след повече от сто години концентрирани в района на столичните центрове археологически проучвания още нямаме ярко изразена серия подобни находки? Причината за това трябва да се търси в приемането на християнската религия, съпътствано с налагане на нови традиции и унищожаване на старите символи и култови средища.

Цитирана литература:

Ангелова, Дончева-Петкова, Даскалов 1997: С. Ангелова, Л. Дончева-Петкова, М. Даскалов. Двубордният ранносредновековен некропол край с. Топола, Каварненска община. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3. Шумен, 1997, 141-154.

Атанасов, Венелинова, Стойчев 2008: Г. Атанасов, С. Венелинова, С. Стойчев. Ранносредновековен некропол в Шумен (квартал Дивдядово). - Археология, 1-4, 2008, 57-66.

Атанасов, Тотев, Пелевина 2011: Г. Атанасов, Б. Тотев, О. Пелевина. За сребърните коланни детайли от Велино и аристократичните гробове на дунавските българи в Плисковското поле. - В: Известия на Историческия музей-Шумен, 15, 2011(под печат).

Бешевлиев 1992: В. Бешевлиев. Прабългарски надписи. II изд. София, 1992.

Ваклинов 1977: С. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI-XI век. София, 1977.

Венедиков 1979: И. Венедиков. Военното и административното устройство на България през IX и X в. София, 1979.

Въжарова 1981: Ж. Въжарова. Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI-XI в. - Плиска-Преслав, 3, 1981, 16-65.

Даскалов, Тонкова 2010: М. Даскалов, М. Тонкова. Колективен ранносредновековен гроб (кр. на VII-нач. на VIII в.) със сребърни коланни гарнитури от Тракия (с. Гледачево, община Раднево). - Археология, 3-4, 2010 (под печат).

Димитров 1973: Д. И. Димитров. Керамиката от раннобългарските некрополи във Варненско. - В: Известия на Народния музей Варна, 9 (24), 1973, 65-99.

Димитров, Стоянова 2009: Я. Димитров, Х. Стоянова. Новооткрити ранносредновековно селище и езически некропол в с. Велино, Шуменско (предварително съобщение). - Приноси към българската археология, 5. София, 2009, 95-117.

Дончева-Петкова 1977: Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI - края на X в.). София,

1977.

Дончева-Петкова 2009: Л. Дончева-Петкова. Некрополът при Балчик. Нови данни за прабългарите. - Археология, 1-2, 2009, 76-90.

Дончева-Петкова, Апостолов, Коматарова 2007: Л. Дончева-Петкова, К. Апостолов, Е. Коматарова. Биритуален езически некропол при Балчик. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 485-488.

Залеская, Львова, Маршак и др., 1997: Залеская В. Н., Львова З. А., Маршак Б. И., Соколова И. В., Фоякова Н. А. Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад. Санкт-Петербург.

Зирра 1963: В. Зирра. Двубордовый могильник раннефеодальной эпохи в Капул Виилор - Истрия. - Dacia, N. S., 7, 1963, 355-412.

Златарски 1972: В. Златарски. Известията за българите в хрониката на Симеон Метафраст и Логотет. - Избрани произведения, 1, София, 1972, 65-70.

Инкова 1997: М. Инкова. Бронзова апликация с изображение на грифон от Националния исторически музей. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3. Шумен, 1997, 256-264.

Инкова 2004: М. Инкова. Коланите на групата "Врап" в България (Функционална характеристика на обковите за колани и опит за социализация). - Известия на Националния исторически музей, 14, 2004, 150-182.

Коледаров 1979: П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава. Първа част. От 681 до 1018 г. София, 1979.

Комар 2006: А. В. Комар. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII - нач. VIII в. - В: Степи Европы в эпоху средневековья, 5. Донецк, 2006, 7-244.

Комар 2008: А. В. Комар. Наследие Западнотюркского каганата в Восточной Европе. - В: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. Киев, 2008, 288-300.

- Комар, Кубышев, Орлов 2006:** А. В. Комар, А. И. Кубышев, Р. С. Орлов. Погребения кочевников VI-VII вв. из северо-западного Приазовья. - В: Степи Европы в эпоху средневековья, 5. Донецк, 2006, 245-374.
- ЛИБИ 1960:** Латински извори за българската история, 2, 1960, 60-125.
- Макря 1958:** М. Макря. Славянский могильник в Сомешени. - *Dacia*, 2, 1958, (NS), 351-370.
- Миков 1934:** В. Миков. Последни могили находки. - В: Мадара. 1. София, 432-436.
- Миятев 1926/27:** К. Миятев. Старобългарски златен накит от Мадара. - Известия на българския археологически институт, 1926/27, IV, 14-26.
- Рашев 1992:** Българският колан през VIII-IX в. - ГНАМ, VIII, 1992, 243-247.
- Рашев 2000:** Р. Рашев Прабългарите през V-VII. Велико Търново, 2000.
- Рашев 2007:** Р. Рашев Праболгары на юго-западной окраине евразийской степи - В: Средневековая археология евразийских степей, 1: Материалы Учредительного съезда Международного конгресса. Серия "Археология евразийских степей", 1. Казань, 2007, 104-117.
- Рашев 2008:** Р. Рашев. Българската езическа култура VII-IX век. София, 2008.
- Рашев, Атанасов и др. 2006:** Р. Рашев, Г. Атанасов, С. Стойчев, Ю. Йоргов. Ранносредновековен могилен комплекс при Кабиюк, община Шумен. - В: Археологически открития и разкопки за 2005 г. София, 2006, 374-375.
- Семенов 1986:** А. Семенов. К реконструкции состава комплексов перещепинского круга. - АСГЭ. № 27. Ленинград, 1986, 92-98.
- Семенов 1986а:** А. Семенов. К реконструкции состава Макуховской находки. - СГЭ. 2. Ленинград, 1986, 32-35.
- Станилов 1991:** С. Станилов. Паметници на metalloпластиката от VIII-IX в. в България. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2. Шумен, 1991, 181-197.
- Станилов 1997:** С. Станилов. Памятники аварского типа в староболгарской культуре. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3. Шумен, 1997, 186-232.
- Станилов 2006:** С. Станилов. Художественият метал на Българското ханство на Дунав (7 - 9 век). Опит за емпирично изследване. София, 2006.
- Станилов 2009:** С. Станилов. Към идентификацията на гроба от Търгшор. - In: LAUREA in honorem Margaritae Vaklinova, 1, 145-149.
- Станилов, Атанасов 1993:** С. Станилов, Г. Атанасов. Сребърни украси за колан от Шуменския музей. - Археология, 1993, 1, 43-53.
- Станчев, Иванов 1958:** С. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът до Нови Пазар. София., 1958.
- Тонкова, Георгиева 2006:** М. Тонкова, В. Георгиева. Ямно светилище от късножелязната епоха и ранносредновековен езически колективен гроб в центъра на с. Гледачево, обект "Двора", община Раднево. - АОР през 2005 г. София, 2006, 165-166.
- Тотев, Пелевина 2005:** Б. Тотев, О. Пелевина. Новые данные о раннесредневековых поясах дунайских болгар. - В: Античная древность и средние века, 36. Екатеринбург, 2005, 85-103.
- Тотев, Пелевина 2010а:** Тотев Б., Пелевина О. "Звериный стиль" в языческом искусстве дунайских болгар. - В: Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы межнационального и межкультурного взаимодействия). Самара, 2010 (под печат).
- Тотев, Пелевина 2010б:** Б. Тотев, О. Пелевина. Сокровище из Малой Перещепины и элитарная культура болгар Нижнего Дуная. - В: Серия "Археология евразийских степей", 2. Материалы I Международного конгресса средневековой археологии евразийских степей. 1. Казань: Институт истории АН РТ, 2010 (под печат).
- Тотев, Пелевина 2010в:** Б. Тотев, О. Пелевина. Сокровище из Врапа, (Албания) и аристократические погребения болгар Нижнего Дуная - В: Серия "Археология евразийских степей", 2. Материалы I Международного конгресса средневековой археологии евразийских степей. 2. Казань: Институт истории АН РТ, 2010 (под печат).
- Bóna 1971:** I. Bóna. Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945-1969). - Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 23, 1971, 265-336.
- Catalogue of The Avar Treasure 1981:** Catalogue of The Avar Treasure. Sothby Parke Bernet & CO. London. 1981.
- Daim 2000:** F. Daim. "Byzantinische" Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. - Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Innsbruck, 2000, 77-204.
- Fiedler 1992:** U. Fiedler. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Bonn, 1992, Beilage 1.
- Fiedler 1996:** U. Fiedler. Die Spätawarenzeitlichen Gürtelbestadteile von Vrap-Erseke aus Velino (Bez Varna. Bulgarien). - Germania, 1996, 74, 248-264.
- Garam 1997:** É. Garam. Über den Schatzfund von Vrap (Albanien). - Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 49, 1997, 23-33.
- Garam 2002:** É. Garam. Avar kori fejedelmi és köznépi sírleletek kapcsolata a nagyszentmiklósi kincessel. - Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs. Szerk. Garam, É., Budapest, Helikon Kiadó, 2002, 81-111.
- Kiss 1995:** G. Kiss. A késői avar aranyozott óvdiszek. - Somodui múzeumok közleményei, 11. Kaposvár, 1995, 99-122.
- Stadler 1988/89:** P. Stadler. Argumente für die Echtheit des „Avar Treasure“. - In: Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Band 118/119,

1988/89, 3, 193-217.

Stadler 1989: P. Stadler. Ausgewählte awarische Bronzegüsse als Paralelen zu Gürtelbeschlägen von Vrap und Erseke. - In: Studien zur Archäologie der Awaren. 2. Wien, 1989, 105-127.

Tóth, Horváth 1992: E. H. Tóth, A. Horváth. Kunbábony - Das Grab eines awarenkhagans. Kecskemét, 1992.

Werner 1989: J. Werner. Der Schatzfund von Vrap in Albanien. - In: Studien zur Archäologie der Awaren. 2. Wien, 1989, 7-104.

The Finds from Velino and Zlatari and the Aristocratic Graves of the Danube Bulgarians (Abstract)

Boyan Totev, Olga Pelevina

The present article aims to reconsider and to complete some ideas of the function of the belt in Proto-Bulgarian society. The authors believe that such pursuit is possible even on the basis of the few available finds. For this purpose, however, one should abandon the present approach of stylistic analysis of the different belt elements that has already been exhausted. A new method is needed that would encompass all data, so that information could be drawn about the character of the entire complex, not just about its separate elements. This is the reason to present here unpublished and so far overlooked evidence from two complexes, emblematic for Early Medieval Bulgarian metalwork. These are stray finds from the 1980s found near Velino and Zlatari. The available information about these finds is discussed and interpreted.

The objects from these complexes are considered remnants of looted sets for straight belts of Vrap-Erseke type. Details are provided about the material, the specific function, and the place of the pieces along the strap. Little-known evidence is adduced about their archeological context and the accompanying artifacts. The complex analyses of all the data leads to the conclusion that the luxury belts from Velino and Zlatari were deposited as grave goods in Proto-Bulgarian graves. Their chronology is related to the production of the Vrap-Erseke belt type in late 7th and early 8th c. AD. A possible reconstruction of a straight belt is offered with the places of the metal elements.

The graves from Zlatari and Velino are not isolated finds, but have specific historical and archaeological contexts. Two types of graves, including the two newly identified complexes, were distinguished on the basis of some common features, such as the style of the belts, the place, and the inventory of the burials. They are divided

into a Pliska Group, comprising the graves at Divdyadovo, Velino, and Kabiuk, and a Southern Group that includes the tumulus at Zlatari and the mass grave at Gledachevo. They are characterized by rich inventories, belts of the Vrap-Erseke type, and an isolated grave structure. The isolated grave Madara II is considered to be part of the Pliska Group, which is also possible for the grave Madara I. In this respect, a typo-chronological table is proposed that illustrates the development of the richly decorated belts of the elite in the capital of the Early Medieval Bulgarian state, including the transition between the belts with hanging straps of Madara II type to the straight belt of Vrap-Erseke type.

The rich graves from both groups give an opportunity for historical interpretation. The authors believe that they belonged to high-ranking officials from late 7th and the first half of the 8th c. AD. The most important insignia for this stratum of the Proto-Bulgarian society was the richly decorated belt of Vrap-Erseke belt. The finds from the Pliska Group belong to the elite of the capital, while the distant Southern Group of graves is related to the aristocrats appointed by the ruler, who controlled the region of Zagore in the first half of the 8th c. AD.

The richly decorated belts from the aristocratic graves give an opportunity for a better understanding not only of major aspects of the Proto-Bulgarian elite culture, but also of its place in Medieval Europe.

1. The link between the belts from the Vrap-Erseke hoard and the belts of the Danube Bulgarians suggested so far on the basis of stray finds is now undisputable.

2. The identification of the richly decorated belts as insignia used by the Proto-Bulgarian high-

ranking nobility explains the presence of multiple and various belt elements in the Vrap-Erseke hoard. They were obviously manufactured by master-craftsmen serving the ruler and were destined for aristocrats with different ranks in the serving hierarchy.

3. Based on the Bulgarian finds, the authors offer comparisons and general observations that develop further and reliably prove the thesis that the Vrap-Erseke hoard is a product of the workshop at the court of Kuber and/or his heirs.

4. The authors regard as unverifiable the hypothesis that after a total rout Kuber's descendants reached Danubian Bulgaria with part of his treasures. In the court at Pliska, the belt was not simply an article of fashion. Therefore, it contradicts the logic to assume that hierarchical symbols were adopted from refugees from a foreign ruling court.

5. There was a court workshop at Pliska similar to that in the Kuber's court. It manufactured not imitations, but original luxury fittings for insignia belts to be worn by the Proto-Bulgarian aristocrats.

crats.

These conclusions contradict the concept that overlooks the role of the belt as a major insignia of the Proto-Bulgarian aristocracy. We also reject the hypothesis that the Bulgarian aristocracy was buried in secret with no visible grave-signs on the surface, due to the fear of desecration. Barrow burials are clear statement of special honor and even form a cult of the dead. The archaeological data are complemented by historical sources. There is epigraphic evidence for honoring the serving aristocracy- the so-called commemorative inscriptions from the reigns of Omurtag and Malamir. Concrete, written evidence for burials in tumuli and honoring of distinguished heroes can be found in chapter 100 in the "Answers of Pope Nicholas I to Prince Boris I".

The lack of a more prominent series of aristocratic grave complexes finds its explanation in the conversion to Christianity that imposes new traditions and destroys the old symbols and cult centers.

Ранносредновековен колективен гроб със сребърни коланни гарнитури от Гледачево, Радневско

Методи Даскалов, Милена Тонкова

Гледачево¹ (община Раднево) се намира на 42.26° северна ширина и 26.01° източна дължина, на около 225 км източно от София² (обр. 1). Разположено е в сравнително равнинен район, с надморска височина около 130 м.

През късното лято на 2005 година бяха подновени спасителните археологически разкопки на обект „Двора“ в центъра на бившето Гледачево³. Както и други обекти в района, и този е застрашен от откритите каменовъглени разработки на рудник Трояново-2. В източната част на обекта, върху площ от 3.5 дка до сега са проучени над 120 жертвени ями, принадлежащи на ямно светилище от V и IV в. пр. Хр. В някои от тях са документирани части или напълно запазени човешки скелети, останки от човешки жертвоприношения, характерни за този вид ритуални комплекси (Tonkova 2003, 478-503). През последните години в западната част на самия обект и терените, в непосредствена близост се проучват останки от селище и малък некропол, датирани във втората половина на X - края на XII в. (Тонкова, Караилиев 2007, 216-220; Тонкова, Караилиев 2008, 168-171). Средновековното селище е от тип и с хронология, известни от проучванията по долините на Марица и Тунджа и техните притоци. Гробовете притежават всички белези на утвърден християнски погребален обред, характерен за периода.

Сред вкопани и вероятно наземни съоръжения от ямното светилище, в които се намират обичайните за късната желязна епоха находки, е разкрит колективен гроб. В него се откриха

скелети на четири индивида и предмети, свързани с облеклото и бита. Както самият гроб, така и материалите от него в типологично и хронологично отношение нямат нищо общо с проучваните до момента археологически структури на конкретното място. Те са необичайни за тази част на съвременна България, заемаща централната част на Тракия (Тонкова, Георгиева 2006, 164-166).

Разкритият колективен гроб се ситира в квадрати G 9/ G 10 на постоянната план-квадратна мрежа на обекта и се очертава на дълбочина около 0.70 м от днешната повърхност. На тази дълбочина се регистрират и вкопаните съоръжения от късната желязна епоха. Скелетите са положени в яма с почти правилна правоъгълна форма (дължина 2.00 - 2.05 м и ширина - 1.26 - 1.30 м), с леко заоблени ъгли, като нейните очертания от към юг и югозапад са трудно установими. Точната ориентация на ямата е по оста изток-североизток-запад-югозапад (съответно: 60°-240°). Ориентацията на скелетите следва в общи линии тази на ямата, като черепите са обърнати към изток-североизток, т.е. лицевите им части „гледат“ към юг-югозапад (обр. 2).

Както показва състоянието на скелетите липсват данни за по-късни намеси и съмненията относно оригиналността на гроба и съдържащия се в него инвентар трябва напълно да отпадат. Тяхната номерация (с № от 1 до 4) е от север към юг (обр. 2).

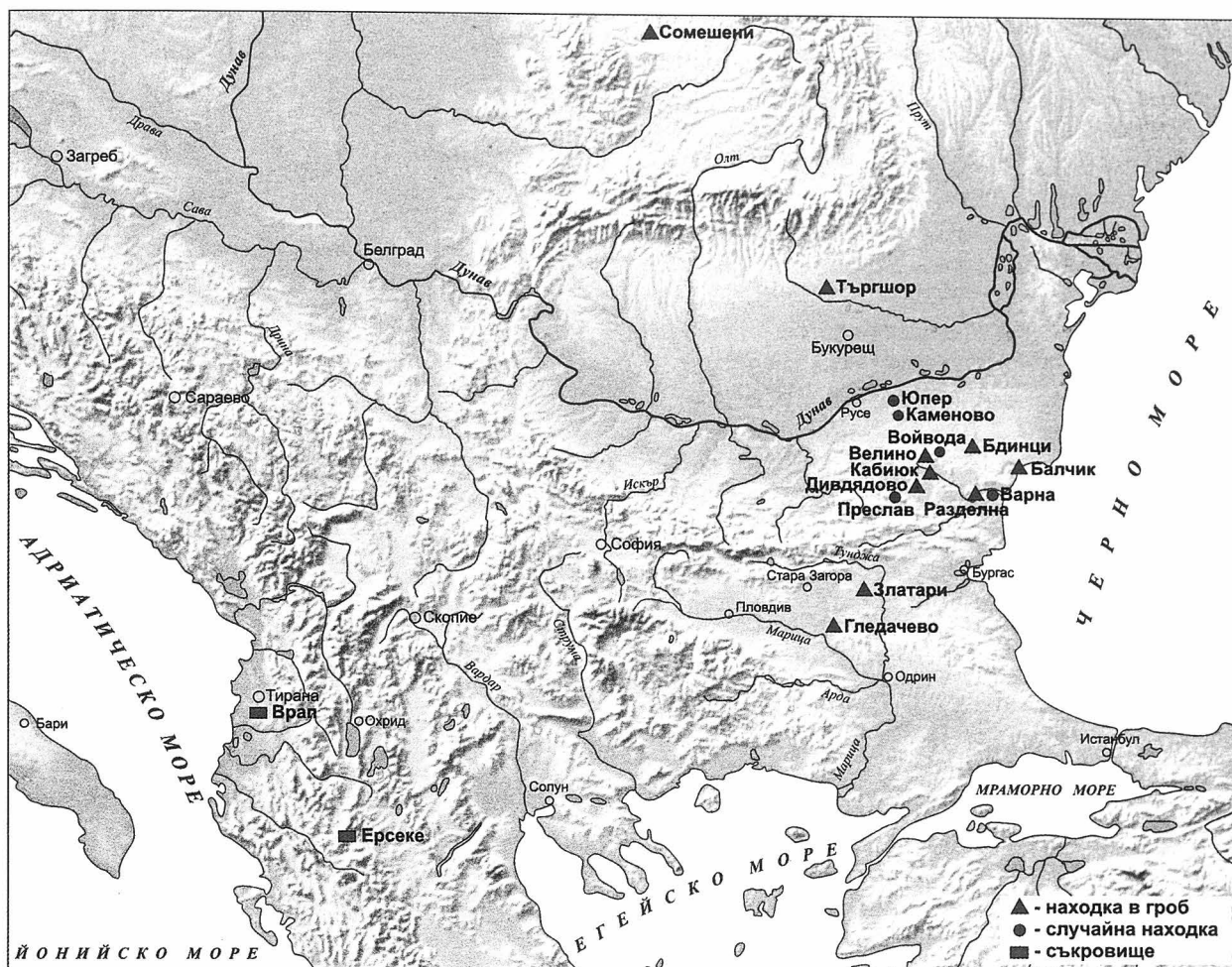
Скелет № 1 принадлежи на млад мъж (около 20-22 годишен)⁴, в сравнително добро състояние; черепът е на тила си и лицевият дял е леко обърнат на север; костите на горните крайници лежат покрай тялото; долните са изпънати (обр. 2). След вдигането на черепа в устната кухина е намерено сплескано злат-

¹ Бивше Куфалчево, преименувано през 1906 г. (Мичев, Коледаров 1989, 73). През 80-те години на миналия век селото е имало между 450 и 500 жители.

² http://bg.guide-bulgaria.com/SC/Stara_Zagora/Radnevo/Гледачево. Селото е заличено от регистъра на населените места през 1998 г. поради предстоящото му унищожаване от откритите минни разработки на енергийния комплекс.

³ Обектът се проучва с прекъсвания от 1996 година. Ръководител на проучванията е Милена Тонкова (НАИМ - БАН).

⁴ Антропологичната експертиза е дело на проф. д-р Й. Йорданов и д-р Б. Димитрова (Институт по експериментална морфология и антропология към БАН). Благодарим им за предоставената информация.

Обр. 1. Аналогии на коланните гарнитури от Гледачево на Балканския полуостров (изработил А. Каменаров)
 Fig. 1. Map showing Balkan parallels of the Gledachevo belt fittings (drawn by A. Kamenarov).

но копче (инв. № 1038, обр. 7)⁵: куха сфера от две части, върху нея на мястото на връзката с петлика е припоена полусфера. Петликът е извит от златна тел с диаметър 1,5 мм. Върху полусферата има пръстенче от гранулирана тел. Обща дължина - 28,5 мм, диаметър на сферата (сплескана) - 18,5 мм; 4,05 г.

Между скелет № 1 и № 2 се намират едно-рого желязно огниво и кремъчни пластини. Не може да се каже категорично към кой от двата се отнасят тези предмети.

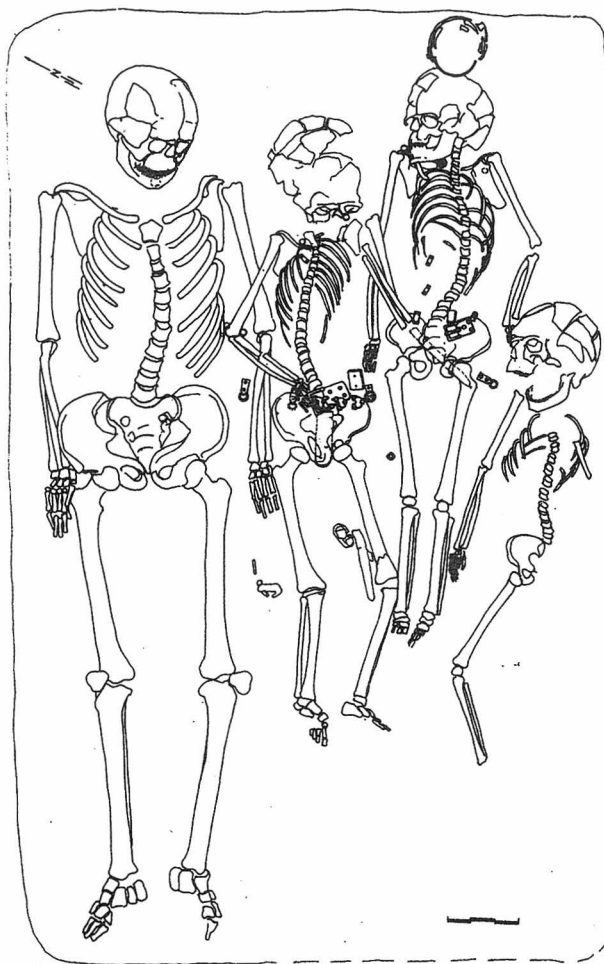
Скелет № 2 е на момче (юноша, около 14 годишен). Положен е по гръб, черепът е фрагментиран (от натиска на пръстта) и е полегнал на лявата страна; костите на дясната ръка са леко свити в лактите и китката е върху дясното крило на таза; костите на лявата ръка са силно свити в лакътя и лежат върху лявото рамо; долните крайници са изпънати. Със сигурност от фиксираната ситуацията може да се направи извод, че този скелет е положен върху скеле-

ти № 1 и 3 (обр. 2). Върху скелета са открити следните находки: златно копче (инв. № 1039), разположено до лявата очна орбита (обр. 7). Представлява куха сфера, съставена от две долепени в основите си полусфери. Петликът е изработен от златна тел, с дебелина 1,5 мм. Връзката със сферата е подсилена с припоено пръстенче от гранулирана тел. Обща дължина: 15,5 мм, диаметър - 9 мм, 2,36 г. Намерено е и друго златно копче (инв. № 1040) - до дясната лакътна става; по форма - сфера от две скачени полусфери (обр. 7). Петликът е извит като кукичка от златна тел с дебелина 2 мм. Мястото на връзката е обранено от гранулирана тел. Дължина 22 мм, диаметър - 13 мм, 4,34 г. Трето златно копче (инв. № 1041) има под дясната лакътна става (обр. 7): то също е сфера от две скачени в основата си полусфери. В горната част е припоена конична „шапчица“. Петликът му е от неравномерно дебела тел (до 1,5 мм), с овална форма. Обща дължина - 22,5 мм, диаметър - 16 мм, 2,52. Златно копче (инв. № 1042) има и върху носната кухня (обр. 7).

⁵ Цитираните инвентарни номера са по инвентарната книга на Археологическия музей „Марица изток“ в Раднево.

Като форма и изработване то е аналогично на № 1040. Обща дължина - 1,6 мм, диаметър на сферата - 9 мм, тежи 2,15 г. Златно копче (инв. № 1045) има и вдясно от черепа, между него и ключицата (обр. 7). Аналогично е на № 1040. Дължината му е 15 мм, а диаметърът - 9 мм, 2,28 г.

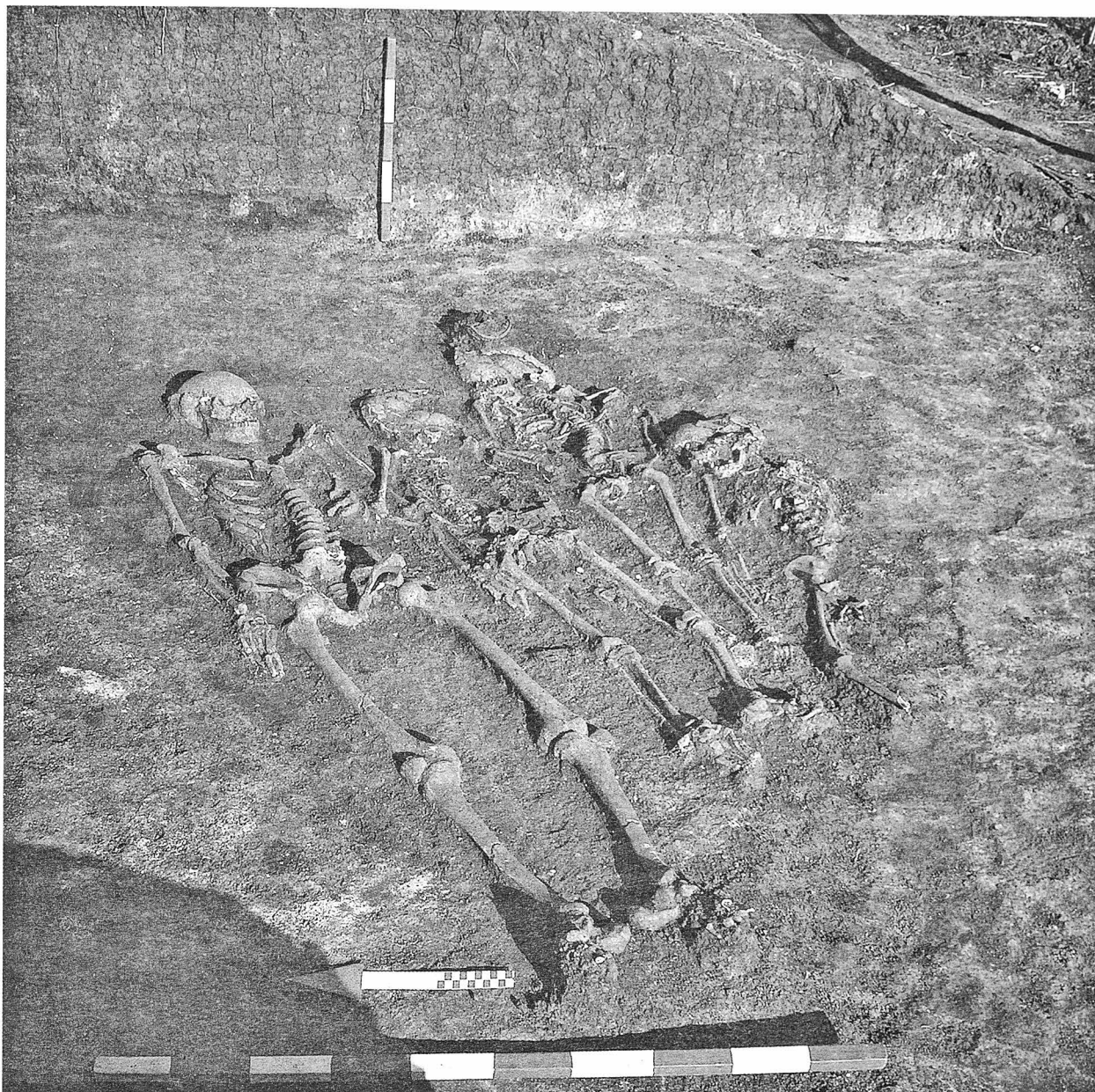
Върху и под таза се намират елементи от коланна гарнитура: сребърна тока (Инв. № 1017, обр. 5 3). Съставена е от рамка, подвижна плочка, език и три (от четири) запазени нита; дължината ѝ е 80 мм. Рамката има трапецовидна форма: дължина - 38 мм, ширина: преден край - 41 мм, заден - 36 мм. Профилът е с почти правилно полукръгло сечение, с извитата част нагоре; ширина - 5 мм, височина - 5,3-5,5 мм. Езикът е от същия профил, в задния си край той е изтънен, извит и плътно захванат за задната част на рамката. Предният край е извит нагоре, долната страна е изпилена по профила на предната част на рамката. Плочката е трапецовидна, изработена от прегъната през средата масивна лята сребърна лента с дебелина 1-1,2 мм. По средата на ширината на сгъването е пробит отвор за прокаране на езика. Дължината на плочката е 48 мм, ширината при захващането с рамката - 32 мм, а в задния ѝ край - 28 мм. Нитовите са със заоблени глави, с диаметър 6-6,5 мм и дължина до 8 мм. Разстоянието между двете пластини показва, че ремъкът е с дебелина до 3 мм. Върху обратната страна се забелязва полепнало парче от тъкан. Друг елемент от коланната гарнитура е сребърен накрайник с релефна украса (инв. № 1018, обр. 5 1) - намерен под средната част на таза, обърнат обратно, лят. Дължината му е 118 мм, ширината - 32 мм, дебелина - 5,5 мм. Състои се от лицева пластина, тънка затваряща задна пластина и нитове за захващане на ремъка. Лицевата пластина е отливка с „П“-образно напречно сечение, като дебелината на лицевата част е 2 мм, на страничните извивки - 1 мм. Върху горната част на накрайника е врязано изображение - два скачени „S“-а. В средата на извивките личи кръгче с центрирана точка. По периферията е оформен бордюру с ширина 1-2,5 мм. Дълбоките места са запълнени с плътна позлата. Върхът на накрайника е заоблен, има видими следи от износване, като от едната страна бордюрът е почти заличен. Приблизително по средата накрайникът е счупен и ремонтиран с кръпка - бронзова пластина с правоъгълна форма (размери: 38 x 26 мм), захваната с 4 бронзови нита, преминаващи през двете пластини на накрайника. Задната затваряща пластина е по-тънка

Обр. 2. Гледачево. Колективен гроб (рис. Росица Йоргова)

Fig. 2. Gledachevo. Collective burial (drawn by Rositsa Yorgova)

и повтаря очертанията на лицевата и е малко по-къса и тясна. Оригиналното захващането на ремъка е чрез три нита: 2 в основата и един при заобления връх. Тези при основата са разположени в дълбока част на релефа - между бордюра и изпъкналата част на орнамента. В тесния процеп личат останки от ремък. Съдейки по ширината на отвора, ремъкът на колана в този край е с ширина 26-27 мм. Върху задната затваряща пластина с тънък резец е врязано изображение на човешка фигура с висока триъгълна шапка (шлем?), с полета, запълнени с дълги под различен ъгъл и коси насечки, периферията е разграничена от тесни ивици с гъсти коси насечки (обр. 9 1). Долната част на лицето е очертано с характерна извивка и с отделни щрихи са набелязани уста и нос. Три ивици с коси чертички има над лявото рамо на фигурата. Подобна продължава по височината на тялото. Те несъмнено предават част от дрехата. Вероятно дясната ръка е високо вдигната. С неясни щрихи (възможно изтрети при носенето) са

Обр. 3. Гледачево. Ранносредновековен гроб (поглед) от запад (снимка Милена Тонкова)
Fig. 3. Gledachevo. Early Medieval burial, seen from the west (Photo Milena Tonkova)

предадени другите части на тялото и елементи от облеклото. Чрез двете хоризонтални връзани линии, нанесени приблизително в средната част на фигурата (на талията) вероятно е отбелязано мястото на колана. Под ъгъл има дълбоки връзвания, следствие на използването. Същото важи и за “шрихите” в долната част на накрайника. Нитовете на кръпката също нарушават графита (обр. 9 I).

Намерени са и три сребърни, лети апликации с подковообразна форма, дължина 21 мм и височина 26 мм (инв. № 1019 а-в, обр. 5 5). Разположени са една зад друга, като двете са върху токата (едната е при езика). Имат дъговидна, по-скоро подковообразна форма. В средата на външната дъга има трапецовиден израстък, до-

лепен с тясната основа към дъгата. Закрепването е чрез три нита със заоблени глави (диаметър - 6,5-7 мм и дължина - 5-5,5 мм). От обратната страна на ремъка захващането е било подсигурирано с малки тънки пластинки. Страничните ръбове и при трите апликации са скосени. Част от коланната гарнитура е и сребърна неподвижна гайка (инв. № 1020, обр. 5 2), височина - 41 мм, ширина - 25 мм и дебелина - 8,5-9 мм. Изработена от една сребърна лента, прегъната за оформянето на предмета по дължина. Затварянето е в горната челна част, като припоят е силно изтрит. Върху лицевата ѝ повърхност е връзан „S”-виден орнамент, в средата на завивките - центрирана в кръгче точка, а в най-тясната част на орнамента - релефен флорален мотив

(лотосова пъпка-?). Закрепването към ремъка е ставало чрез два вертикално разположени нита с плоски глави. Друга находка е правоъгълна апликация с два вертикално разположени нита (височина - 26 мм, ширина - 8 мм и дебелина 5 мм - инв. № 1021). Намерена е върху дясната част на гърдите. Правоъгълната пластина е със скосени ръбове и е захващана към ремъка с два нита с изпъкнали глави (диаметър - 7 мм). Фиксирането към обратната страна на ремъка е чрез по-тясна бронзова (медна) пластинка. Вероятно няма отношение към гарнитурата, намерена *in situ* на скелет 2. По параметри и начин на изработване, апликацията по-скоро принадлежи към тази, намерена на скелет 3. Три сребърни вертикални апликации с халка с по два нита (инв. № 1022-1024, обр. 5 4) се разполагат около и под таза. Общата им височина е 50 мм. Лицевата част има трапецовидна форма с конкавни дълги страни, в долната част преминава в извивка за закачване на халката. Задната (която преминава от задната страна на ремъка) е лента с ширина 7 мм. Нитовите са със заоблени глави с диаметър 6 мм и дължина 5-5,5 мм.

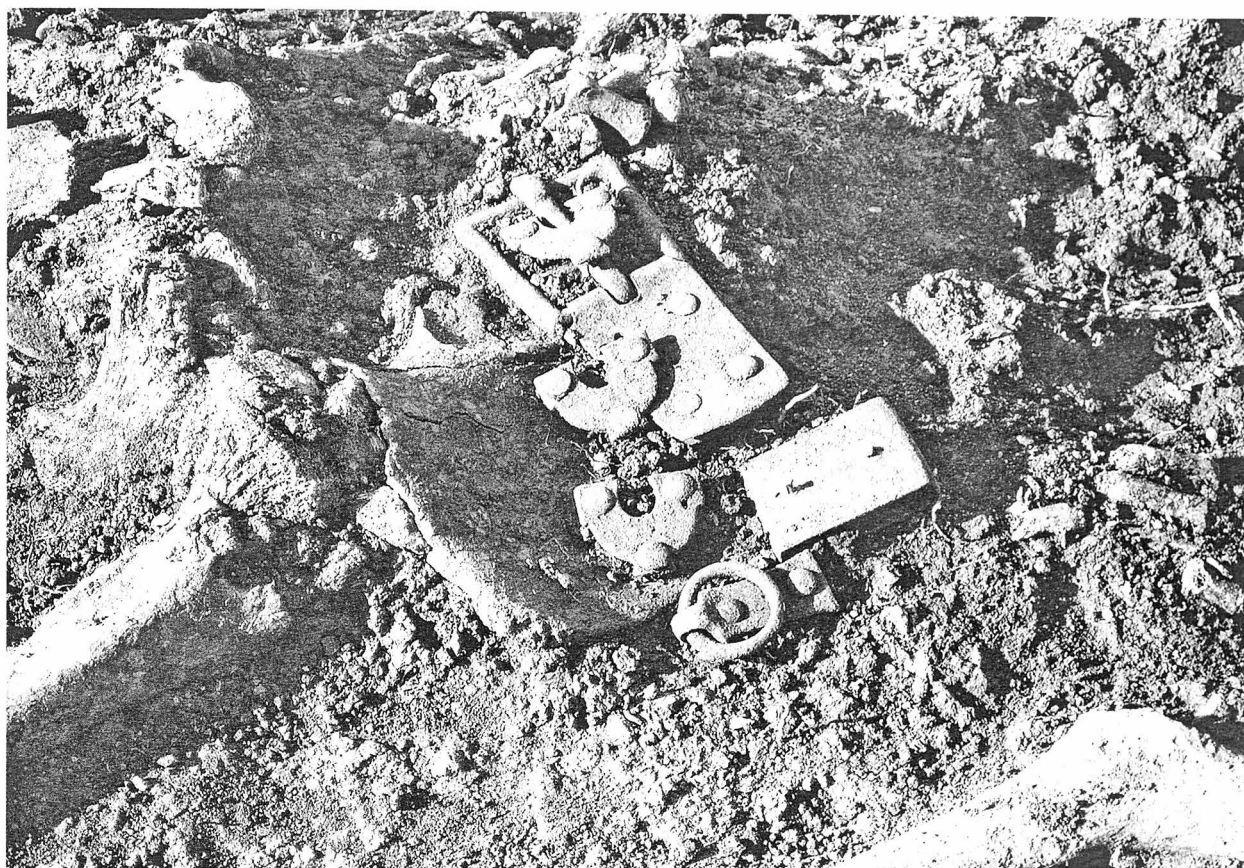
Между фемурите на скелет № 2 са намерени: железен нож, сребърен накрайник за ножница (обр. 5 6)⁶, двурого желязно огниво, две костени пластини с извит нагоре гръб, кремъчен отцеп, намерени плътно един до друг (слепени от корозията на железните предмети) и вероятно останки от торбичка (чантичка), затваряна с костените пластини (обр. 8). Между скелети № 2 и № 3 (десния фемур на № 3 и таза на № 2) се откри правоъгълна кована желязна тока (много силно корозирала).

Скелет № 3 принадлежи на дете (около 9-10 годишно); лежи на гърба си, в сравнително добро състояние; черепът е леко извит и лежи на дясната си страна. Горните и долните крайници са изпънати. Непосредствено източно от черепа има останки от малко дървено ведро с желязна дръжка и два обръча (обр. 2). Находки: златно копче (Инв. № 1044, обр. 7), лежащо върху лявата лопатка. Представлява кука сфера от две хоризонтално припоени полусфери. Петликът му е от тел с диаметър 1,5 мм има почти правилна кръгла форма. Мястото на съединяването е обрамчено с гранулирана тел, с дебелина около 1,5 мм. Дължина - 1,5 мм, диаметър на сферата - 9 мм, тегло - 2,24 г. Под долната челюст бе намерена златна висулка

с форма на колело или корабен рул (инв. № 1043, обр. 7; обр. 14 2). Има форма на колело със спици (съответно на кормило или корабен рул). Съставено от малък цилиндър (тръбичка), извита надлъжно от тънка ламарина. Двата ѝ края са окантовани с пръстенчета от гранулирана тел с диаметър 1,5 мм. В средата са разположени аналогични пръстенчета (с диаметър 8 мм) които захващат осем радиално разположени „спици“, също от гранулирана тел. Върху тях са запоени три скачени по дължината си гранулирани тела, образуващи триъгълно напречно сечение. Външен диаметър - 20-20,5 мм, ширина на външния кръг - между 2.5-3 мм; дължина на централния цилиндър - 14-14,5 мм, диаметър - 5 мм; тегло - 7.54 г.

Върху скелета са открити части от коланна гарнитура: сребърна тока, съставена от рамка, плочка с три нита и език (инв. № 1028, обр. 6 1), лежаща върху лявото крило на таза. Отделните части са лети, допълнително обработвани и оформяни. Обща дължина - 62 мм. Рамката е с трапецовидна форма, като профилът е заоблен отгоре и плосък отдолу. Дължината ѝ е 31 мм, ширина в предната част - 35 мм, в задната - 33 мм, дебелина на профила - 4 мм. Езикът е изработен от същия профил, в задния край - изтънен и плътно завит около задната част на рамката. Предната му част е извита, леко удебелена и ляга много плътно върху рамката. Плочката е с правоъгълна форма, изработена е от сребърна лента с дебелина 1-1,2 мм. В средата е свита за закачване към задната част на рамката. Дължината ѝ е 35 мм, ширината - 29 мм, а общата дебелина е 4,2 мм. Ъглите на мястото на свивката са скосени. Закрепването към ремъка е чрез три нита, разположени в ъглите на равнобедрен триъгълник. Главите са изпъкнали, заоблени и са с диаметър 8 мм и дължина - до 6 мм. Процепът за ремъка е 2 мм. На талията, вляво от гръбначния стълб бе открита сребърна неподвижна гайка (инв. № 1029, обр. 6 2). Височина - 30 мм, ширина - 14-15 мм, дебелина - 5 мм. Изработена от сребърна лента, припоена в долния край на лицевата страна. В средата на задната част има отвори за 2 нита за закрепване към ремъка, като фиксирането от неговата задна страна става чрез тясна медна лентичка. Върху лицевата повърхност личи вторично издраскано с острие изображение - с формата на буквата “П” в долния край и 9 или 10 радиално разположени врязвания, едно от което пресича диагонално целия предмет (обр. 9 2). Освен тези два предмета, към гарнитурата принадлежат и две еднакви сребърни аплика-

⁶ Близък по форма предмет, но без затваряща овална пластина е известен в състава на съкровището от Мартиновка, Украйна (Pekarskaja, Kidd 1994, Kat. № 45, Taf. 21, 3).

Обр. 4. Гледачево. Коланът върху Скелет 2 (детайл) (снимка Милена Тонкова)

Fig. 4. Gledachevo. The belt on Skeleton 2 (detail) (Photo Milena Tonkova)

ции с халка (инв. № 1030-1031, обр. 6 4). Едната се намираше вляво от лявата тазобедрена става, а другата - под лявото крило на таза. Общата им височина е 51 мм, височина на плочката - 35 мм, ширина в горната част - 15 мм, долу - 13-14 мм. Изработени са от лята сребърна лента, като лицевата част е плочка с трапецовидна форма с извити навътре дълги страни. В долната част има удебелена и стеснена извивка-преход (до 5-6 мм), на която е висяла халката. Задната пластина е широка 8 мм и преминава зад ремъка. Захващането е посредством два вертикално разположени нита със силно изпъкнали почти полусферични глави, с диаметър 8 мм и дължина 6 мм. Към гарнитурата е сигурно, че принадлежи и сребърна правоъгълна апликация с два нита (инв. № 1032, обр. 6 6), лежаща вдясно от гръбначния стълб, върху корема. Съставена е от лицева правоъгълна пластина, два нита с изпъкнали глави и задна, фиксираща бронзова (медна) пластина. Лицева част: височина - 30-31 мм, широчина - 9 мм, дебелина - 4-4,5 мм. Нитовите са с диаметър на главите 6-7 мм, дължина - 5 мм. Друга подобна апликация е открита вдясно от гръбначния стълб (инв. № 1033, обр. 6 6). Състои се от лицева правоъгълна пластина, два нита със заоблени глави и зад-

на медна пластина. Размерите ѝ са: височина - 30-31 мм, ширина - 9-10 мм, дебелина - 6-7 мм. Главите на нитовите са с диаметър 7-8 мм и дължина до 6 мм. Върху дясното крило на таза имаше сребърна апликация с четири нита (инв. № 1034, обр. 6 5). Съставена е от правоъгълна лицева пластина, нитове със заоблени глави и тънка задна затваряща пластина, а размерите ѝ са: височина - 31-32 мм, ширина в горната част - 14 мм, долу - 13 мм, дебелина - ок. 5 мм. Нитовите са разположени в ъглите, диаметър на главите - 6-7 мм. Под таза се намира силно корозирал и фрагментиран железен нож. Към тази гарнитура по ред типологични и формални белези може да се отнесе и апликацията с инв. № 1021 (обр. 6 6), намерена върху гърдите на скелет 2. Към тази гарнитура принадлежи и фрагментиран предмет - вероятно сребърен накрайник (обр. 6 3). Състои се от гайка, тънка пластинка и два нита със сплеснати глави. Пластината (фрагментирана) е закрепена върху ремъка с двата нита, след това самият му край е захванат с изработена от тънка сребърна лента гайка (дължина - 26,5 мм, широчина - 4-4,5 мм, дебелина - 1.1.2 мм, обща дължина - 19-20 мм).

Скелет № 4 е на дете (6,5 - 7-годишно). Той е леко повит и лежи на дясната си страна. Кон-

статирано е леко свиване в тазовите и коленните стави. Черепът лежи частично върху лявата китка на № 3 (обр. 2). С този скелет не могат да се свържат конкретни находки.

Първоначалните антропологични данни не предоставят данни за причината за смъртта на четирите индивида - всички те са във възраст, когато смъртта не е естествен биологичен край.

Размерите на ямата и положението на скелетите в нея показват, че тя е направена специално за погребването на тези четири тела. От разкритата позиция на скелетите може да се предположи, че първо в нея са положени скелети 1 и 3, останалите два - впоследствие. Оформянето на ямата, положението на скелетите в нея, присъствието на инвентар *in situ* и дървеното ведро-гробен дар навеждат към заключението, че въпросният гроб е резултат на осмислена човешка дейност - нормално погребване на хора (близки или съплеменници) като израз на последна грижа към тях. Има няколко въпросителни, които се поставят от следните обстоятелства: защо в обща яма са положени четири тела на млади индивиди, характерът на гроба - изолиран, на място, в чиито микро-регион (а пък и в значително по-обширен) няма данни за съответстващи в хронологично отношение обекти и находки (виж следващите части на работата). Тук могат да се коментират няколко аспекта:

- Гробът е инцидентна проява на чужда за района култура - неоспорим факт както показват активните археологически проучвания в микро-региона през последните десетилетия и досега известните материали⁷. Хипотетично може да се предположи, че погребаните са „чужденци“ в този район. Тук не е регистрирана постоянно живееща общност от хора (анклав от техни съплеменници, сънародници), които да имат редовен некропол.

- Едновременната смърт на млад мъж и три деца в различна възраст. Хипотетично може да се допусне, че смъртта им не е била естествена - възможно да е причинена насилствено или е настъпила в резултат на краткотрайно тежко заболяване. Погребването на четири индивида в обща яма също подсказва за едновременна, преждевременна и „извънредна“ кончина на индивидите.

- Присъствието в гроба на скъпи предмети, рядко срещани в райони с многобройни памет-

⁷ Ако изключим известната от края на 70-те г. на XX в. находка от околностите на Златари, Ямболско. Коментар върху тази находка - в следващите части на работата.

ници от разглеждания период (например - Североизточна България, на около 190 - 200 км по права линия). Предвид това обстоятелство може да се предположи, че покойните са със сравнително висок социален статус⁸.

- При погребване на покойниците (въпреки извънредните обстоятелства-!?) са спазени основни правила - оформяне на гробна яма с определена ориентация и полагане на телата в относителен определен ред (с глави в една и съща посока, позиция на крайниците), оставяне в гроба на скъпи лични вещи-принадлежности към костюма и накити, както и на съд, съдържал храна или питие. По всичко личи, че хората, извършили обряда, са се отнасяли към починалите с респект и са следвали стриктно определени норми.

Редица особености на погребалния обряд позволяват да се изключи християнската принадлежност на погребаните: използването на обща яма; неприсъща ориентация; присъствието на съд-гробен дар. Част от личните вещи имат точни аналогии сред гробове от езическия (предхристиянски) период на Първата българска държава в днешна Североизточна България.

Изолирани гробове с коланни украси, синхронни на тези от Гледачево, са известни както в днешните български земи, така и на север от Дунав (в днешна Румъния). Тук на първо място ще посочим случайната находка на коланни украси от околностите на Златари, Ямболска област (Въжарова 1981, 53-54, обр. 24; Werner 1989, 63-64)⁹, разположено на около 30 километра по права линия, в североизточна посока. Според единствените известни данни коланните украси са намерени в разрушен гроб, вкопан в насипа на надгробна могила. Единичен гроб е проучен наскоро до Кабиюк, Шуменско (Рашев 2007, 106-107). За разлика от този при Златари, върху него е натрупан могилен насип. В некропола край Търгшор до Плөөщ, като цяло отнесен към Черняховската култура, е проу-

⁸ Проучените в последните години гробове с подобни накити: единият - също единичен, но под могилен насип, другият - единствен по рода си в редовен некропол показват, че това са индивиди с особено положение сред сънародниците си (Рашев 2007, 104 и сл.; Atanasov, Venelinova, Stojchev 2008, 59 а.). Едновременно с находките *in situ* се увеличава и броят на „случайните“ находки с вероятен произход от Североизточна България (Тотев, Пелевина 2004).

⁹ В досегашната литература има различия при изписване името на селото: Златарево (Въжарова 1981, 54); Златаре (-и); Werner 1989, 63 (Вет. 182); Златаре - Станилов, Атанасов 1993, 50; Златаре - Инкова 2004, 168, обр. 6. От направената справка (Мичев, Коледаров 1989, 125), официалното име според държавните регистри от 1951 г. (Указ 47/ 09.02.1951) е Златари (с бивши имена Коємджи-гидик до 1934 г. и Полковник-Златарево в периода 1934-1951 г.).

чен единичен гроб на конник, сред инвентара на който е бронзова тока с характерен „S”-виден орнамент (Diasconi 1962, 165-171, обр. 1-2). Единичен гроб със сребърни коланни украси (също под могилен насип, но с трупоиизгаряне) е известен от Сомешени, до Клуж-Напока в Румъния (Макря 1958, 351-370). Освен негорелите сребърни елементи на колана в гроба са поставени керамични съдове (гърнета) и дървено ведро.

Гробове с ориентация изток-запад и полагане на скелетите с глава на изток и североизток са известни от различни некрополи в Североизточна България и Добруджа: Бдинци и Черна, Добричко, Девня 1 и 3 до Варна, Капул Вийлор до Истрия, като тук трябва да се добави и единичния гроб от Търгшор. Подобна ориентация е преобладаваща при трупополаганията в некрополите в Хитово - 2 и 3, Добричко (Йотов 1989, 225; Йотов 1991, 103; Йотов 1997, 155) и Ножарево, Силистренско (Рашев, Станислов 1989, 214-215). Въз основа на преобладаваща „източна” ориентация при трупополаганията е възможно да се обособи група некрополи в днешните Силистренска и Добричка област (Йотов 1991, 102-103; Даскалов 1995, 7-9).

В ранносредновековните некрополи в днешна Североизточна България са известни два големи колективни гроба: гроб № 80 в Кюлевча, Шуменско, където са погребани 25 млади мъже (Въжарова 1976, 86, 126-129; Fiedler 1992, 316-317). В този случай в западната част на голямата гробна яма телата са положени с глава на север и едно до друго (т. е. - спазена е една от нормите, регистрирани в некропола), докато в източната част скелетите не са подредени. Важен факт за абсолютното датиране са 2 монети в гроб № 34: солид на Константин V и Лъв IV (751-775 г.) и милиаренсия на император Константин VI и Ирина (780-797 г.) (Жекова 2007, 240). В този гроб са намерени тока и апликации с халка, типологично близки до тези от Гледачево (Въжарова 1976, обр. 81, 3а-б). Другият подобен гроб е проучен в рамките на некропола Девня-3 с останки от 76 (според други данни - 68) индивида от двата пола и в различна възраст (вж. напр. Fiedler 1992, 316-317; Меламед 2007, 147-152). С малки отлики, интерпретацията на тези два масови гроба, се свързва с конкретни исторически събития от средата и втората половина на IX в. - опитът за реставрация на езичеството, последвалите репресии и т.н. Антропологичният анализ представя достоверни данни за насилствена смърт.

Различен е случаят в некропола при Топола,

Каварненско, където в гроб № 135 са погребани три индивида: мъж, жена и юноша (Ангелова, Дончева-Петкова, Даскалов 1997, 143). Гробът е сравнително изолиран в югоизточната периферия на обекта. При полагането на телата са спазени част от регистрираните в некропола норми, но отсъства какъвто и да е съпровождащ инвентар.

Гробове с трупополагане на два индивида се срещат сравнително по-често - на мъж и жена; на жена и дете и др. (Кюлевча, Шуменско; Девня - 3, Варненско). Засага в българската специализирана литература липсват обобщение и изводи относно причините за това, както и целенасочено медико-антропологично изследване и становище за причините за едновременно погребване.

Друга особеност на обряда - поставяне на дървеното ведро като съд-гробен дар е регистрирано в некропола в кв. Дивдядово на Шумен (Atanasov, Venelinova, Stoychev 2008, 59-80). Посочената аналогия е с първостепенно значение, тъй като в същия гроб е намерен колан, чиито сребърни украси са много близки като състав, материал, форма. В редовния некропол при погребването са спазвани утвърдени с времето норми, като вероятно една от тях е поставяне в гроба на дървено ведро (освен глинен съд). В конкретния случай то е с бронзови (медни) обкови, но това не променя същността на обичая.

Такива случаи са регистрирани в гробове № 15 и 56 (трупополагания) в некропола до Ножарево, Силистренско. Скелетите са на мъже: единият е погребан с кон (Рашев, Станислов 1989, 216-217). Единични дървени ведре-гробен дар в гробове с трупополагане са известни и от некрополите Долни Луковит-1, Ловешко и Галиче, Врачанско (Въжарова 1976, 174, 220-221, 236). В други некрополи ведрото е използвано като урна: Кюлевча, Бдинци и Сини вир, Шуменско (Въжарова 1976, 77, 86, 141-142), Варна-1, Девня-1 и 3, Разделна, Варненско (Fiedler 1992, Taf. 71₁₅; 97₈₋₁₀), Оброчище (Въжарова 1976, 332-333) и Хитово-3, Добричко (Йотов 1991, 104-105)¹⁰. В отделни ранносредновековни некрополи в Средна Европа също са познати находки на дървени ведре с метални обръчи и дръжки. Например в Кьолкед - Фекетекату-А са регистрирани 5 такива случая (Kiss 1996, 259), докато в Девинска Нова Вес те са над 70!!! (Eisner 1952, 375). Според направените там наблюдения дървените съдове

¹⁰ Случаите от българските земи и Северна Добруджа са обобщени от U. Fiedler (1992, 222).

Обр. 5. Гледачево. Коланната гарнитура на скелет 2
 Fig. 5. Gledachevo. Belt fittings associated with skeleton 2

са с три размера според ширината на запазената метална дръжка: до 150 мм, до 200 мм и над 200 мм. Най-малките вероятно са използвани за пиене (каквато е и вероятната им функция в гроба), а останалите - за пренасяне на течности (Eisner 1952, 362-363).

В гроба са намерени и находки, които не са заведени в инвентарната книга на музея: корозирала и фрагментирана правоъгълна желязна тока; силно корозирал, запазен на части железен нож. Има и части от железни обръчи (вероятно - два), уши (петлици) за окачване на дръжката и част от самата дръжка на дървено ведро.

Голяма част от описаните по-горе находки като комплекс (а и по отделно) са уникални за Тракия, като цяло са рядко срещани и в останалите части на България, което налага да им се обърне по-особено внимание. Някои могат безусловно да бъдат определени като принадлежности към облеклото - коланът на скелет № 2 (за колана на скелет № 3 това не може да се твърди категорично, възможно е интерпретирането му и като гробен дар) и златните копчета. Ножовете, огнивата и кремъците могат да бъдат определени като вещи, принадлежали на покойните. Златната висулка несъмнено е накит (независимо от неговата смислова натовареност). Дървеното ведро (заедно с вероятното съдържание) е гробен дар. Особен е случаят със сплесканото златно копче, но коментар върху това ще бъде направен по-надолу.

Съставът и отделните елементи на двете коланни гарнитури насочват към кръг от паметници, интересът към които се засили след публикуването на находката от Врап от Й. Вернер (Werner 1989). През следващите години нараства броят на находките от днешните български земи и интересът към тях. В резултат на обвързването им в научната литература се появи термина Врап - Велино (Станолов, Атанасов 1993, 43-53). Те неколкостранно са били обект на научно изследване (Инкова 2004, 152-158; Тотев, Пелевина 2005, 85-93; Станолов 2006, 92-157). Българските находки са разгледани в контекста на византийските влияния при формирането на различни "типове" коланни гарнитури в рамките на Византия и съседни територии (Daim 2000, 94-107, Abb. 112). Новите находки от днешните български земи през последните пет години като че ли дават достатъчно основания за нов поглед към въпросната група находки ("Балканско-Византийска" или "Врап-Велино", според цитираните по-горе изследователи).

Инвентарът на гроба от Гледачево предоставя важни данни за две коланни гарнитури, намерени в оригинално състояние при поставянето им в гроба и независимо в какво качество.

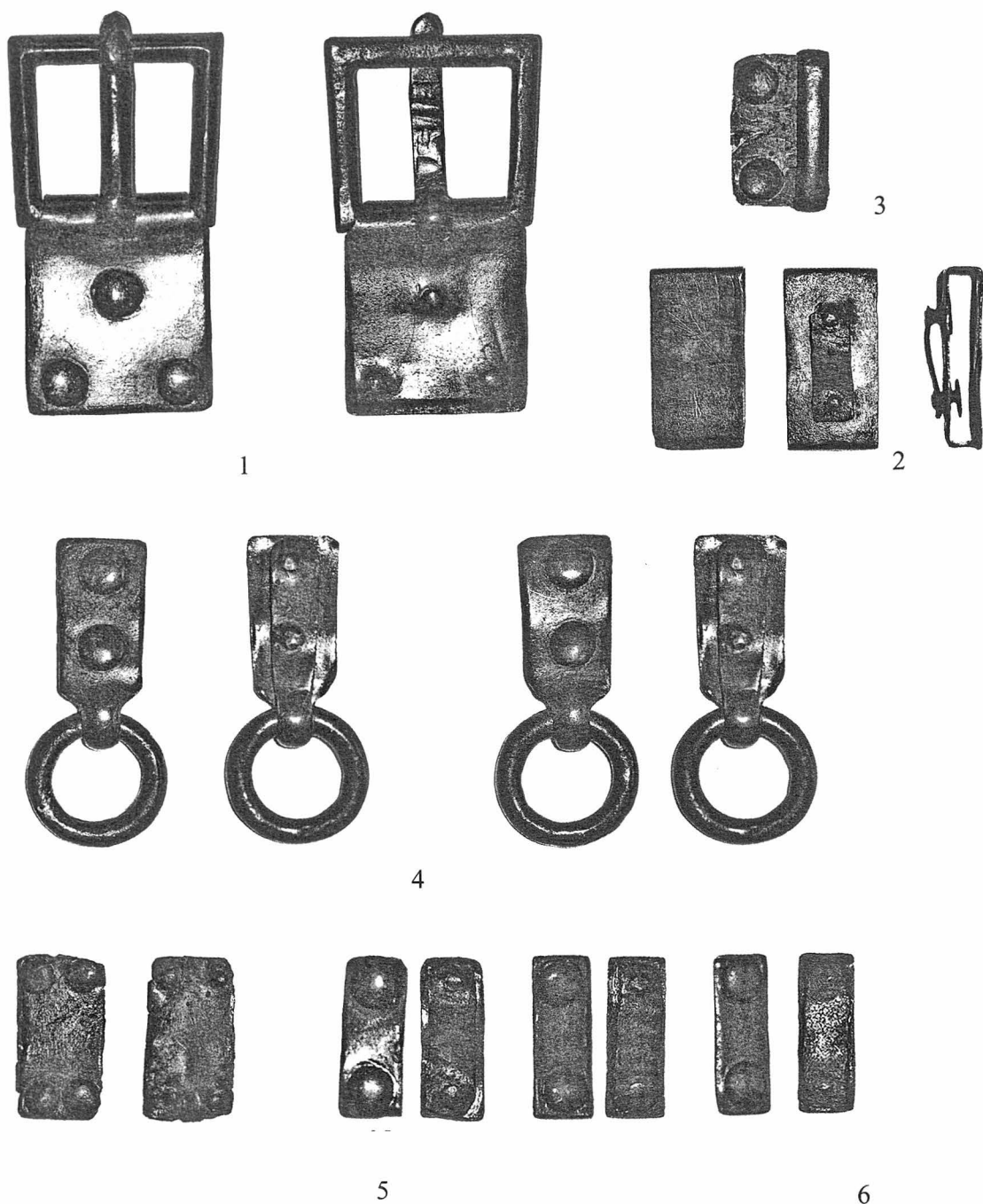
Анализът на ситуацията *in situ* предоставя всички основания да се приеме, че коланът, намерен върху скелет № 2 е запазен напълно (обр. 10 1). Състои се от девет сребърни елемента: тока (Инв. № 1017); накрайник с релефна украса и позлата в дълбоките части на релефа (Инв. № 1018); неподвижна гайка с релефна украса и позлата; три апликации с подковообразна форма, монтирани зад дупките на колана (Инв. № 1019 а-в)¹¹; три вертикални апликации-носачи с два нита и халка (Инв. № 1022, 1023, 1024).

Коланът, открит върху скелет № 3, се състои от осем сребърни елемента (обр. 10 2): тока (Инв. № 1028), накрайник (Инв. № 1035), неподвижна гайка-апликация (Инв. № 1029), една правоъгълна апликация с четири нита (Инв. № 1034), три апликации с по два вертикално разположени нита (две върху скелет № 3 и една - върху скелет № 2, съответно - Инв. № 1021, 1032, 1033) и две вертикални апликации-носачи с халки (Инв. № 1029 и 1030). Положението му в гроба позволява да се допусне (в сравнение с този при скелет № 2), че може би не е бил опасан на талията на индивида, а е поставен върху него, там, където сигурно е носен приживе.

Между двете коланни гарнитури има разлики, но и общи черти. Сходен е например начинът им на изработване: от отлети сребърни пластини и последваща студена обработка; и при двете се констатира скосяване на външните ръбове на детайлите. Разлики пък има в състава на елементите и изпълнение на най-ефектните части - накрайника и неподвижната гайка от колана на скелет 2. В състава му присъстват подковообразните апликации-ограничители на отворите на ремъка, които безспорно придават по-голяма представителност на колана.

При някои от елементите на гарнитурата на скелет № 2 ясно се забелязват следите от износване - изтриване на метала по долния заоблен край на накрайника. Наложил се е и ремонт след счупване приблизително през средата, но

¹¹ Монтирането на тези елементи зад дупките на основния ремък има за цел да се ограничи тяхното разширяване при многократно закопчаване и откопчаване. Затова използваме и поясненията „предпазители“ и „ограничители“. Безспорно те имат и чисто декоративна функция. Използването от български автори „крепител на отвор“ е буквален превод от немски (Инкова 2004, 152-153, 154 и т.н.; Станолов 2006, 102-106, като наистина на стр. 102 е в кавички).

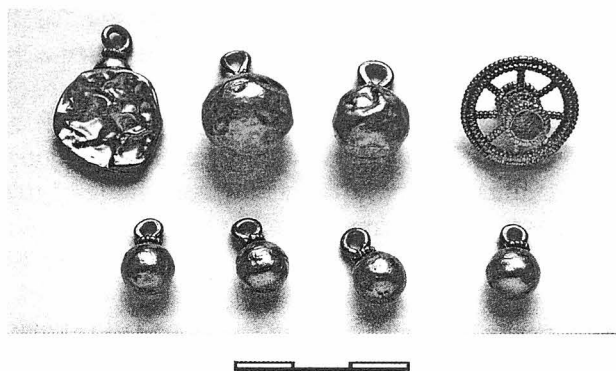

Обр. 6. Гледачево. Коланната гарнитура на скелет 3
Fig. 6. Gledachevo. Belt fittings associated with skeleton 3

явно е направен от не особено квалифициран занаятчия, който е захванал с четири нита подходяща по размер медна пластина. Тези наблюдения като цяло налагат впечатлението за дълговременно използване и извод, че погребеният не е първият притежател (ползвател) на колана. Обща черта при двете гарнитури е присъствието на вторични графити: от обратната страна на накрайника и върху лицевата страна

на неподвижната гайка (на колана върху скелет № 3).

Анализирайки данните от конкретните ситуации може да се предложи и тяхната реконструкция (обр. 10). И двата колана се състоят само от един основен ремък. Намерените върху скелетите детайли не предполагат висящи странични ремъци. Такива са хипотетичните възстановки на коланите от Ерсеке (The Awar

Обр. 7. Гледачево. Златни копчета и рулеводна висулка
Fig. 7. Gledachevo. Gold buttons and helm-like pendant

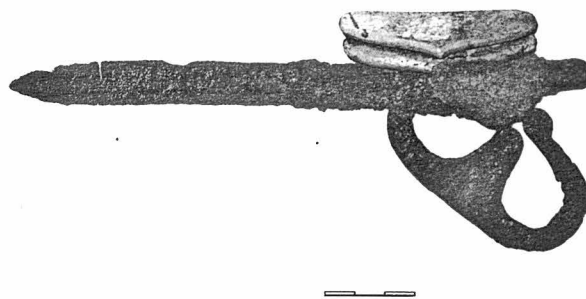
treasure, Lot 166-167, 169, 173-176, 178-179). Подобна структура на колани от ранното средновековие вече е коментирана и в българската специализирана литература (Инкова 2004, 154-156).

В конкретния случай (коланът на скелет № 2) реконструкцията е абсолютно обоснована (обр. 10 1). След токата следват: една от вертикалните апликации с халка, неподвижната гайка, другите две апликации с халки, трите подковообразни апликации-ограничители на отвори и в другия край - големият накрайник.

Поради условията на намиране, представеното подреждане на елементите на колана от скелет № 3 не е толкова прецизно и възстановката му е по-скоро хипотетична и основана на структурата на първия колан (обр. 10 2). Важното е, че е регистрирана коланна гарнитура, съставена от елементи с гладка лицева повърхност, чиито декоративен ефект е единствено от полусферичните глави на свързващите нитове. Този факт е важен с оглед функционално определяне на отделни подобни елементи, намерени на други места.

Разпространение на коланните елементи

Токите с правоъгълна (трапецовидна) рамка и подвижна плочка от двойна ламарина и нитове са познати от ранносредновековни некрополи в Североизточна България. Регистриран е един случай в некропола при Бдинци, Шуменско (гроб № 31: Въжарова 1976, гроб 31, обр. 95, 6-7), друг - в гроб № 58 на некропола при гара Разделна, Варненско (Fiedler 1992, Taf. 65, 13). В Бдинци освен токата е намерена и вертикална апликация-носач с халка и два нита за захващане. Известни са и други находки на токи-рамки с подобна форма, но без плочка и затова използването им като сравнителен материал не е съвсем коректно: Топола, Каварненско¹², Разделна (гроб № 20: Fiedler 1992, Taf. 61, 3), Бал-

Обр. 8. Гледачево. Находки между фемурите на скелет 2: нож, огниво и костени пластини

Fig. 8. Gledachevo. Finds between the femurs of skeleton 2: knife, firesteel, and bone plaques

чик - гробове 209, 210, 212 (Дончева-Петкова 2009, обр. 8). Най-точни паралели на токите от Гледачево (като материал, форма, конструкция, разположение на нитовите) се намират сред материалите от гроба при Кабиюк (Рашев 2007, рис. 13). Друг аналог са токите към коланите от гроб № 3 в Дивдядово (Atanasov, Venelinova, Stoychev 2008, обр. 12 1; 13 1). В по-широк географски район (в рамките на Балканския полуостров) аналогии се регистрират с токата от гроба с трупоиъгаряне при Сомешени до Клуж-Напока (Макря 1958, 359, рис. 8), като в този случай има разлика в захващането на ремъка и присъствието на допълнителни и декоративни елементи - релефни флорални завивки в два от ъглите и. Типологична близост се установява с токите от находката от Ерсеке (The Avar Tresaure 1981, Lot 166, 169, 173, 174, 178, 179), но там те са с по-големи размери и захващането е с по пет и шест нита.

Накрайникът и неподвижната гайка с „S”-видния орнамент са най-представителните елементи на колана от Гледачево (обр. 12 1-2). Те носят белезите на високо майсторство. Поразително точни аналогии - допрени в основата си два „S”-а се откриват при две от гарнитурите от Ерсеке (обр. 12 4) (The Avar Tresaure 1981, Lot 173 b; Lot 178 b). Разликите са минимални - например орнаментът в запълването на вътрешността на извивките на „S” (обр. 12). В Гледачево е от връзано кръгче с центрирана в него точка и „S”-овете в Ерсеке са по-издължени във височина. Засага не е позната пълна аналогия на орнаментата от неподвижната гайка. Аналогичният предмет от Ерсеке (The Avar Tresaure 1981, Lot 173 c) е украсен с две вертикални редици от по два скачени „S”-а. Този орнамент от своя страна има голямо сходство с три от елементите на гарнитурата от Кабиюк - накрайника, кръглата апликация и симетричната апликация (Рашев 2007, рис. 13) (обр. 12 6).

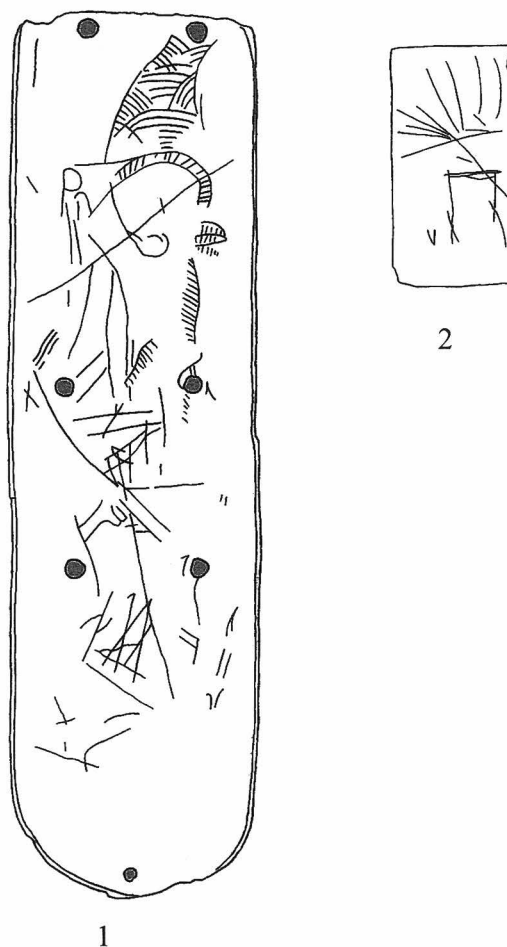
¹² Материалите не са публикувани.

Орнаментът от споменатите последно находки е изключително близък до този върху една плочка за тока от България с неизвестно местонамиране (обр. 11). Релефен „S”-виден орнамент покрива лицевите повърхности на подковообразни апликации-предпазители, известни от Североизточна България (Тотев, Пелевина 2005, рис. 8, 6-10). Подобен орнамент, но по-развит - с растителни или зооморфни мотиви в краищата на „S”-а има върху лицата на гайки, също случайни находки от Североизточна България (обр. 13 4) (Тотев, Пелевина 2005, рис. 2, 11) и токата от гроба край Търгшор, Румъния (Diaconu 1962, 167, обр. 2, 2). Дали става дума за „развитие” на мотива или за отделна орнаментална група може да покаже едно целенасочено изследване в тази област. От разглежданите примери може да се направи заключение, че „S”-видния орнамент (в различни варианти) се използва за украса на различни елементи на коланни гарнитури: плочки към токи, ремъчни накрайници, вертикални неподвижни гайки, подковообразни апликации-предпазители и други типове апликации. Вероятно, той е сред водещите мотиви, използвани за украсата на коланни накити през този период.

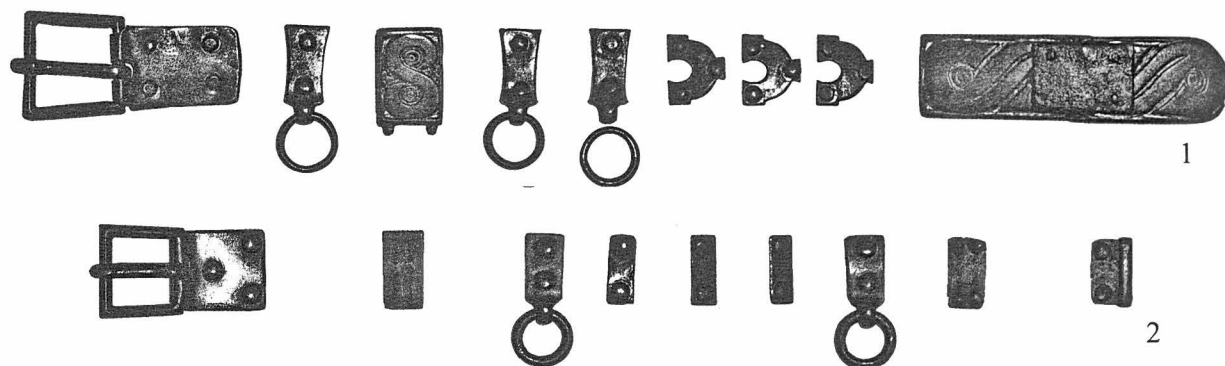
Лицевата страна на подковообразните апликации-предпазители към колана на скелет № 2 е гладка, без орнамент (обр. 13 2). По това те се доближават напълно до трите подобни, влизащи в състава на гарнитурата от Кабиюк (Рашев 2007, рис. 13). При другите екземпляри от България и Румъния, известни до сега, горната (лицева) повърхност е украсена с различни орнаменти: споменатите по-горе скачени „S”-ове и флорални мотиви в различно изпълнение (Mitrea 1989, 204, 208, Abb. 34; Тотев, Пелевина 2005, рис. 8, 6-10; Станилов 2006, Abb. 11, 1-2). Заслужава да се отбележи, че в предполагаемия състав на деветте (?) гарнитури от състава на съкровището от Ерсеке аналогични предмети (апликации-предпазители) присъстват само в една от тях (The Avar Treasure 1981, Lot 171). Формата, гладката (неорнаментирана) повърхност и предназначението сближават разглежданите коланни елементи с подобни, включени в състава на гарнитури с византийски произход от периода VI-VII в., намерени в гробове на некрополи в Крим: Керч - гробница 64 и катакомба 180/ 1904 (Kazanski 1996, Обр. 7, 14-15), Чуфут Кале - катакомба 41 (Амброз 1995, рис. 10), Скалистое - катакомби 31, 422 и 482 (Веймарн, Айбабин 1993, рис. 4,2; рис. 75,6-7,11-12; рис. 89,10), Мокрая Балка в околностите на Кисловодск (Амброз 1989, рис. 26, 14-17) и Абха-

зия - Цибилуим-2, гроб № 313 (Воронов 2003, рис. 146). Подобни отделни находки са известни и от днешните български земи, например от Римското кале край Котел (Даскалов 2009, 98-99, обр. 3, 2). Въпреки формалната и функционална прилика, връзката между двете групи находки засега остава хипотетична.

Сред общите черти на двете гарнитури от Гледачево са вертикалните апликации от плочка с два нита и със закачена халка в долния край: при едната са три, при другата - две. Всъщност, те са специфични за цялата група паметници. Различен брой от тези елементи са известни в състава на повечето типологично и синхронно сравними коланни гарнитури: в Дивдядово са четири; в Кабиюк - две и една халка, идентична по размери на тези, закачени на апликациите; в Сомешени - две; във Врап - две; в Ерсеке има по четири (Lot 169, 175, 177), по три (Lot 173,

Обр. 9. Гледачево. Графити върху находките: 1. Върху обратната страна на големия накрайник (колана към скелет 2); 2. Върху лицевата страна на гайката към колана към скелет 3 (автор Маргарита Попова)
Fig. 9. Gledachevo. Graffiti on the artifacts: 1. On the back side of the large strap-end (the belt associated with skeleton 2); 2. On the front of the loop (the belt associated with skeleton 3) (drawn by Margarita Popova)

Обр. 10. Гледачево. Възстановки на коланите: 1. Коланът на скелет 2; 2. Коланът на скелет 3
Fig. 10. Gledachevo. Reconstruction of the belts: 1. Belt associated with skeleton 2; 2. Belt associated with skeleton 3.

179), по две и една свободна халка (Lot 178)¹³. В последните две съкровища присъстват функционално и типологично близки изделия, но значително по-представителни и сложни като изпълнение. Те са съставени от две части: плочка с кръгла или окръглена форма (ажурна или с релефна украса, с животинско изображение или флорални мотиви) и халка (кръгла или петогълна), закачена към нея чрез шарнир. Засага от България са известни само две находки, съпоставими със споменатите - от Златари, Ямболско (Въжарова 1981, 53-54, обр. 24; Станилов 2006, 99, Abb. 8, 2) и друга - от частна колекция (Инкова 2004, обр. 16 1). Към този преглед на находките трябва да се отбележи и халката с ухо за шарнирно закачване от гроб 140 на некропола Балчик-III (Дончева-Петкова 2009, обр. 8, 4). От чисто функционална гледна точка не може да се изрази категорично мнение на какво се дължи различния брой елементи с халки в различните гарнитури: за закачване на повече допълнителни аксесоари и принадлежности към колана (например: нож, чангичка или торбичка с огниво, кремъци и прахан) или пък за създаване на по-представителна (с повече елементи) гарнитура.

При колана от Гледачево, намерен върху скелет № 3 (обр. 6) са регистрирани два варианта правоъгълните апликации с нитове (потесни и по-широки, съответно - с по два нита, намиращи се един под друг или четири, разположени ъгъла). В този комплект не присъстват подковообразните апликации-ограничители и обратното - в състава на гарнитурата на Скелет № 2 няма правоъгълни апликации. Аналогична закономерност се установява при двата колана от Дивдядово (Atanasov, Venelinova, Stoychev

2008, обр. 11). Възможно е такава да е ситуацията с двата колана от гроба при Кабиюк (Рашев 2007, рис. 13). Необходимо е да се добави, че части (пластини с имитация на нитове) от аналогични и подобни сребърни апликации наскоро станаха известни и от некропола при Балчик: гробове с кремация 87 и 92 (Дончева-Петкова 2007, обр. 2, 3). Тези находки са важни за пълнотата на прегледа на разпространението. При разглеждането на конкретните елементи от коланите гарнитури се забелязват различия в размерите, качеството, наличието на прорези с разнообразна форма и броя на нитовете, чрез които са захващани към ремъка. Естествено е тесните апликации да имат по два (или три) нита, разположени един под друг. По-широките са приковавани с четири, пет или шест нита. Тесни апликации с по три нита и широки с по пет или шест засега са известни само при гарнитурите от Ерсек. Тази закономерност важи и за закрепването на токите. По-горе бе споменато, че използването на нитове с големи полукръгли глави определено има и декоративен ефект.

В резултат на наблюденията върху комплекси, където се срещат идентични на намерените в гроба в Гледачево коланни елементи и украси могат да бъдат направени някои изводи:

- В типологично отношение токите са удивително еднообразни: имат правоъгълна, по-често - трапецовидна рамка и подвижна плочка от двойно огъната ламарина. Захващането към ремъка е с различен брой нитове - от три до шест, а в един случай - с девет (The Avar Tresore 1981, Lot 175). При последната гарнитура останалите елементи са прихванати с по три нита. Категорично може да се твърди, че нитовете с големи (полусферични) глави имат и декоративен ефект.

- В повечето случаи след токата следва неподвижна гайка (захващана за ремъка с два

¹³ В случая със съкровищата от Албания няма сигурност (поради условията на намиране), че са в оригиналния си вид. Композирането на гарнитурите от Ерсек е основано единствено на групиране въз основа типологичен и стилан анализ.

нита), през която преминава или се подпъхва накрайникът. Орнаментът (скачени „S“-ове или флорален) на лицевата ѝ повърхност е идентичен с орнамента на големия накрайник. Този факт свидетелства за едновременна направа и отхвърля възможностите за „случайно“ или „постепенно“ формиране на гарнитурите.

- Специфична черта на коланните гарнитури е наличието на различен брой (от две до пет) апликации с халки-носачи. При изработените от сребро екземпляри дългите вертикални страни са извити навътре, лицевата повърхност е гладка и захващането става чрез два вертикално разположени нита. Изключение е Ерсеке - Lot 175 (The Avar Tresaire 1981, 22-23), където присъстват и други, ако разбира се действително са част от една гарнитура. Както се вижда от състава на находката от Ерсеке при изработените от злато гарнитури преобладават съставните апликации с шарнирна връзка на халката и богата лицева украса (понякога и ажурна) на плочката. Изключение са двете златни апликации от Вrap, които по форма са идентични със сребърните, разглеждани тук (Werner 1989, Taf. 24, 29-30).

- При отсъствието в състава на гарнитурата на подковообразни апликации-ограничители - върху колана те са заместени с по-голям брой правоъгълни апликации с по 2 или 4 нита. Те са включени във всички гробни находки от Източните Балкани (България и Румъния) и отделно има 7 случайно намерени екземпляра. Прави впечатление, че са слабо представени в иначе много по-богатите и разнообразни по състав албански находки от Вrap (Werner 1989, Taf. 26, 26-28) и Ерсеке (The Avar Tresaire 1981, Lot 171).

- Откриването на гарнитури със сходен орнамент (допрени в основите си „S“-ове) в два противоположни края на Балканския полуостров,

например тази от скелет № 2 в Гледачево и Кабиюк от една страна (и то - в оригинална археологическа среда!) и Lot 173 и 178 на Ерсеке от друга, напълно отхвърля допускането за „недостоверност“ на последната.

Гореизложените констатации налагат да се търси отговор на следните проблеми:

- Досега в източната част на Балканския полуостров не е известна нито една златна находка.

- Други въпроси са свързани с наблюденията върху особеностите на находките - тези от Западните Балкани явно са „съкровища“, трезорирани в момент на опасност или с цел укриване набор от предмети. В единия случай: Вrap представлява сбор от съдове от благороден метал, дефектни и недовършени коланни накити, метални слитъци. По всички белези може да се допусне, че е принадлежало на майстор-занаятчия (ювелир)¹⁴. Във втория (Ерсеке) са включени само готови, завършени изделия и то представляващи несъмнени комплекти (коланни гарнитури), въпреки резервите към тяхното окомплектоване и два сребърни съда¹⁵. При всички случаи е ясно, че става дума за изключително скъпи изделия (изводи за гарнитурата от Вrap с тегло 693.5 г - Daim 2000, 189-190).

- Част от находките от източните части на Балкански полуостров произхождат от гробове (предимно гарнитурите, изброени по-горе) - явно притежание на погребаните в тях индивиди (обр. 1). Като представителност и стойност те отстъпват на албанските изделия¹⁶. Продъл-

Обр. 11. Плочка за тока – случайна находка от България
Fig. 11. Plate from a buckle: stray find from Bulgaria

¹⁴ Може да се спори доколко този майстор е използвал съдовете за „суровина“. В състава на находката липсват рязани и деформирани предмети, както например в съкровището от Мартиновка, Украйна: счупени и единични сребърни и бронзови предмети, части (изрезки) от църковни сребърни съдове, набузници за шлем и т.н. (J. Lang, 43 - In: Pekarskaja, Kidd 1994, 43). Следователно, може да се допусне, че след изработката на съдовете (възможно - плячка) са били получавани като „обмен“ срещу готови изделия в определено теглово съотношение.

¹⁵ Елементарно пресмятане показва, че златните изделия са с тегло 3 397 г, а сребърните - 5 273 г (Werner 1989, 15-16). Теглото на първите, превърнато в солиди (при идеално тегло от 4.5 г) се равнява на 755 солиди.

¹⁶ Сравнението на тежестта на сребърните гарнитури (отново трябва да се подчертае - въпреки несигурността при окомплектоването им -!) показва, че те могат да бъдат разделени на две групи: едната включва Lot 169 и 175 с тегло над 500 г (съотв. - 885 г и 550 г) и втората (Lot 173, 178, 179 - съответно по 320, 225, 180 г). Явно, че във втората група се отделят „малки“ гарнитури - със средно тегло ок. 240 г, т.е. за тях е използван от 2 до 3 пъти по-малко метал. Тази значителна разлика вероятно показва и различен социален статус на притежателите им. Теглото на двата сребърни съда е: Lot 176 - 1148 г, Lot 180 - 1635 г, т.е. теглото на първия се равнява на четири или пет от „малките“ гарнитури. За сравнение: сребърните съдове от Мартиновка са с тегло: № 99 - 105.45 г, № 100 - 295.45 г (Pekarskaja, Kidd 1994, 85-86). Съдовете от Вrap: златната „византийска“ чаша (Taf. 1-2) - 484 г, златната „визан-

жавайки разсъжденията в тази посока основателно може да се допусне, че притежателите на коланите, погребани в днешното Гледачево не принадлежат към най-високопоставените социални кръгове. Останалите находки от България са „случайни”, вероятно дефектирали при производството и изгубени елементи от подобни гарнитури (едната част са бронзови). Интересен е и фактът, че те се намират в гробове с инхумация и кремация, като и при двата обряда са използвани като цяло характерни дарове и съдове. Само в един случай, обаче, гробът е в рамките на некропол (изключват се намерените отделни елементи на гарнитурите, използвани не на място).

- Извън рамките на Балканския полуостров подобните цели гарнитури от благороден метал са рядкост на фона на десетките хиляди от бронз. Изключение са находките от гроб № 14 на некропола на ул. Варади в Комарно, Словакия (Čilinska 1982, Tab. VI) и гроб № 8 на некропола Лукач, Унгария¹⁷. Съставът на първата е доста своеобразен (присъстват непознати от другаде триъгълни апликации с релефна украса, но и характерните правоъгълни апликации с нитове и вертикалните с халки - ?) и е доста специфична като стил. Втората като че ли е съставена от две групи различаващи се по стил елементи.

- Повечето елементи на гарнитурите от съвременна България и Албания нямат точни аналогии извън рамките на Балканския полуостров.

Уникален е графитът върху задната пластина на големия накрайник (обр. 9 I). Изображението е доста схематично и не носи белезите на високо майсторство. Подробностите на облеклото обаче показват известен реализъм и това повишава интереса към графита. Степента на запазеност и по-късните повреди не позволяват да се правят категорични изводи при интерпретирането на човешката фигура и отделните детайли. Особената висока “шапка” може да бъде видяна и като шлем на воин (в комплекс с колана !) и като атрибут на индивид с особено социално положение - за отделяне от останалите членове на обществото: отличителен белег за сан или персона, свързана с култа - например

тийска” чаша (Taf. 3-5) - 422,2 г, двете златни (византийски) чаши (Taf. 6) - съотв. по 421.8 и 431.8 г, двете златни „номадски” чаши (Taf. 7/2-3) - съотв. по 486.5 и 494.5 г, златна чаша (Taf. 8-9) - 524.3 г; сребърния съд с дръжка (кофа) (Taf. 10) - 481.5 г; сребърната „номадска” чаша (Taf. 7/1) - 302 г; сребърната византийска кана (Taf. 11) - 654.5 г (Werner 1989, 12-15).

¹⁷ Цитирано по Инкова 2004. Оригиналната публикация ни беше недостъпна.

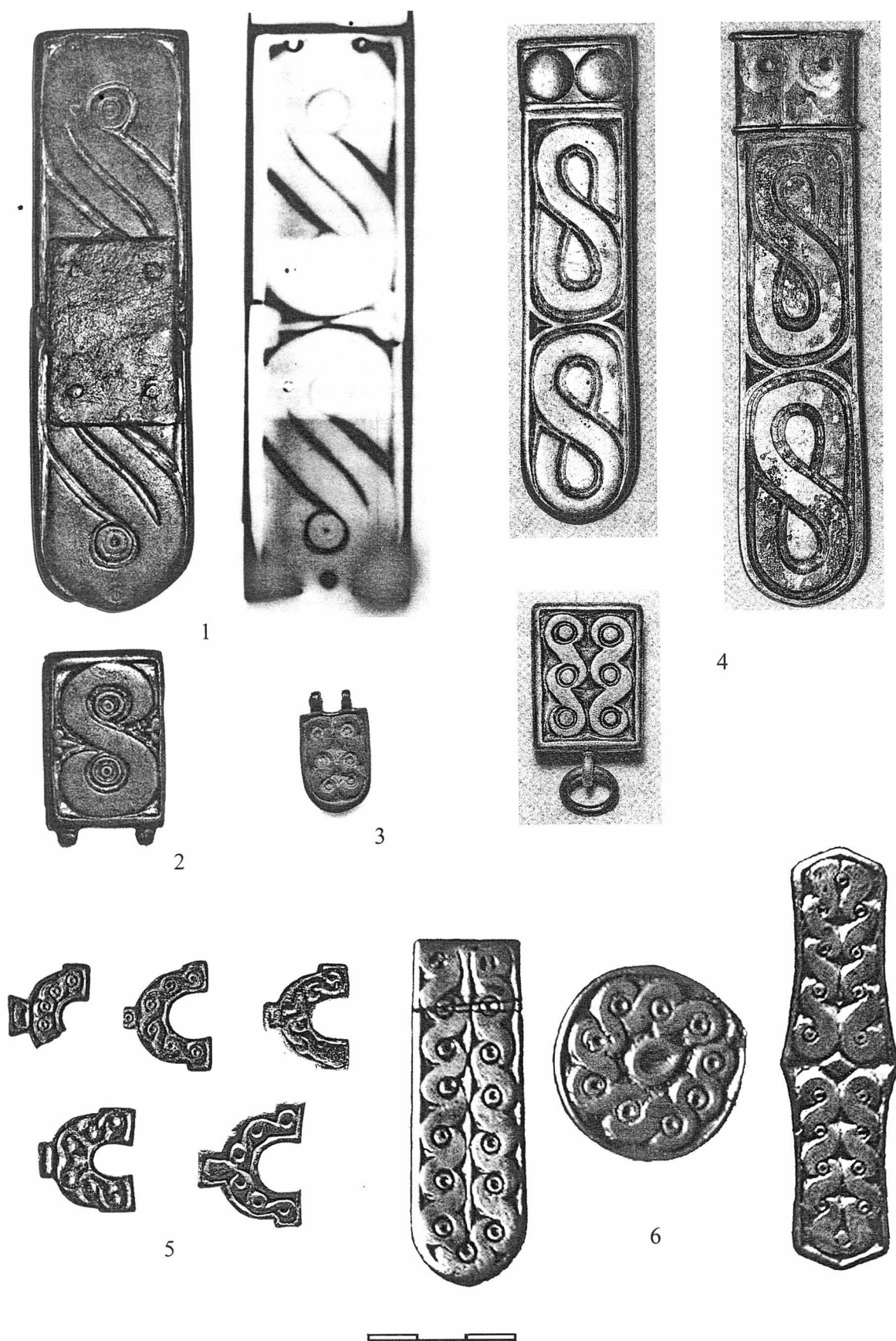
жрец-шаман.

Графитът върху лицевата част на неподвижната гайка от другата гарнитура е значително по-опростен и схематичен (обр. 9 2). Радиалните връзвания отдалечено напомнят изображение на слънцето, но могат да бъдат интерпретирани и по различни други начини.

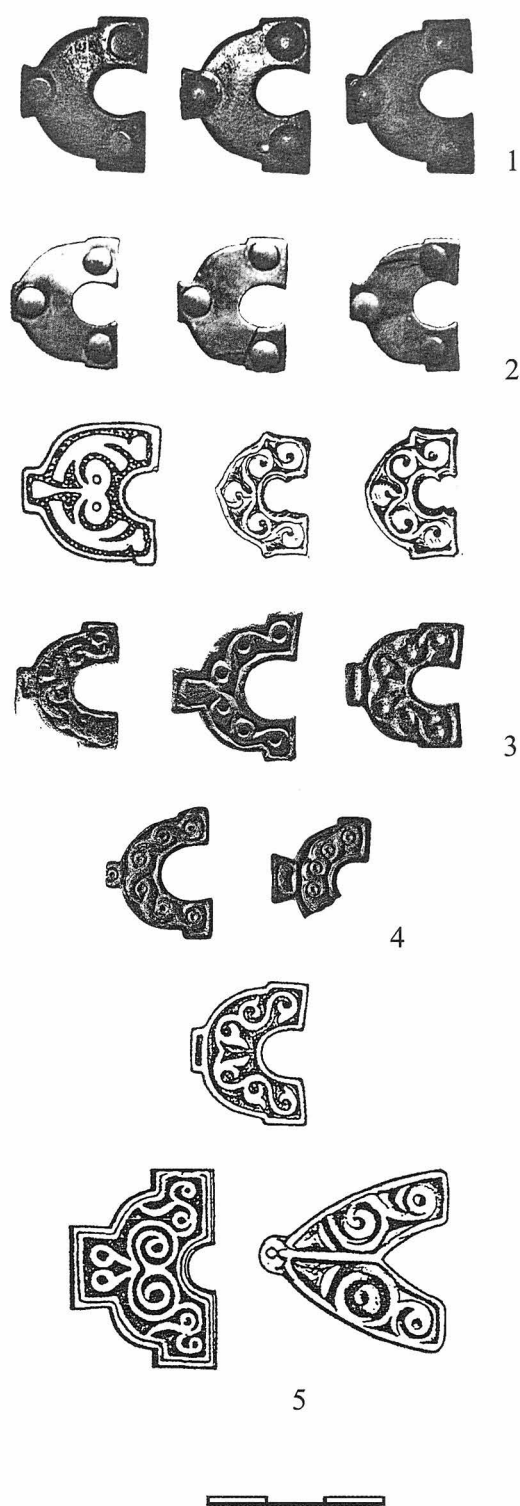
Златните копчета (обр. 7) са със стандартна форма. Същото се отнася и за изработката им. Известна особеност се наблюдава при мястото на съединяване на сферичното тяло с петлика (ухото) за пришиване - укрепване чрез пръстенче, извито от тел с псевдогрануляция. Но и това е технологичен похват, характерен за ювелирството през епохата - по същия начин са закрепвани кухите сферични топчета към обеци, добре познати от гробове и в състава на съкровища с широк район на разпространение (Тип I по Čilinska 1975, 64-68). Подобни копчета, но без въпросното пръстенче от гранулирана тел са познати от състава на находката от Малая Перешчепина (Залеская и др. 2006, 339, № 107). Мястото на намиране на копчетата дава известна индикация за начина на закопчаване на горната дреха на погребаните. Но дали изделия от благороден метал са се използвали с такава утилитарна цел? Друга възможност за тяхното интерпретиране е да се мисли в посока, че тези предмети са били пришити на видно място в горната част на връхната дреха и по този начин са служили за демонстриране на социален статус.

Копчето в устната кухня на Скелет № 1 (Инв. № 1040) е двойно по-голямо по размери, включително и по тегло и няма аналогии сред тези, намерени в гроба. Мястото на намиране насочва към извод за реминисценция на античния обичай „харонов обол”. Много важно е да се отбележи, че копче (вероятно с подобни размери), също сплескано присъства сред инвентара на гроба край Кабиюк, Шуменско, където е намерено върху главата на погребания воин (Рашев 2007, 107, 117, рис. 13, 14).

Златната висулка (обр. 7) е сред най-любопитните находки в инвентара на колективния гроб и може би - най-ценният единичен предмет (тегло 7,54 г). Местонамирането ѝ в гроба решава въпроса за нейното предназначение - вероятно е била носена нанизана около врата. Особената ѝ форма и ограничено разпространение поставя въпроса дали подобен накит не е белег за по-особено (високо) социално положение или принадлежност към определена (социална-?, родова-?) група. Съчетаването ѝ със сребърна колана гарнитура като че ли по-

Обр. 12. Находки с „S”-виден орнамент: 1, 2. Гледачево; 3. Случайна находка от България; 4. Ерсеке (Lot 173, 178); 5. Североизточна България, случайни находки (по Томев, Пелевина 2004, обр. 8); 6. Кабиюк (по Рашиев 2007, обр. 13)
 Fig. 12. Finds with S-like ornament: 1, 2. Gledachevo; 3. Stray find from Bulgaria; 4. Erseke (Lot 173, 178); 5. Stray finds from Northeast Bulgaria (after Tomev, Pelineva 2004, obr. 8); 6. Kabiyyuk (after Rachev 2007, obr. 13).

Обр. 13. Находки на подкововобразни апликации: 1. Гледачево; 2. Кабиюк (по Рашев 2007, обр. 13); 3. Извору и Сомешени (по Макря 1958, обр. 8); 4. Североизточна България, случайни находки (по Томев, Пелевина 2004, обр. 8); 5. България, от фонда на Националния исторически музей и частни колекции (по Инкова 2004, обр. 15)

Fig. 13. Horseshoe-like applications: 1. Gledachevo; 2. Kabiuk (after Rachev 2007, obr. 13); 3. Izvoru and Someşeni (after Makrya 1958, obr. 8); 4. Stray finds from Northeast Bulgaria (after Tomev, Pelyavina 2004, obr. 8); 5. Bulgaria, from the collection of the National History Museum and private collections (after Inkova 2004, obr. 15)

твърждава този извод. Известните екземпляри са малко, поради което ще ги посочим (обр. 14): в състава на находката (съкровището) от Малая Перещепина (обр. 14 3), обл. Полтава (Украйна), която е достатъчно добре известна и голяма, за да бъде коментирана. Изрично трябва да се напомни, че най-късните монети са на имп. Констанс II (емисия 642-647) (Werner 1988, 36; Залеская и др. 2006, № 43, 220). Друг аналог е находката (гробна-?) от Ясиново, Николаевска област, Украйна, между реките Днестър и Буг (обр. 14 4). Съпроводена с конска амуниция, златни шамповани украси, накити, оръжие и др. Интерпретирана е като гроб (Айбабин 1985, 191-205, рис. 2, 6, Рашев 2000, 45-46). От района на Макуховка, Полтавска област е известна разпръсната находка от втората половина на XIX в., възможно също гробна. Сред запазените предмети е подобна златна висулка. Вероятно е имало и монети, една от които е на имп. Ираклий и син (637-638 г.) (Семенов 1986, 93). При Большая Орловка, Ростовска област (обр. 14 1) - в състава на колективна находка от стремена, юзди, токи и др. железни изделия, бронзови съдове и звънчета, сребърни апликации за колан и солид на Тиберий III Апсимар (698-705 г.) (Илюков, Косяненко 2007, 109, рис. 19, 4; Безуглов 2007, 114-118). Находката е „случайна“, с известни резерви може да бъде определена като гроб - има непотвърдени данни за човешки и животински кости (Илюков, Косяненко 2007, 85-90).

Посочените екземпляри са почти идентични по размер (от 18 до 22-23 мм), форма и начин на изработване. Паралелите се намират в степната и на границата на степната с горско-степната зона в Украйна и Русия. Две от тях (Малая Перещепина и Макуховка) са в непосредствена близост: на левия бряг на Днепър, южно от съвременния г. Полтава. От този район е известна и трета подобна по състав и синхронна „находка“ - тази от Новые Санжари (със 7 солида, най-късният е на имп. Констанс II, отсечен преди 646 г.: Смиленко 1968, 158-166; Смиленко 1965, рис. 42). Забележително е, че в три от случаите висулките са съпроводени с монети. Последните изследователи на находката от Малая Перещепина поставят разглеждания предмет в групата на изделия с вероятен „местен“ произход (Залеская и др. 2006, 85). Българската находка излиза от тази зона и бележи крайната юго-западна точка на разпространение. Прегледът налага извода, че въпреки малкото им количество, подобни предмети (накити-?), се намират изключител-

но в единични гробове. В изброените случаи освен колани в гробовете има оръжие, конска сбруя и др., т. е. това са гробове на войни, в която момчето (юношата) от Гледачево не се вписва. Веднага трябва да се направи и уговорката, че коланите в „степните“ находки се различават съществено, що се отнася до видовете и типове на отделните елементи и състава като цяло. В този район не са известни и точни паралели на орнаментите върху коментираните накрайник и неподвижна гайка.

В резултат на направения анализ може да се изтъкне, че като цяло комплексът от Гледачево има териториално най-близко разположени аналогии в днешна Североизточна България (гробовете от Кабиюк и Дивдядово, както и отделни „случайни“ находки, главно от Североизточна България) и Румъния (Сомешени-Клуж, вероятно и Търгшор). Заедно с тях той образува кръг паметници, обединени сравнително тясно териториално и хронологически - през дохристиянския (езически) период на Първата българска държава. Техни най-близки паралели (извън сравнително ограничения район) са двете многократно цитирани находки от Албания (най-вече: Ерсек - Lot 173, 178). Близостта се установява в материала, състава, композицията, до голяма степен в орнаментиката и техниката на изработване на представителни колани гарнитури¹⁸. Според тези критерии „източно-“ и „западно-балканските“ находки нямат толкова близки (както по между им) аналогии извън рамките на полуострова. В северно и източно-черноморските райони (днешна Украйна и Русия) отсъстват украси за колан от този тип. В Средна Европа те са единични, дори може да се каже инцидентни, като се установяват значителни разлики. В този смисъл могат да бъдат определени като „балкански феномен“ на производството и разпространението на украсени колани от разглеждания тип. Едно такова определение се доближава до мненията на двама от вече цитираните изследователи (Fiedler 1996, 248 и сл.; Daim 2000, 94 и сл.)

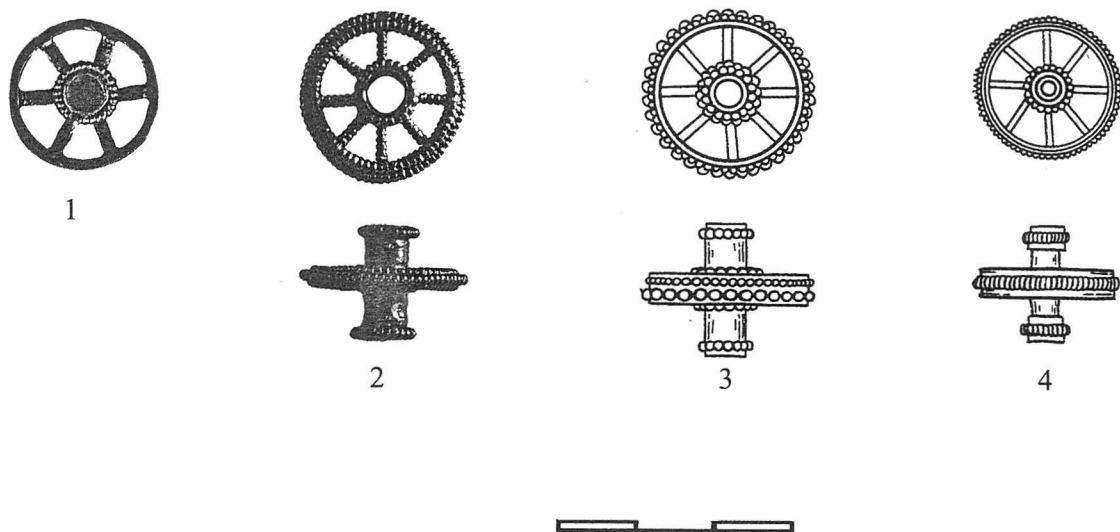
Датирането на комплекса от Гледачево има два аспекта. Първият засяга времето на изработване на коланите и другите накити, а вторият - времето, когато те попадат в земята, т. е. с погребването на индивидите. Основание за подобно разграничение дава фактът,

¹⁸ Не може да не се отбележи, че има разлика в начина на захващане на накрайника към ремъка: ако при изделията от Ерсек е чрез два нита с големи глави и допълнителна гайка, то при находките от днешните български земи е само с два малки нита. Тази разлика показва за различен технически похват на производителя.

че единият колан има следи от дълговременно носене (значително изтриване на предната извита част на накрайника) и ремонт. Към това се прибавя и друг факт - главите на част от нитовете носят следи от изтриване, не всички са еднакво изпъкнали, а и от токата на колана липсва един от тях. Той не е намерен в гроба и вероятно е изпаднал преди да попадне в земята. Разглежданият колан е бил носен дълго преди да се окаже при индивида, с който е погребан (възрастта му е не повече от 16 години). Може да се предположи, че той е поредният му (вероятно - втори) притежател. Не може да се каже със сигурност как точно се е случило това - по наследство (от баща на син или по друга родствена линия) или някакви други причини, както дали юношата го е получил като знак за преминаване от една възрастова група в друга (инициация) или поради принадлежността му към семейство (род) с по-високо социално положение.

Отправна точка за датиране на гроба може да послужи времето на производство на коланите. Както е известно, в състава на находката от Ерсек (където са най-точните паралели на разглежданите колани) има сигурен *terminus post quem*. Това са контролните печати върху дъната на сребърните съдове (Lot 176 - на имп. Констанс II от периода 641-651 г.; Lot 180 - на същия владетел, но от малко по-късно време: 659-661/3 г.). Фактът, че съдовете са цели, нямат видими следи от ремонт и са в добро състояние, насочва към извод за минимално закъснение след началото на 60-те години на века, т. е. производството на коланите може да се постави в последната третина на VII в. - най-късно в първите едно-две десетилетия на следващото столетие. Използвайки този сигурен репер, близостта в орнамента и структурата, гробът от Гледачево може да се датира не по-късно от края на първата трета на VIII в.

Посочената датировка не противоречи на данните за датиране на златната рулевидна висулка. За част от цитираните по-горе също има надеждни хронологически реperi - византийските монети в състава на съответните находки. Всички те са от средата и втората половина на VII - самото начало на VIII в. Необходимо е да се подчертае, че не се констатира противоречие в датирането на „степните“ (източните) и „балканските“ (условно - западните) паралели. Това съвпадение поставя под въпрос становището за „закъснението“ на византийските монети, известни от състава на различни находки от териториите на бившия

Обр. 14. Рулевидни висулки: 1. Б. Орловка (по Илюков, Косяненко 2007, обр. 19,4); 2. Гледачево; 3. М. Перещепина (по Засецкая 2006, кат. № 43, 220); 4. Ясиново (по Айбабин 1985, обр. 2)

Fig. 14. Helm-like pendants: 1. B. Orlovka (after Илюков, Косяненко 2007, Fig. 19,4); 2. Gledachevo; 3. M. Pereshchepina (after Засецкая 2006, cat. No. 43, 220); 4. Yasinovo (after Айбабин 1985, обр. 2)

Съветски съюз.

Следващият въпрос, на който трябва да се потърси отговор, е свързан с носителите на украсените колани от разглеждания тип. Картирането на находките и сравняването с карта на разпространение на археологически обекти от периода VII-IX в. еднозначно свързвани с Първата българска държава (Fiedler 1992, Abb. 115, 116, 117) дава достатъчно основания за свързването им с (пра-) българи. Погребването на отделни индивиди в изолирани гробове (в или под могилен насип) също има задоволително обяснение (Рашев 2000, 16-36). Фактите по-скоро насочват към социалния аспект на тези гробове. Явно е, че находките (Златари и Гледачево), териториално разположени в близост с района на разпространение на паметници от времето на Първата българска държава, трябва да бъдат свързани именно с тях.

Друг кръг проблеми е свързан с производството на разглежданите колани. В това отношение са показателни част от предметите в състава на находката от Врап: повредени и незавършени изделия, свидетелстващи, че находката може да е била собственост на майстор-ювелир. Дали той е работел в близко разположен градски център (например Дурьс-Дирахион¹⁹), или е бил „пътуващ“²⁰, е дискуси-

онен въпрос, на който не може да се даде еднозначен отговор. Двете най-големи находки попадат в район (област), която по това време е под контрола на Империята. Известни указания за „локална обособеност“ дава разпространението на части от гарнитурите от състава на съкровището от Ерсеке (The Awar Treaure, Lot 166f, 169g, 173e, 175f, 177b, 178d, 179d) сред паметниците от групата Комани-Круя (Роровић 1988, 201 и сл.). Това са т. нар. „W“-образни висулки, завършващи с животински (конски) глави. Подобни единични находки са известни в средата на аварски паметници и отскоро и от Видинско, Северозападна България (Даскалов 2009b, 99, обр. 1 4; обр. 3, 4).

Географското разпространение на находките в рамките на Балканския полуостров като че ли насочват към извод за два възможни производствени центъра - единият в източните, а другият

Zabojnik 2000, 354-358. Той предполага пряк импорт, производство на място от „чужди“ (византийски) занаятчии или техни „продължители“. В случая е много важно, че словашкият изследовател поставя находката от Комарно - ул. Варади в контекста на византийските производствени традиции. Могат да се посочат достатъчно сигурни примери за „пътуващи“ производители и през по-ранния период в рамките на Аварския хаганат - Felnak-Fönlak, Kunszentmarton, Adony, Gater (Garam 2001, Taf. 137-139). Унгарската изследователка ги разглежда еднозначно като византийски. Част от тези находки със сигурност са от гробове. Ако въпросните производители са имали „последователи“ (ученици) в съответните микро- (или макро-) социални общности, то не би трябвало матриците (респективно - моделите, калпите - най-ценното за един майстор-занаятчия) да бъдат оставяни в гроб (де факто - изхвърляни, заравяни в земята). Изводът е, че те не са били нужни никому от най-близката среда, т.е. никой не е умее да си служи с тях. В периода VI-VII в. на Балканския полуостров: Uenze 1974, 493; Даскалов, Димитров 2001, 70-73.

¹⁹ Мнения за и против в специализирана литература: Fiedler 1996, 262-263; Daim 2000, 106-108, 187-194; Станилов 2006, 140-142.

²⁰ За занаятчийското производство (специално на накити) през VII-VIII в. в Карпатската котловина има няколко работи. В тях се повдига и въпроса за произход и проникване на „византийски“ техники в ювелирството. Те накратко са систематизирани от

- в западните му части. От друга страна, голямата близост на част от елементите и орнаментите свидетелстват за близко родство, възможно и за общ произход. Необходимо е отново изрично да се отбележи, че коланни украси с изтъкнатите вече характеристики не са-известни от сигурна „византийска“ или „степна“ среда. Безспорно свидетелство за някаква производствена активност е една случайна находка от района на Войвода, Шуменско - оловен модел за апликации с растителен орнамент, много близък до известния от Врап (Naralambieva 2002, 395, 397, Т. II, 7). Увеличаващият се брой находки от днешна Североизточна България дава основание да се предположи едно местно производство, насочено към задоволяване потребностите от сравнително скъпи и луксозни изделия на определен социален кръг. Известните реплики от неблагороден метал показват разпространение и в по-широка социална среда (Станилов 2006, 98-106). Същевременно, не могат да не бъдат взети предвид и следните факти:

- Вече бе посочено, че находките от днешна Албания се отличават с количеството вложен благороден метал, майсторска изработка, голямото разнообразие на орнаментални мотиви и безспорна представителност. На този фон гарнитурите от източната част на Балканския полуостров са значително по-скромни - най-вече като количество метал и до известна степен като структура и орнаменти. Тази констатация като че ли определя мнението, че „албанските“ екземпляри са образецът, който е следван и подражаван и то не на най-високо социално ниво.

Въпреки голямата прилика могат да се изтъкнат и ред разлики между „западно“ и „източно“ балканските находки, някои формулирани в предишни части: ограниченото присъствие на „подковообразни“ апликации-ограничители в комплектите от Албания, отсъствието на „W“-образни висулки в „източно“ балканските, както и на златни предмети и метални съдове, отсъствието на предмети с фин растителен орнамент.

- Намирането на несъмнени „образци“ във византийски земи и разпространението на тези деривати в територии под властта на различна политическа организация, отношенията, които се колебаят от пълна враждебност до съвместни военни действия, могат да бъдат обяснени именно с конкретни политически събития: например „затопянето“ на отношенията в годините от управлението на хан Тервел, особено след помощта оказана за пов-

торната интронизация на имп. Юстиниан II и удостоверяването му с титлата „кесар“, договора между България и Византия от 716 г. и активното участие на българите срещу арабската обсада на Константинопол в последните години от второто десетилетие на века. Пряко последствие от тези събития е „отстъпването“ на областта Загоре (-а) в полза на хан Тервел²¹.

- Явно в резултат на ежегодните редовни и извънредни плащания от страна на Империята в годините на управление на хан Тервел в българската държава има постоянен приток на благородни метали, (като само част от плащанията са на стойност не по-малка от 30 либри в злато или около 22 000 солида). Това е възможност за по-високите социални групи да го „влагат“ в престижни и представителни изделия. Тази потребност вероятно е довела и достатъчно квалифицирани производители, работили на място (т.е. в днешна Североизточна България). Присъствието на производители (майстори-ювелири) в рамките на Първата българска държава в годините на „дружески отношения“ е едно приемливо обяснение за разпространението на предмети от разглеждания кръг.

- Несъмнената връзка с паметници и находки в степите на север и изток от Черно море се доказва от златната рулевидна висулка. Присъствието ѝ в гроба в Гледачево поставя интересни въпроси: каква е нейната функция и значение за притежателя ѝ и околните. За въпросната находка не може да се съди дали е донесена на юг от Дунав по време на преселването на хан Аспарух или е изработена по силата на някаква необходимост в новите земи. Паралелите и сред богатите „гробни“ находки в степите северно и източно от Черно море дават основание да се предположи, че тя е белег за социална принадлежност.

В заключение може да се предложи и конкретна интерпретация. Как се вписва находката от Гледачево в кръга на подобните си паметници? Обяснението трябва да следва няколко линии: какво е общото между коланните гарнитури в Тракия, днешна Североизточна България и тези от Албания, какви са погребаните в колективния гроб, защо той се появява в този район на Тракия. Общите черти на погребалния обред и разпространението на подобни

²¹ Сведения за това се съдържат в: *Theophanis Confessoris "Chronographia"*, 265-267, 269; *Suidae "Lexicon"* 309-310; *Leonis Grammatici "Chronographia"*, 149; *Georgii Monachi "Chronicon"*, 49 и Втория надпис при Мадарския конник. Внимание на събитията, свързани главно с повторната интронизация на император Юстиниан II и данните от надписа обръща единствено С. Станилов (Станилов 2006, 136-138).

украши в земите на Първата българска държава дават достатъчно основания конкретният гроб (а защо не и предполагаемият гроб от Златари?) да се обвърже с нейното население. Малко вероятно е индивидите (предвид невръстната възраст) да са участници във военна кампания. Районът, в който се разполагат гробовете е част от „областта Загора”, отстъпена от Империята именно през годините на управлението на хан Тервел²². Логично е през този период

²² Вж. бел. 18.

там да се разполагат административно-военни представители, военни контингенти, вероятно и техни семейства, както и по-големи или по-малки групи население. Възможно е погребаните в Гледачево да са част от това присъствие, починали при обичайните за епохата масови заболявания или станали жертва на внезапна промяна в двустранните отношения, за които има данни в писмените извори²³.

²³ Милена Тонкова е автор на описанието на археологическия обект и на гроба, останалият текст е написан от Методи Даскалов.

Цитирана литература:

Айбабин 1985: А. Айбабин. Погребение хазарского воина. - Советская археология. 1985, 3, 191-205.
Ангелова, Дончева-Петкова, Даскалов 1997: С. Ангелова, Л. Дончева-Петкова, М. Даскалов. Двубордния ранно-средновековен некропол край с. Топола, Каварненска община. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. 3. 1997, 141-154.
Амброз 1989: Хронология древностей Северного Кавказа. Москва. 1989.
Амброз 1995: А. К. Амброз. Югозападный Крым. Могильники IV-VII вв. - В: Материалы по истории, археологии и этнографии Крыма. 5. 1995, 31-88.
Безуглов 2007: С. И. Безуглов. О монете из большой Орловки (к оценке датирующих возможностей). - В: Средневековые древности Дона. Материалы и исследования по археологии Дона. Москва-Иерусалим. 2007, 114-118.
Веймарн, Айбабин 1993: Е. В. Веймарн, А. И. Айбабин. Скалистинский могильник. Киев, 1993.
Воронов 2003: Ю. Н. Воронов. Могилы апсидов. Итоги исследования некрополя Цибилиума в 1977-1986 гг. Москва, 2003.
Въжарова 1976: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (по данни от некрополите VI-XI в. на територията на България). София, 1976.
Въжарова 1981: Ж. Въжарова. Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI-XI в. - В: Плиска-Преслав, 3, 1981, 16-65.
Даскалов 1995: М. Даскалов. Племето североизточна България и Украина. Автореферат на дисертация. София. 1995.
Даскалов 2009а: М. Даскалов. Токи и коланни украси (VI-VII в.) от околностите на гр. Котел. - В: LAUREA. In Honnore M. Vaklinova. I. София, 2009. 89-102.
Даскалов 2009б: Ранносредновековни находки от Видинско. - В: EURIKA. In Honnore M. Donceva-Petkova. София, 2009. 93-106.
Даскалов, Димитров 2001: М. Даскалов, Д. Й. Ди-

митров. За производството на накити през VI-VII в. в българските земи. - Археология, 3-4, 2001, 69-75.
Дончева-Петкова 2007: Л. Дончева-Петкова. Нови данни за некропол № 3 при Балчик. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. 4-2. София 2007, 121-146.
Дончева-Петкова 2009: Л. Дончева-Петкова. Некрополът при Балчик. Нови данни за прабългарите. - Археология, 2009, 1-2, 76-90.
Залеская и др. 2006: В. Н. Залеская, З. А. Лвова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. А. Фоякова. Златото на хан Кубрат. Перешчепинското съкровище. София, 2006.
Жекова 2007: Ж. Жекова. Находки на византийски монети от Североизточна България. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. 4-2. София 2007, 237-246.
Илюков, Косяненко 2007: Л. С. Илюков, В. М. Косяненко. Раннесредновековный комплекс из Большой Орловки. - В: Средневековые древности Дона. Материалы и исследования по археологии Дона. Москва-Иерусалим, 2007, 85-113.
Инкова 2004: М. Инкова. Коланите на групата „Врап” в България. - В: Известия на Националния исторически музей, 14, 2004. 150-182.
Йотов 1989: В. Йотов. Раннобългарски некропол при с. Хитово, Толбухински окръг. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. 1. 1989. София, 221-230.
Йотов 1991: В. Йотов. Ранносредновековен некропол Хитово - 3. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2, 1991, 101-108.
Йотов 1997: В. Йотов. Ранносредновековните некрополи в с. Хитово № 2 и № 3 (нови данни). - В: Проблеми на прабългарската история и култура. 3. 1997. София, 155-170.
Макря 1958: М. Макря. Славянский могильник в Сомешени. - Dacia (n.s.), 2, 1958, 351-370.
Меламед 2007: К. Меламед. Към тълкуването на

масовия гроб от некропола Девня-3. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. 4-2. София, 2007, 147-152.

Мичев, Коледаров 1989: Н. Мичев, П. Коледаров. Речник на селищата и селищните имена в България. София, 1989.

Поповић 1988: В. Поповић. Албанија у касној антици. - В: Албанци и илири. (= Српска академија наука и уметности. Научни скупови, 39). Београд. 1988, 201-250.

Рашев 2007: Р. Рашев. Праболгары на Юго-западной окраине Евразийской степи. - В: Археология Евразийских степей. 1. Средневековая археология Евразийских степей. Казань, 2007. 104-117.

Рашев, Станилов 1989: Р. Рашев, С. Станилов. Раннесредневековый могильник у с. Ножарево, Силистренский округ (предварительное сообщение. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. 1. 1989. София, 214-220.

Семенов 1986: А. И. Семенов. К реконструкции состава костяка комплексов перещепинского круга. - Археологический сборник Государственного Эрмитажа, 27, 1986, 92-99.

Сміленко 1965: А. Т. Сміленко. Глодоські скарби. Київ. 1965.

Смиленко 1968: Находка 1928 у г. Н. Санджары. - В: Славяне и Русь. Москва. 1968. 158-166.

Станилов, Атанасов 1993: С. Станилов, Г. Атанасов. Сребърни украси за колан от Шуменския музей. - Археология, 1, 1993, 43-53.

Станилов 2006: С. Станилов. Die Metallkunst des Bulgarenkhaganats an der Donau (7. - 9. Jh.). Sofia, 2006.

Тонкова, Георгиева 2006: М. Тонкова, В. Георгиева. Ямно светилище от късножелязната епоха и ранносредновековен езически колективен гроб в центъра на с. Гледачево (обект Двора), община Раднево. - В: Археологически открития и разкопки през 2005 г. София, 164-166.

Тонкова, Караишев 2007: М. Тонкова, П. Караишев. Ямно светилище от късножелязната епоха и средновековно селище и некропол - обект Двора в центъра на бившето с. Гледачево, община Раднево. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 216-220.

Тонкова, Караишев 2008: М. Тонкова, П. Караишев. Ямно светилище от късножелязната епоха и средновековно селище и некропол (обект Двора) в центъра на бившето с. Гледачево, община Раднево. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 168-171.

Тотев, Пелевина 2005: Б. Тотев, О. Пелевина. Новые данные о раннесредневековых поясах Дунайских болгар. - В: Античная древность и средние века. Вып. 36. (Материалы XII научных Сюзюмовских чтений. Севастополь, 6-10 сентября 2004 г.) Екатеринбург, 2005, 85-103.

Atanasov, Venelinova, Stoychev 2008: G. Atanasov, S. Venelinova, S. Stoychev. An Early Medieval Graveyard in the Дивдядово quarter of Shumen (NE Bulgaria). - Archaeologia Bulgarica, 2008, 2, 59-80.

Ballint 1989: Cs. Ballint. Archäologie der Steppe. Wien-Köln. 1989.

Čilinska 1975: Zl. Čilinska. Frauenschmuck aus dem 7.-8. Jh. im Karpatenbecken. - Slovenská archeológia, XIII-1, 63-96.

Čilinska 1982: Z. Čilinska. Dve pohrebiska z 8 -9. storočia v Komarne. - Slovenská archeológia, 1982, 32-2, 347-392.

Daim 2000: F. Daim. "Byzantinische" Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. - In: F. Daim (Hrsg.). Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. Innsbruck, 2000, 77-204.

Diaconu 1962: G. Diaconu. Un mormînt călăreț din secolul VII descoperit la Tîrșor. - Studii și cercetări de istorie veche, 1962, 1, 165-171.

Eisner 1952: J. Eisner. Devinska Nova Ves. Bratislava, 1952.

Fiedler 1992: U. Fiedler. Studien zu Graberfeldern des 6. bis 9. Jhts. an der Unteren Donau. Universität Forschungen zur Prähistorischen Archäologie. B.11. Bonn. 1-2. 1992.

Fiedler 1996: U. Fiedler. Die Spätawarenzeitlichen Gürtelbestadteile von Brap - Epece aus Velino (Bez. Varna, Bulgarien). - Germania, 74, 248-264.

Garam 1997: E. Garam. Über den Schatzfund von Vrap (Albanien). - Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 49, 1997, 26-36.

Garam 2001: E. Garam. Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum des 7. Jahrhunderts. Monumenta Avarorum Archaeologica. 5. Budapest, 2001.

Georgii Monachi "Chronicon", 49: Fontes Graeci Historiae Bulgaricae, 5, 1964, 42-57 (Ed. and Transl.: M. Vojnov and others).

Haralambieva 2002: A. Haralambieva. Production of dress ornaments in the fortresses and small settlements in North Bulgaria during the period from the 5-th till the 7-th century AD. - In: The Roman and Late Roman City. Sofia, 2002. 393-397.

Kazanski 1996: M. Kazanski. Les germains orientaux au nord de la Mer Noire pendant la seconde moitié du Ve et au VIe s. - In: Материалы по истории, археологии и этнографии Таврики. 5, 1996, 324-337, 567-581.

Kiss 1996: A. Kiss. Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kolked-Feketekapu A. Innsbruck. 1996.

Leonis Grammatici "Chronographia", 149: Fontes Graeci Historiae Bulgaricae, 5, 1964, 141-158 (Ed. and Transl.: M. Vojnov and others).

Mitrea 1989: B. Mitrea. Das Gräberfeld aus dem VIII Jhd. Von Izvoru, Jud. Giurgiu. - Dacia (N.S.), 1989, 1-2, 145-219.

Pekarskaja, Kidd 1994: L. V. Pekarskaja, D. Kidd. Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert. Innsbruck. 1994.

Suidae "Lexicon", 309-310: Fontes Graeci Historiae Bulgaricae, 5, 1964, 308-310 (Ed. and Transl.: M. Vojnov and others).

The Avar Treasure 1981: Catalogue of The Avar Treasure. Sotheby Parke & Co. London, 1981.

Theophanis Confessoris "Chronographia", 265-267, 269: Fontes Graeci Historiae Bulgaricae, III, 1960, 226-289 (Ed. and Transl.: I. Dujchev and others).

Tonkova 2003: M. Tonkova. Late Iron Age Pit-Sanctuaries in Thrace: The contributions of the studies at Гледачево.-In: Thracia, 15, 2003, 478-504.

Stadler 1989: P. Stadler. Argumente für die Echtheit des "Avar Treasure". - Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Wien. 1988/89. Band 118/119,

193-217.

Uenze 1974: S. Uenze. Gegossene Fibeln mit Scheinwicklung des Bügels in den östlichen Balkanprovinzen. - In: G. Kossack, G. Ulbert (Hrsg.) Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für J. Werner zum 65. Geburtstag, 2. 1974, München.

Werner 1984: J. Werner. Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan of the Bulgaren. München, 1984.

Werner 1989: J. Werner. Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Wien, 1989.

Zabojnik 2000: J. Zabojnik. Zur Problematik der "byzantinischen" Gürtelbeschläge aus Čataj, Slowakei. - In: F. Daim (Hrsg.). Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. Innsbruck, 2000, 327-358.

Early Medieval collective grave with silver belt fittings from Gledachevo, near Radnevo (Abstract)

Metodi Daskalov, Milena Tonkova

In 2005, in the course of regular archaeological investigations of a Late Iron Age site (5th - 4th c. BC), a grave was excavated containing the remains of four individuals - a young male, a juvenile, and two children (Fig. 2 and 3). The finds from the graves consist of personal ornaments, belt fittings, and everyday objects. The peculiarities of the burial rite, the jewelry, and the belt fittings suggest a date in late 7th or early 8th century AD, a period that is poorly known from archaeological point of view in Bulgaria and the Balkan Peninsula as a whole.

A flattened gold spherical button placed in the mouth (Fig. 7) is associated with Skeleton 1. It is possible that it was meant to serve as "Charon's obol". Nine-part silver belt set - a buckle, a fixed loop, a strap end, three horseshoe-like ornaments, and three fittings with rings - was discovered around the waist of Skeleton 2, and on the upper chest four gold spherical buttons were found (Fig. 7). On the facial sides of the strap-end and the loop, there are deeply-engraved S-like ornaments filled with thick gilt. On the back side of the large strap-end, a graffito of a standing human figure with high "shamanic" (?) hat (or helmet) was scratched (Fig. 9.1). The buckle and the fittings

were attached to a leather strap (up to 2 mm thick) by rivets with semi-spherical heads. Between the legs, an iron knife (with silver decoration for the scabbard), a firesteel, and flint blades were discovered that were probably placed in a bag, from which bone plaques were preserved (Fig. 8).

A belt with nine silver elements (Fig. 6; 10 2) - a buckle, a fixed loop, a strap end, four rectangular applications, and two applications with rings - was found on Skeleton 3. These elements were attached to the strap by rivets with semi-spherical heads. On the back side of the loop, there is a scratched image (Fig. 9 2). The deceased boy had around his neck a golden pendant in the shape of a wheel with spokes or a helm (Fig. 7, 14). A golden spherical button was found next to the skull. Metal parts of a wooden bucket - two iron hoops and a handle - were found behind the skull.

No finds could be associated with Skeleton 4.

Most of the parallels of the belt fittings point towards modern Northeast Bulgaria, where in recent years similar belts were found in graves (near Divdyadovo and Kabiyuk, Shumen District). There are other finds with unspecified archaeological contexts (Map, Fig. 1). Similar objects occur as grave goods in burials at Tîrgşor near Ploieşti and

Someșeni near Cluj- Napoca in modern Romania.

The belt fittings from Gledachevo find parallels in two well-known hoards from modern Albania - Vrap and Erseke. The similarities concern the structure of the belt as a whole - a main strap with buckle and massive strap-end - as well as specific elements: the shape and the manner of manufacture of the buckle, the use of rivets with semi-spherical heads, the fittings with rings, and the horseshoe-like fittings. The decoration is very similar - S-like motifs interconnected at their bases. This motif is known from part of the belt fittings from Kabiyuk and one stray find from Bulgaria (Fig. 11-12). Bulgarian finds with such ornaments put the authenticity of the hoard from Erseke beyond any doubt.

The pendant in the shape of a wheel with spokes or a helm (Fig. 14) has precise parallels in the steppes of modern Ukraine and Russia. Such are known also from the large "hoard" from Malaya Pereshchepina (Khan Kubrat's grave), as well as from Makuhovka, Poltava Region, Yasinovo, Nikolaev Region, and Bol'shaya Orlovka, Rostov Region. Associated with most of these finds are gold Byzantine coins from the period from mid-7th until the first decades of the 8th c. AD.

The date (*terminus post quem*) of the hoards from Albania is based on control stamps from AD 640s-660s on the bases of vessels made of precious metals. The above discussed parallels allow for accepting this date for the finds from Gledachevo.

The comparison between the distribution of the above discussed finds and the distribution of the archaeological sites from 7th-9th c. AD that are positively related to the First Bulgarian Kingdom provides grounds to attribute the finds to (Proto-)Bulgarians. It is clear that finds from present-day South Bulgaria (Zlatari and Gledachevo), spatially close to the region of distribution of monuments from the First Bulgarian Kingdom, should be related precisely to them.

The manufacture of the belts presents a different set of problems. Particularly revealing in this respect are some specimens from Vrap - damaged or unfinished items, suggesting that the hoard could have belonged to a master-jeweler. It is difficult to say whether he was working in a nearby city (for example Durrës-Dyrrhachion), or was a "travelling" specialist. The two largest hoards are found in areas that were under Byzantine control in that period.

The geographic distribution of the finds within

the Balkan Peninsula points to two possible centers of manufacture - in the eastern or in the western parts. On the other hand, the great similarities of part of the elements and the decoration bespeak a close relationship or even a common origin. It should be emphasized that belt fittings with the above-discussed characteristics are not known from reliable 'Byzantine', 'steppe', or 'Avar' contexts. In that sense, they could be determined as a 'Balkan phenomenon' in the manufacture and distribution of decorated belts of this type. Undisputable evidence for such manufacturing activity is a stray find from the region of Voyvoda near Shumen - a lead model for fittings with a floral motif that is very similar to the one from Vrap. The growing number of finds from present-day Northeast Bulgaria provides grounds to suggest a local production meant to meet the demand of a particular social circle for relatively expensive and luxurious items and their replicas of non-precious metals (Fig. 12-13).

During the reign on Khan Tervel, Byzantium paid annual tribute and additional payments that resulted in a constant flow of precious metals (at least 50 centenaria) which provided the higher social groups with the opportunity to 'invest' in prestigious and luxury items. This demand attracted enough qualified craftsmen that worked locally (i.e. in present-day Northeast Bulgaria). The presence of skilled workers (master-jewelers) in the First Bulgarian Kingdom, in the years of 'friendly relations', is a plausible explanation for the distribution of these items.

Who were the people buried in the collective grave and why were they in this part of Thrace? The common characteristics of the burial rite and the distribution of similar fittings in the lands of the First Bulgarian Kingdom provide grounds to attribute this grave (and the presumed one at Zlatari?) to its population. It seems unlikely that young individuals took part in a military campaign. The graves are situated in the 'Region of Zagore' that was ceded by Byzantium precisely during the reign of Khan Tervel. It is logical to assume that representatives with administrative and military functions, military contingents, probably with their families, and more or less numerous groups were settled in the area. It is possible that the group buried at Gledachevo died during an epidemic that was not unusual of this time, or they became casualties of a sudden change in the bilateral relations, as suggested in the written sources.

Южната тераса на хълма Трапезица. Проблеми на стратиграфията, периодизацията и хронологията

Деян Рабовянов

Основа за настоящото изследване са редовните археологически разкопки, проведени под ръководството на автора в Южния сектор на хълма Трапезица във В. Търново през 2008-2010 г. Проучваният обект заема частта от южната тераса до скалния венец, която предоставя оптимални условия за живот и удобен терен за застрояване (обр. 1, 8). Мястото е било заселено и през по-ранни епохи от времето на Второто българско царство¹. Липсата на монетен материал от тях, както и почти пълното им заличаване от средновековната архитектура определи предмет на изследването да бъде стратиграфията и периодизацията на останките от Второто българско царство. Периодът се характеризира с голяма парична циркулация, което е причина многобройни монети да попаднат в археологическа среда. Това важи в особена степен за места с активно използване като градските квартали с прилежащите им зони за комуникация и стопанска дейност. Столицата на Второто българско царство, Търновград, всъщност се явява най-красноречив пример в това отношение. Възможностите, които дава ускореното монетно обращение, за съжаление до сега не са използвани пълноценно в повечето проучвания на старата българска престолнина. Тази представа отчетливо се проследява и в изследванията за второто по значимост ядро на Търновград - крепостта Трапезица.

Несъвършената методика, липсата на документация и отсъствието на повечето открити находки превръща проведените след Освобождението от В. Берон (Берон 1886, 22-25) и през 1900 г. от Ж. Съор (Димов 1915, 113; Николова

1962, 36), разкопки в неизползваеми за създаването на периодизация и хронология на Средновековна Трапезица. Проведените от Т. Николов и Д. Цончев през 30-те год. на XX в. проучвания (Цончев, Николов 1926-1931, 257-258) също не допринасят много за промяната в познанието за паметниците на историческия хълм.

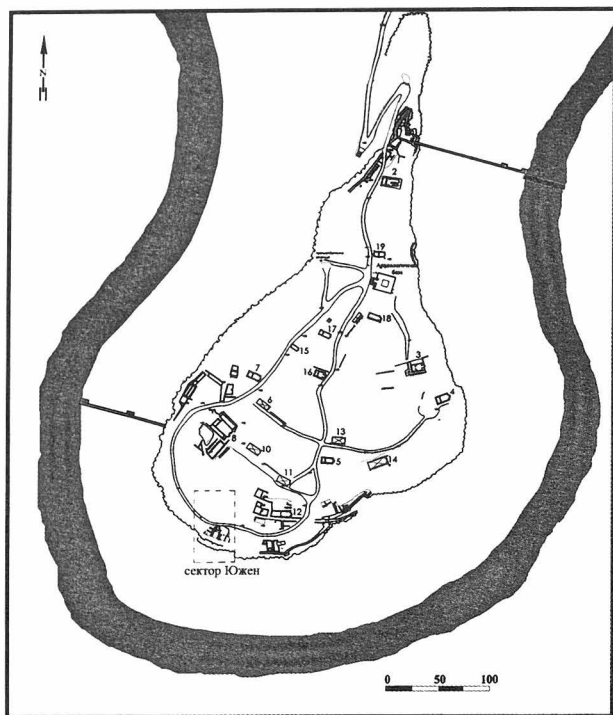
Осъществена между 1992 и 1995 г. програма за археологическо изследване на Трапезица обхваща не само църкви, както предишните проучвания, но и крепостни съоръжения с прилежащите им квартали в югоизточната част на хълма (Алексиев, Анчева 1994, 104-105; 1995, 143-144; Генова 1994, 105; Долмова-Лукановска 2008а). В резултат обаче беше представена само една публикация, разглеждаща стратиграфията и периодизацията на Трапезица по данни от монетите (Харитонов, Долмова 2003), чиито изводи бяха повторени в монография с претенции за заключително изследване (Долмова-Лукановска 2008а, 166-170). За съжаление тези публикации бяха базирани на твърде ограничен нумизматичен материал², разгледан сумарно, без да е обвързан стратиграфски с обособени археологически пластове и структури.

Възобновяването на археологическите разкопки с приетата в края на 2006 г. от НАИМ при БАН програма³ предостави нови възможности за разрешаване на проблемите с периодизацията и хронологията на Трапезица. От особено значение се оказва възможността да се осъществят наблюдения върху сравнително големи проучени терени в различни точки на хълма.

² Използваният нумизматичен материал обхваща 260 монети, открити между 1992 и 1995 г. в проучените над 1500 кв.м площ.

³ Програмата е дългосрочна, като в рамките на 30 год. е предвидено да се проучи цялата крепост заедно с подградията. Разкопките и консервационно-реставрационните работи за периода 2007-2010 г. бяха финансирани от Министерство на културата.

¹ Материалите и информацията за тези структури бяха предоставени на Хр. Попов от НАИМ при БАН, Н. Еленски от РИМ-В. Търново и М. Валентинова от РИМ-Ловеч, които ще ги представят в отделни публикации.

Обр. 1. Трапезица, Велико Търново. План на хълма Трапезица с отбелязано местоположението на изследвания обект

Fig. 1. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Plan of the Trapezitsa Hill, with the excavated area

Предложените в настоящата статия заключения за стратиграфията, периодизацията и хронологията на южната тераса на хълма Трапезица се базират на използването на над 1200 монети (табл. 1), открити при проучването на Южния сектор⁴. От съществено значение е, че изследваният обект не е бил засегнат от предишни археологически разкопки - особено от тези на В. Берон и Ж. Сьор, и затова позволява да се представи пълна и сравнително ненарушена картина на средновековните пластовете и структури. Затова допринася и ограничеността на иманярските и други късни интервенции.

В досегашните проучвания на Трапезица наличието на най-дебели културни напластявания (от 1,50 до 2,70 м) и застъпването на няколко средновековни периода на обитаване прави разкрития от нас обект подходящ за отразяване на цялостната периодизация на средновековната крепост. Това е от изключително значение, защото в северна посока културният пласт на хълма изтънява много бързо до 0,40-0,60 м, което затруднява изследването на периодите,

предшестващи видимата средновековна архитектура. Затова настоящото изследване придобива в известен смисъл решаващо значение за проучванията на Южния сектор на Трапезица.

1. Стратиграфия и периодизация

В резултат на разкопките на сектор Южен беше изследвана площ от 575 м². В по-голямата част бе достигната материковата скала, върху която лежи културният пласт. Това позволи да се направят пълни наблюдения по стратиграфията на обекта и да се създаде завършена периодизация на неговото обитаване. Наличието на живот през предхождащите Второто българско царство епохи е засвидетелствано както от наличните археологически материали, така и от малкото запазени интактни структури и напластявания от периода на късния енеолит, преходния период между енеолита и бронзовата епоха, ранната бронзова епоха, ранножелязната епоха и от прехода между ранно- и късножелязната епоха (Рабовянов, Гюлева, Дойчев 2009, 619-620; Рабовянов, Гюлева 2010, 500-501; Попов, Рабовянов 2010). През средновековието обаче мащабната строителна програма, свързана с издигането на крепостните съоръжения, довела до почти пълното унищожаване на културните пластовете и структурите от тези по-ранни периоди (обр. 2).

Проучванията показаха, че издигането на крепостните съоръжения е било предшествано от пълно отнемане на културния пласт в една полоса, широка 15 м навътре от ръба на скалния венец. Показателно е откриването на останки от строителните материали - струпвания от обработени и полуобработени камъни и буци хоросан - в кв. CLXIV₉ и CLVII_{8 и 12} на няколко метра от основите на крепостната стена. Оставените стратиграфски профили (обр. 6, 7) ясно показват, че субструкцията с височина 1,10-1,30 м е била градена на открито, а не в траншея, изкопана в културния пласт. Това е показано и от характера на градежа на основите (обр. 9). Камъните са подредени в сравнително правилни редове и липсва силно разтичане на хоросан, каквото би се получило при строеж в траншея. Липсва измазване на фугите между камъните, тъй като основите не се виждат и е нямало да бъдат подложени на действията на атмосферните условия.

Вътрешното лице на основите е било засипано до нивото на отстъпа, маркиращ началото на суперструкцията с хомогенен пласт от тъмнокафява пръст (обр. 6, 7, 9). Откриваните в нея материали, основно от ранножелязната епоха, подсказват, че това вероятно е предварително

⁴ Използваните в изследването монети са 1276 на брой, 60 от които са от колективни монетни находки, а другите са откривани по единично. Възползвам се от възможността да изкажа своята благодарност на ст.н.с. д-р Константин Дочев, нумизмат на Търновския филиал на НАИМ при БАН, който извърши определянето на многобройния и разнообразен монетен материал.

Обр. 2. Трапезица, Велико Търново. План на археологическите структури от период I (30-те години на XIII в.)
Fig. 2. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Plan of archaeological structures from Period I (AD 1230s)

отнетият от скалата културен пласт, насипан обратно. Дебелата кора от бял хоросан на нивото на отстъпа на основите маркира строителното ниво на суперструкцията на крепостната стена. На места още по време на строежа на крепостните съоръжения явно е възникнала необходимост и е насипан втори нивелиращ пласт (обр. 6, 7). Той е с дебелина средно 0,40 м и е идентичен като структура и материали с лежащия под него тъмнокафяв пласт. Отличава се единствено по по-светлия си сиво-кафяв цвят. Показателно за допълнителното му насипване е как обхваща частично хоросановата кора над основите. Вероятно и този пласт е загребан от южната тераса на хълма. Откритите в двата пласта силно фрагментирана керамика, кости и късчета от тухлени глинени замазки не оставят съмнение, че пръстта е била нееднократно прекопавана и насипвана, за да се нивелира терена отвътре на крепостната стена. По отношение на тази необходимост трябва да се отбележи, че разкопките показваха, както южната тераса

на Трапезица, макар сега да изглежда сравнително равна, е имала естествен наклон на юг и пада с повече от 1 м за разстояние от 15 м.

Ширината на предварително почистената до скала полоса се фиксира по запазените структури от ранножелязната епоха в северните квадрати на проучената площ. Това засега са и единствените структури, принадлежащи на предшествващи Второто българско царство периоди. Това са двете застъпващи се отухлени подови нива и огнище, както и прилежащите дупки от колове на дълбочина 1,30-1,50 м в кв. CLVII₄ (обр. 10) (Попов, Рабовянов 2010). Също така и трите огнища в квадрати CLXIV₂/CLXIV₆ и CLVII₃ (обр. 2). Очертава се своеобразна граница, която не може да бъде проследена навсякъде поради стоящите средновековни строежи. Тя отстои средно на 10 м от вътрешното лице на крепостната стена. Друго огнище в кв. CLVII₆ (обр. 2) застъпва единствения запазен пласт от преходния период между енеолита и бронзовата епоха. Той е под основите на

чупката на крепостната стена, където голямата му дебелина явно е попречила съоръжението да бъде фундирано върху самата скала. Синхронно с построяването на крепостната стена е оформен и канал, насочващ уловените атмосферни води в оформения в дебелината на стената барбукан (обр. 2, 11). Запазената източна страница на този канал, направена от големи полуобработени каменни блокове, отразява началния период на ползване на това съоръжение. Периодът на строителство на фортификационните съоръжения се маркира и от четирите бъркала за бял хоросан. Двете огнища в самия нивелиращ пласт в кв. CLXIV₁₀ пък отразяват живота около строителството на стената.

Крепостните съоръжения заедно с първия период от канала на барбукана, както и двата пласта с ранни материали и четирите бъркала за хоросан представят първия средновековен период на южната тераса на Трапезица.

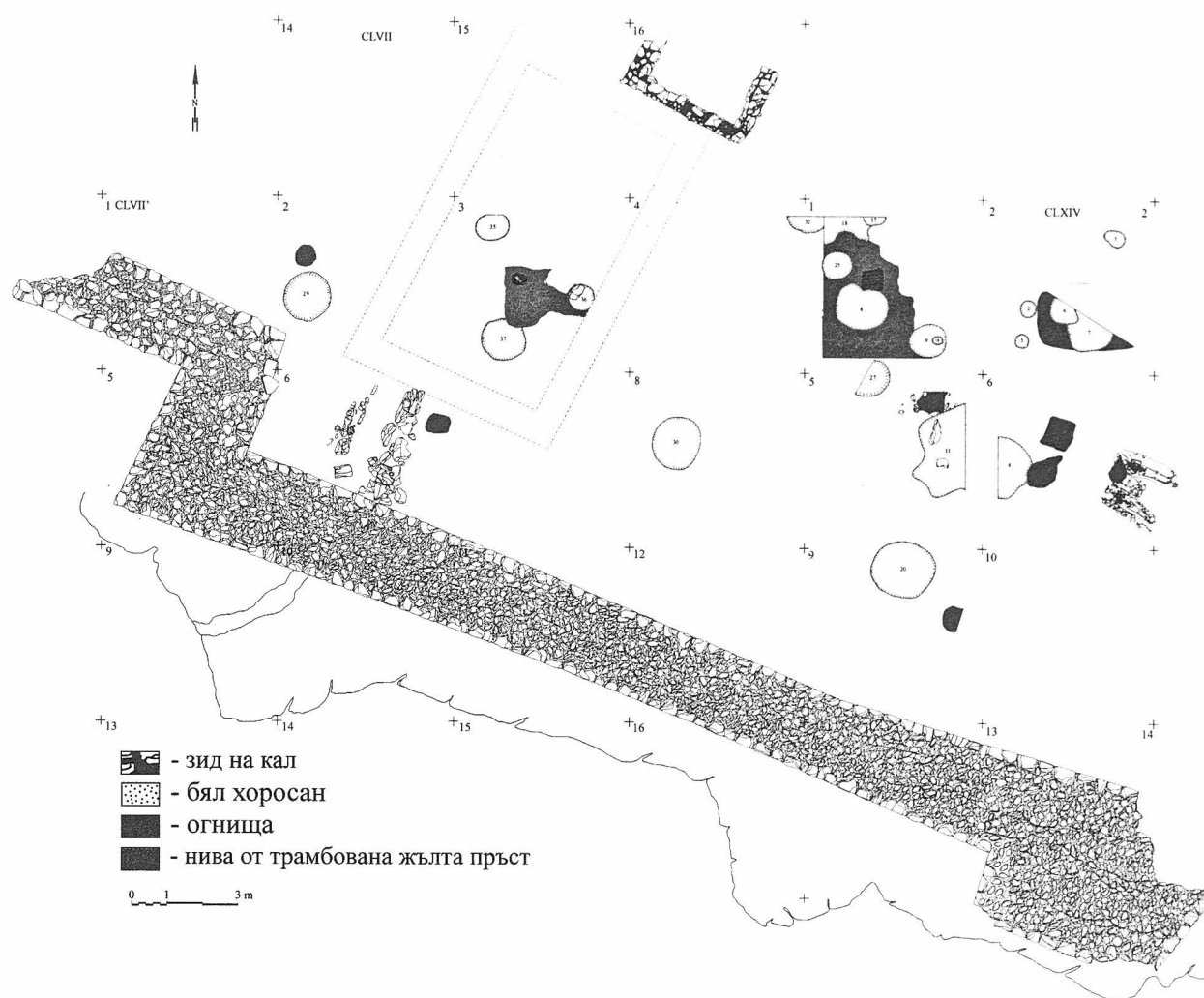
Културният пласт над нивелиращите пластовете е натрупан по време на обитаването след

издигането на крепостната стена. Той обхваща дълбочина от 0,70 до 1,10/1,40 м (обр. 6, 7). Означен е като сиво-кафяв заради цвета си и съдържа доминиращо материали от периода на Второто българско царство. В пласта са открити много и разнообразни структури и е пробит от над 30 ями (обр. 3, 4). Аморфният му характер пречи да се установи отчетливо разделение вътре в него. Въпреки това бяха проследени два хоризонта от структури.

Към периода непосредствено след построяването на стената или дори от времето на самото ѝ издигане трябва да се отнесат огнището и трамбованото, вероятно ходово ниво на дълбочина 1,40 м в кв. CLXIV₅ (обр. 3). Към този ранен хоризонт трябва да се отнесат и ями №№ 10, 12, 13, 14, 15, 19, 21, 22, 23, 24, 26, 28 и 33. Архитектурата е представена от т.нар. „ранна сграда“ в западната част на обекта (обр. 3, 11). С размери 10,85 на 6,50 м и вътрешна площ ок. 40 м², тя е разрушена до основи като североизточният ѝ ъгъл напълно липсва. В по-голямата

Обр. 3. Трапезица, Велико Търново. План на археологическите структури от период IIa (30-те – 80-те год. на XIII в.)
Fig. 3. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Plan of archaeological structures from Period IIa (AD 1230s 50 1280s)

Обр. 4. Трапезица, Велико Търново. План на археологическите структури от период IIб (1300 – 1340/50 г.)
Fig. 4. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Plan of archaeological structures from Period IIb (AD 1300 - 1340/50)

си част дебелите 0,90-0,95 м стени от големи обработени камъни, споени с глина, са запазени в един ред. Сградата е била издигната направо върху терена без вкопаване на основите. С тази постройка трябва да се свърже и структурата от големи плочести камъни, източно от нея. Вероятно това е запазената част от масивна настилка. Построяването на ранната сграда трябва да се постави известно време след издигането на крепостната стена. Източният и западният зид на постройката лежат върху пласт от 0,10 м пръст, покриващ две бъркала за хоросан, свързани със строежа на стената. За изтичането на известно време говори и запълването на първия канал, отвеждащ атмосферните води към барбукана и заместването му от нов. Неговите две страници се разтварят по-широко и са построени от поставени, изправени на тясната си страна, големи ломени камъни (обр. 3, 11). Част от тях без съмнение произхождат от първия канал на барбукана. Поради почти пълното разрушаване на ранната сграда за нейното значение и активността на обитаването може

да се съди от многобройните находки, открити в пласта около нея и в ямите от този ранен хоризонт.

В горната част на сиво-кафявия средновековен пласт отчетливо се обособява друг хоризонт от структури, отразяващ втори, по-късен етап на обитаване (обр. 4). Очевидно по това време ранната сграда вече е била в процес на разрушаване. За това свидетелстват и нарушените ями №№ 35, 36 и 37 (обр. 11) и нападалите западно от нея големи камъни. Ако може да се използва израза, обитаването на мястото е било „екстензивно”. Това е отразено от наличието на 5 огнища, от които само двете в квадрати CLXIV₁ и CLXIV₆ са свързани с трамбовани, вероятно ходови нива (обр. 4). Всички те попадат на дълбочина 0,70-0,80 м. Площта е заета и от многобройни ями - №№ 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 16, 17, 18, 20, 25, 27, 29, 30, 35, 36, 37 - част от тях боклучни. В ями №№ 6 и 7, застъпени от огнището в кв. CLXIV₂, очевидно са изхвърляни и отпадъците от работилница за обработка на желязо.

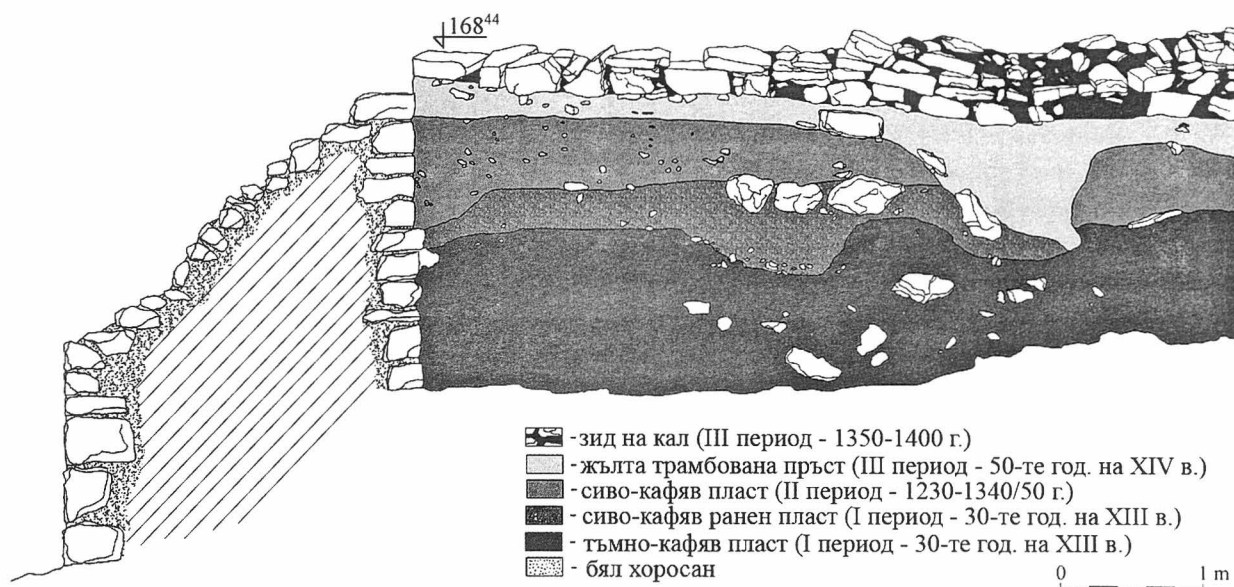
Обр. 5. Трапезица, Велико Търново. План на археологическите структури от период III (1350 – 1400 г.)
Fig. 5. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Plan of archaeological structures from Period III (AD 1350 - 1400)

Към този втори хоризонт трябва да се отнесат и гробове №№ 1 и 5 в източната периферия на обекта (обр. 4). Те принадлежат на възрастни индивиди, погребани по християнски обред. Единственият инвентар е медната монета, открита до таза на скелета в гроб № 1. Компактното разположение на двата гроба не изключва възможността да са част от некропол, развиващ се на изток. Затискането на гробовете от яма с материали от XIV в. и положението им спрямо преградния зид на помещения №№ 1 и 5 изключва да са свързани с развилия се по-късно жилищен квартал. Единствената архитектура, принадлежаща към втория хоризонт е частично проученото вкопано жилище в северната част на кв. CLVII₁₆ (обр. 4, 11). Дебелите му 0,40 м еднолицевни стени са градени от дребни и средни ломени камъни, споени с кал. Южната му страна е с дължина 4 м, а на източната бе разкрит част от входа. Вероятно повторно запълване на канала на барбукана с наноси е довело до повторен ремонт. Запазената част от източната страница до самата крепостна стена

и по-вътрешна част от западната страница на канала показват, че трасето му е било отклонено на запад.

Представените два хоризонта от структури в сиво-кафявия пласт показват, че той е продукт на продължително обитаване. За съжаление разрушенията, причинени от по-късното строителство и многобройните ями, не допринасят за създаването на по-ясна стратиграфска картина. Сиво-кафявият пласт представя втория период на обитаване на обекта, като двата хоризонта структури съответно маркират неговите подпериоди - IIa и IIб.

Последният период в обитаването на проучената площ е представен от гъсто застроен жилищен квартал (обр. 5, 10, 11). Той изцяло застъпва сиво-кафявия пласт и намиращите се в него структури, като дори частично или почти напълно разрушава някои от тях. Така помещение № 1 е вкопано в сиво-кафявия средновековен пласт, по-забележимо в западната си част. Тук обаче причина може да е падането на терена на изток към подстъпа към потерната в

Обр. 6. Трапезица, Велико Търново. Профил под западната стена на помещение № 3
Fig. 6. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Section under the western wall of Room No. 3

крепостната стена. Зидовете и подовите нива от трамбована жълта пръст на помещения №№ 2 и 5 (от последното е проучена само малка част) стъпват директно върху сиво-кафявия пласт без вкопаване или основи за зидовете. Отличаващото се с по-добър градеж помещение № 3 е изградено върху насипан пласт от трамбована жълта пясъчлива пръст с дебелина 0,20-0,25 м, който е послужил и за под на сградата (обр. 7, 11). Въпреки грижата за създаване на стабилна строителна площадка западният зид на помещението се е деформирал в средата, като хлътва в запълнена с пръст яма (обр. 6). Показателно е, че същата практика е демонстрирана и при анекса на помещението, добавен по-късно от север. Там двата зида и плочникът между тях лежат на дебел 0,60 м пласт от жълта пръст и ломени камъни.

Стремешът към стабилност е изразен най-ясно при помещение № 4, което е най-голямо от проучените досега. Където е възможно, неговите зидове са прокарани върху останките на ранната сграда и източния зид на вкопаното жилище, което е довело до почти пълното разрушаване на двете структури (обр. 3, 4, 5, 11). Изграждането на помещение № 4 е довело и до окончателното затрупване на барбукана, който е останал под неговия под. Площта (ок. 180 м²) и настланият с каменни плочи под - единствен досега в квартала, като се изключи настилка в анекса към помещение № 3, показват отличаващия се характер на помещение № 4. Едно от малкото свидетелства за бита на обитателите му е вкопано хранилище със стени от вертикално поставени големи ломени камъни (обр. 5),

открито в анекса на запад от помещение № 4.

Еднаквата ориентация на сградите (обр. 5), сходната строителна техника⁵ и почти същото ниво на разполагане насочват към хронологически тесен период на строителство. Насипването на пластове от трамбована жълта пръст, с дебелина средно 0,30 м в тесните пасажии между дългите стени на постройките, с цел изолиране от стичащите се от покривите атмосферни води, също издава, ако не общо планиране, то поне едновременна употреба. Наличието на известна продължителност в обитаването е фиксирана дори архитектурно с изграждането на анекс от север към помещение № 3 (обр. 5, 10). По-тънките зидове са долепени на fuga на по-високо ниво, като се извиват на изток, за да се съобразят с трасето на източната стена на помещение № 4. Така е запазен пасажът, отделящ двете сгради. За долепени на fuga до помещението № 5 зид, който прегражда пространството до помещение № 1, отделяйки своеобразно площадно пространство, не може да се каже дали е продукт на по-късна реконструкция на квартала, или е изпълнен в самото начало.

Организираното напускане на квартала и очевидно последвалото ограбване на строителния материал прави невъзможно да се отделят стратиграфски пласт на обитаване и пласт на разрушаване. Те се обединяват в един светлокафяв пласт, в който се откриват много археологически материали и същевременно де-

⁵ Планировката, особеностите на строителните техники и свързаните с тях въпроси както на жилищния квартал, така и на предишната го архитектура ще бъдат представени в отделна публикация.

Период	Пласт/структура	Римски и късноримски (I-V в.)	Мануил I (1143-1180)	Теодор-Петър/Теодор Врана	Исак II Ангел (1185-1195)	Алексий III Ангел (1195-1203)	Теодор I Ласкарис (1204-1222)	Бълг. имитации тип А (1204-1210)	Бълг. имитации тип В (1206-1210)	Бълг. имитации тип С (1206-1220)	Латин. имитации голям модул (1215-1250)	Латин. имитации малък модул (1220-1250)	Теодор Дука Комнин (1224-1230)	Мануил Дука Комнин (1230-1237)	Йоан Дука Комнин (1230-1237)	Йоан III Ватаци (1222-1254)
I	Тъмнокафяв пласт	–	–	–	1	–	1	–	1	–	5	14	–	2	4	–
II	Сиво-кафяв пласт	1	2	–	–	2	3	2	–	5	4	110	1	5	17	1
IIa	Яма 19	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	3	–	–	–	–
	Яма 22	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	5	–	–	–	–
	Яма 26	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–
	Яма 28	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–	–	1
	Яма 33	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Пласт свързан с ранната сграда	2	–	–	–	–	–	–	–	2	1	8	–	–	2	–
II б	Кол. монетна находка 1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	16	1	–	3	2
	Кол. монетна находка 2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	6	–	–	–	–
	Яма 4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
	Яма 7	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Яма 18	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Яма 20	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
	Яма 25	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Яма 27	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Яма 30	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
	Яма 35	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–
	Яма 36	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	4	–	–	–	–
	Кол. монетна находка в ямата	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	3	–	–	–	–
	Яма 37	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	1	1	1	1
	Гроб 1	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–
	Вкопано жилище	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–	–	–
	Трамб. ниво с огнище в CLXIV ₁	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	–	–	–	–
III	Запълнител на барбукана	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–	–	–
	Трамб. подови нива на квартала	1	–	–	–	–	–	–	–	1	–	30	–	1	–	1
	Кол. монетна находка в пом-е 3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Светлокафяв пласт	6	1	1	–	1	1	–	–	4	2	54	–	5	10	3
IV	Сметище пред креп. стена	4	–	–	–	2	–	–	1	2	–	15	–	–	–	–
	Сиво-черен повърхностен пласт	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	18	–	2	3	–
	Яма 1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Пласт от разрушаване на пом-е 4	–	1	–	–	–	–	–	–	1	–	6	–	2	2	–
	Нестратифицирани монети	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	8	–	–	–	–

Таблица 1. Трапезица, Велико Търново. Монетите от сектор Южен по периоди, пластове и структури
Table 1. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Coins from the Southern Sector arranged by periods, layers, and structures

струкции от разрушените жилища. Този пласт се проследява на дълбочина от 0,20/0,30 до 0,60/0,70 м.

С функционирането на квартала трябва да се свърже и създаването на средновековното сметище, покриващо западната част на скалния венец пред външното лице на крепостната стена (обр. 5). Под деструкциите от крепостните

съоръжения върху скалния венец бе изчерпан сиво-белезникав пласт, наситен с пепел и отделни въглени с дебелина 0,30-0,40 м. Голямото количество животински кости, фрагментирана средновековна керамика, битови предмети в различна степен на запазеност и многото монети не оставят съмнение за характера на пласта - сметище. Връзката му с жилищния квартал не

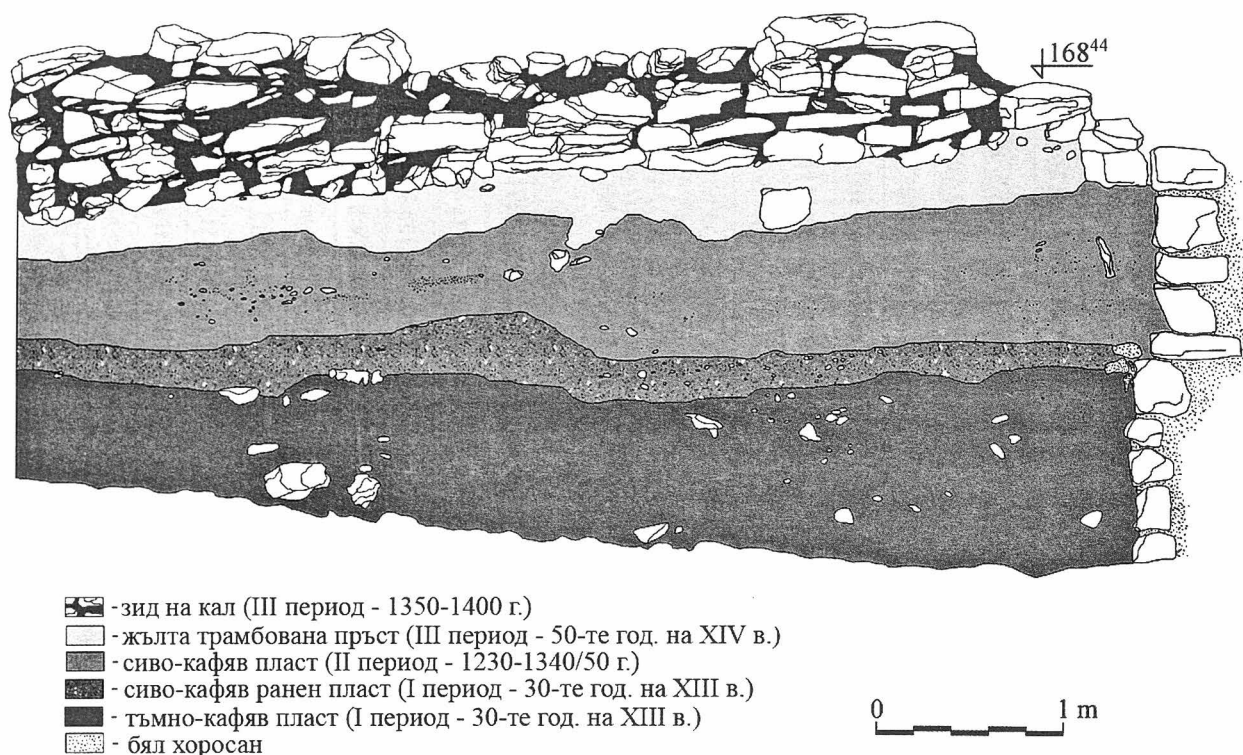
Наряз. и обезл. 40те-50те год. на XIII в.	Обезличена от XIII в.	Константин Асен (1257-1277)	Михаил VIII (1261-1282)	Иконийски султанат (втора пол. на XIII в.)	Георги I Тертер (1280-1292)	Андроник II (1282-1328)	Теодор Светослав (1300-1321)	Имитация на сребърен грош (1310-1320)	Торнезе (1310-1340)	Йоан II Орсини (1323-1335)	Андроник III (1328-1341)	Йоан V Палеолог (1341-1391)	Златна орда (втора половина на XIV в.)	Иван Александър (1331-1371)	Иван Шишман (1371-1395)	Иван Срацимир (1355-1397)	Обезличени от XIV в.	Анонимни от края на XIV в.	Баязид I (1389-1402)	Мурад II (1421-1451)	Мехмед IV (1648-1687)	Абдул Хамид I (1774-1789)	Църковна пара от XIX в.	Неопределени
11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
99	-	9	5	1	1	24	2	-	-	3	1	-	-	2	2	-	3	5	-	-	-	-	-	6
-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11	-	2	1	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	5	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-
4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-
1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-
1	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	-	-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	2	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
2	-	1	-	-	-	3	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
-	1	-	-	-	-	14	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
2	1	1	1	-	-	4	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
32	-	2	1	-	-	3	-	-	-	1	1	-	-	2	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
76	-	9	2	-	2	46	3	1	6	5	10	1	3	31	26	2	-	27	1	1	-	-	-	11
21	-	4	-	-	-	7	-	-	1	2	2	-	-	16	37	2	-	17	1	-	-	-	-	9
27	-	7	1	-	1	10	1	-	-	2	-	-	-	14	5	-	-	10	-	2	-	1	1	1
1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	1	-	-	1	-	-	-
5	1	1	-	-	-	1	-	-	1	1	-	-	-	6	3	-	2	3	-	-	-	-	-	-
6	-	1	-	-	1	3	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

се доказва само от синхронността им, която ще бъде разгледана по-долу. За разлика от *период II*, предшестваша издигането на квартала, когато свободното пространство е позволявало да се изкопават ями за боклуците на обитателите, това е станало невъзможно през последвалия трети период. Жилищният квартал плътно покрива със сгради и общи пространства терена, което е принудило жителите да търсят ново място за изхвърляне на отпадъците. Явно най-

удобен се оказал скалният венец пред крепостната стена.

Третият период на обитаване, който включва жилищния квартал и покриващия го светлокафяв пласт, както и сметището зад крепостната стена, се оказва и последен и активният живот на обекта приключва.

Към финалния - *четвърти период*, ако може да се нарече “период на затихваща активност”, трябва да се отнесат някои структури и интер-

Обр. 7. Трапезица, Велико Търново. Профил под източната стена на помещение № 3
Fig. 7. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Section under the eastern wall of Room No. 3

венции, нарушили жилищния квартал. Такива са 3 гроба на погребани по християнски деца (№№ 2, 3 и 4) (обр. 10) в близост до крепостната стена (обр. 5). Еднаквото им отклонение на юг (5°), нивото и групираността на гробовете подсказват кратък период или дори едновременно на погребването. Това е станало, когато сградите от квартала са били вече в процес на разрушаване. С по-късни интервенции трябва да се свържат и две големи аморфни вкопавания. Едното, обозначено като яма № 1, е засегнало източната част на помещение № 1 и, съдейки по находките, е запълнен през XX в. изкоп. Разрушаването на по-голямата част на плочника на помещение № 4 (обр. 5, 11) вероятно се дължи на изваждане на плочите за строителен материал, за съжаление силно нарушило светлокафявия средновековен пласт тук. Повърхностният сиво-черен пласт с дебелина 0,20-0,30 м очевидно се е натрупал от дейността на растенията, водната и ветровата ерозия. В него се откриваха както материали от XIX и XX в. - неорязани оловни сачми от оръдеен картуч, монети, фрагменти от стъклени бутилки, така и средновековни материали от XIV в., което е достатъчно, за да онагледя неговия характер.

2. Нумизматичният материал в периодизацията и хронологията

В първата част на това изследване бе представена стратиграфията на обекта и бяха обособени основните периоди на обитаване. Съчетаването на данните от стратиграфските наблюдения с внимателното използване на над 1200 монети позволи да се предложи датировка на периодите и попадащите в техните хронологически рамки структури в рамките на няколко десетки години⁶.

Датирането на строителството на крепостта Трапезица се превръща в постоянно полемизиран проблем. В рамките на последните две години бяха предложени три различни датировки на строежа на фортификационните съоръжения (Дерменджиев 2009, 60-61; Дочев 2010, 506; Караилиев 2009, 71-73; Рабовянов, Гюлева 2010, 502; Робов 2010, 494-495). Целта на това изследване не е да генерира спорове, а да представи част от резултатите от проучването на Южния сектор на Трапезица. За улесняване на възприемането на информацията изследваните

⁶ Изказвам своите благодарности на нумизмата на РИМ - В. Търново Стоян Михайлов за приятелската помощ и съвети, които даде във връзка с осмислянето и представянето на нумизматичния материал.

Обр. 8. Трапезица, Велико Търново. Изглед на обекта от юг
Fig. 8. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. View of the site from south

монети са представени хронологически в Таблици 1 и 2 и са обособени по периоди, пластовете и структури. Многобройният нумизматичен материал ще получи цялостно представяне в специализирана публикация.

Римски и късноримски монети на средновековен обект

Наличието на 15 римски и късноримски монети, включително две сребърни, поставя въпроса, обитавана ли е южната тераса през тези периоди. Трябва обаче да бъдат отчетени два важни резултата от разкопките: 1. по време на проучванията не бяха открити керамика или други материали, синхронни на тези монети, и 2. с изключение на един бронзов фолис от периода (307-361), който е с неясен контекст, всички останали римски и късноримски монети са открити в средновековна среда. Единадесет монети са намерени в пласта и структурите, свързани с жилищния квартал, изграждащ *III-я период* на обитаване. Други 3 са открити в сиво-кафявия пласт, свързан с *II период* на обитаване. Към тях трябва да се добави и бронзовият ас от яма № 8.

Попадането на такъв брой римски монети в средновековна среда едва ли се дължи само на

случайността. Очевидно те са били използвани като парични средства или по друг начин в периода на Второто българско царство. Това се подсказва и от вторичната „обработка“ на някои от тях. Една трета от единия сребърен денар е отрязана, а другият е стиснат с клещи явно за проба на метала. Антонинианът на Карин е вторично орязан, а излъсканата четвъртинка от бронзова сестерция с тегло 4,50 г вероятно може да е служила за екзагия, както предполага К. Дочев. Най-показателен е случаят с бронзовия ас на Траян, открит със залепена за него българска медна анонимна имитация от края на XIV в. Очевидна е по-голямата концентрация на тези монети в *третия период* на обитаване, свързан с жилищния квартал (11 бр.) в сравнение с предшестващия го *втори средновековен период* (4 бр.), въпреки че последният очевидно е по-продължителен. Това вероятно се дължи на по-активните монетна циркулация и обитаване през финалния период, но не трябва да се изключват и други субективни фактори.

Трябва да се посочи, че подобна картина, се наблюдава и на другите проучвани сектори на Трапезица. Поне според досегашните публикации там са открити общо 8 монети от периода

между II и VI в. (Алексиев 2008, 678; 2010, 491; Долмова-Лукановска 2008а, 170; Дочев 2010, 504; Робов 2009, 609). Това и най-вече наблюдаването на различни места по хълма почти пълно отсъствие на римска и ранновизантиска керамика или др. материали (Дочев 2010, 504; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008, 682; Харитонов, Долмова 2003, 258) е ясна индикация, че Трапезица не е обитавана през Римския период и не е била част от процъфтяващия върху хълмовете на Търново ранновизантийски център (Динчев 2000).

I период. Изграждане на крепостните съоръжения

Както вече беше представено, изграждането на крепостните съоръжения е било свързано с натрупването на нивелиращ пласт (тъмнокафяв) отвътре на основите на стената. Неговата хомогенност прави по-късните вкопавания и интервенции ясно проследими (като например ями № № 12, 13, 14, 30). Затова с увереност може да се твърди, че малкият процент фрагменти средновековна керамика и 40-те монети, открити в него (табл. 1, *период I*), са попаднали по време на строителството на крепостната стена и отразяват това събитие. Това са единични монети, намирани в различни точки на пласта. Те отразяват еднаквост на картината на голяма площ и не могат да се тълкуват като изключение или продукт на субективни фактори.

Нарязани и обезличени в процеса на използване в периода на 40-те-50-те год. на XIII в. са 11 монети, които не могат да се използват ефективно за датировка. Предвид големия период на сечене (ок. 1220-1250) 14-те латински имитации малък модул самостоятелно не дават повече от груба рамка на периода на строеж. Важни за датирването са двете монети на Мануил Дука Комнин (1230-1237) и четирите монети (3 от серия III и една орязана) на Йоан Дука Комнин (1237-1244). От значение е, че и петте

латински имитации от т.нар. голям модул, отсечени между 1215 и 1250 г., българската имитация тип В (1206-1220) и сечената в Никея монета на Теодор I Ласкарис (1204-1222) са орязани, т.е. са били пригодени към по-нисък (в случая означава и по-късен) теглови стандарт. Единствената друга по-ранна монета е на Исак II Ангел (1185-1195). Показателна е и пълната липса на монети на Йоан III Ватаци (1222-1254). Те се появяват в последвалия *втори период* на обитаване и отразяват навлизането на тези монети в българското царство след завладяването на Солун от никейския император.

Всичко това (табл. 1, 2) позволява периодът на издигане на крепостната стена да се постави в границите на 30-те - 40-те год. на XIII в. Като отчетем внимателното планиране, представителния градеж и мащабите на проекта, едва ли строежът е протекъл за кратко време. Затова, без да се спекулира с историческите събития, особено вероятен за изпълнение е периодът на 30-те год. на XIII в. Тогава по време на най-стабилните години от управлението на цар Йоан Асен II българската държава разполага както с потенциала, така и с възможностите да осъществи подобен проект.

II период на обитаване

Веднага след изграждането на крепостната стена започнало натрупването на културен пласт, отразяващ обитаването на обекта. Продължителността на този период се отразява и от дебелината на този т.нар. сиво-кафяв пласт - между 0,50 и 0,70 м. За съжаление аморфният му характер позволява вътрешно разделение да се извърши само за намиращите се в него структури. Поради това данните от 316-те монети, открити в него, отразяват само общата картина за целия *II период* на обитаване (табл. 1, *II период*, сиво-кафяв пласт). Те ще бъдат използвани в обяснението на процесите на развитие, които обаче най-добре са отразени от

Период	% монети							
	антични	1185-1215/20	1215/20-1257	1257-1282	1282-1328	1328-1396/7	1396/7-1451	по-късни
I период	–	10	90	–	–	–	–	–
II период	1	7	58	6	16	12	–	–
III период	2	4	28	4	14	47	1	–
IV период	–	2	30	7	11	45	2	3

Таблица 2. Процентно съотношение на монетите през отделните периоди на развитие
Table 2. Percentage ratio of coins for the different periods of development

Обр. 9. Трапезица, Велико Търново. Основите на крепостната стена – изглед от север: а - суперструкция на стената; б - нивелиращ пласт; в, г - различаващата се по градеж субструкция на стената; д - материковата скала
Fig. 9. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Foundations of the fortification wall – view from the north: a - superstructure of the wall; b - leveling layer; c, d - different building techniques of the sub-structure of the wall; e - the bedrock

откритите в този пласт два хоризонта от структури. Благодарение на многобройния монетен материал, свързан с тях, те дават възможност за създаване не само на относителна, но и на абсолютна хронология на двата подпериода, които отразяват.

За съжаление, ранната сграда, която се явява единственото архитектурно съоръжение, построено през *период II а*, е почти напълно разрушена от покриващото я помещение № 4. Наред с това е пробита от три ями от *период II б*. Ограждащите части от късния квартал пречат да се проучи и по-голяма площ от заобикалящия я терен. Това до голяма степен ограничи проучването до нейната вътрешност, откъдето и основно произхождат откритите 74 монети (табл. 1, *период II а*, ранна сграда). Тъй като постройката е без вкопаване на основите, а подът ѝ не е запазен, пластът между зидовете ѝ отразява основно финалния период от нейното обитаването и разрушаване.

Двете римски монети трябва да се изключат като датиращ материал. По същия начин и 10^{-те} монети от XIV в. са по-скоро привнесени от множеството по-късни интервенции. Останалите 27

монети покриват периода между 20^{-те} и 80^{-те} год. на XIII в., (табл. 1, *период II а*, ранна сграда), но сами по себе си не са достатъчни да осигурят датировка на строителството на сградата.

Стратиграфското положение на постройката спрямо хоросановите бъркала, свързани със строежа на крепостната стена, показва, че откритите в пласта между бъркалата и основите на сградата две колективни монетни находки са ключови за нейната датировка. Тяхното съдържание (табл. 1, *период II а*, КМН1 и КМН2) насочва, че са попаднали в земята в 40^{-те} год. на XIII в. Това позволява да се предположи, че ранната сграда е била издигната през 40^{-те} или 50^{-те} год. на XIII в.

Наред с тази постройка в този хоризонт е имало и други структури. Само в пет от ямите бяха открити монети (табл. 1, *период II а*, ями №№ 19, 22, 26, 28 и 33). Сравнително малкият им брой в отделните ями не предполага да се търсят тесни датировки. Като се изключат двете анонимни монети от края на XIV в., вероятно продукт на късни интервенции в кв. CLXIV₉, периодът на запълване на ямите е 40^{-те} - 70^{-те} год. на XIII в.

Обр. 10. Трапезица, Велико Търново. Изглед от север към помещение № 3: а - късни гробове; б - помещение № 3; в - анекс към помещение № 3; г - подови нива от прехода между ранно- и късножелязната епоха

Fig. 10. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Room No. 3 from the north: a - late graves; b - Room No. 3; c - annex to Room No. 3; d - floor levels from the transition between the Early and the Late Iron Age

Представата за *период II а* се допълва и от данните от монетите от сиво-кафявия пласт (табл. 1, *период II*, сиво-кафяв пласт). Малкият брой монети от XII - нач. на XIII в., на императорите Мануил I Комнин (1143-1180), Алексий III Ангел (1195-1203) и Теодор I Ласкарис (1208-1220), както и български имитации и латински имитации голям модул, при сравняване с обект с действително обитаване през този период като Царевец (Дочев 1992, 175-179), ясно показва, че няма данни за активна монетна циркулация до 1220-1230 г. Трябва да се отчита също, че част от монетите са орязани, а една е пробита за носене, което отразява по-късна употреба.

Дори без да се ползва *terminus post quem* на построяването на крепостната стена, е очевидно, че периодът на активна парична циркулация е от 30-те до 80-те год. на XIII в. Това се показва от големия брой латински имитации малък модул и монети на солунските Комнини, както и от важния хронологически белег на появата на монети от Йоан III Ватаци. Сериозен упадък

или дори прекъсване в обитаването на обекта се очертават през последните две десетилетия на XIII в. Общите данни от монетите от сиво-кафявия пласт тук потвърждават наблюденията, свързани с появата на втория хоризонт структури в нач. на XIV в. Този упадък вероятно е започнал още в края на управлението на цар Константин Асен, отчитайки сравнително малкия брой негови монети, част от които при това са орязани, вероятно в началото на XIV в. Като цяло почти липсват и монети от периода между 1280 и 1300 г., а тези на Андроник II са по-скоро от XIV в., като немалко от тях също са орязани.

Периодът на упадък или изоставяне е довел и до разрушаването на ранната сграда. Дали причина за това са били неблагоприятните социално-политически условия в края на XIII в., или нестабилност на постройката, причинена от слягане на западната ѝ стена, е трудно да се каже. Разрушаването обаче е станало организирано и без пожар, за което говорят липсата на деструкции и почти пълното изчерпване на

строителния материал.

Възобновяването на живота - *период II б* - е свързано с втория хоризонт структури в сиво-кафявия пласт (обр. 4) (табл. 1, *период II б*, табл. 2). В 10 от ямите и в три други структури са открити единични монети и една колективна находка от 21 броя медни монети, позволяващи да се направят важни наблюдения. Част от структурите като ями №№ 4, 7, 18, 20, 25, гроб № 1 и трамбованото ниво с огнище в кв. CLXIV₁ (табл. 1, *период II б*) за съжаление са представени с твърде малко монети. Отнасянето на тези структури в първите десетилетия на XIV в. се определя по-скоро от принадлежността им към този хоризонт. Същото важи и за частично проученото вкопано жилище.

Отчетлива и добре датирана група са ями №№ 35, 36 и 37. Те пробиват вече разрушената ранна сграда. Откритите общо 60 монети отнасят функционирането на тези боклучни ями съответно към 30-те год. на XIV в. за яма № 35, 1320-1325 г. за яма № 36 и 20-те год. на XIV в. за яма № 37. Показателна е колективната находка, съставена доминиращо от монети на Палеолозите, открита в яма № 36. Последните са използвани предимно по времето на царете Теодор Светослав и Михаил III Шишман. Откриването на монетите в горната, разрушена от зида на помещение № 4, част на ямата, обяснява наличието на анонимни монети от края на XIV в., както и на една монета на цар Иван Александър.

Другите две ями, които предоставят датиращ материал, са №№ 27 и 30 (табл. 1, *период II б*, Ями №№ 27 и 30). Яма № 27 лежи непосредствено под източния зид на анекса на помещение № 3, а № 30 под трамбованата подложка на същото помещение. По този начин те се явяват затворени комплекси, датиращи финала във втория период на обитаване на обекта и началото на строителството на жилищния квартал. Откриването в тях на обезличени монети от XIV в., орязани в периода 1350-1370 г., и на монети на Иван Александър с Михаил Асен (1332-1355), на Андроник III (1328-1341) и на Йоан II Орсини (1323-1335), поставя периода на запълване на тези ями между 30-те и 50-те год. на XIV в., а на строителството на помещение № 3 в 50-те год. на същия век.

Един цялостен поглед върху монетите от структурите от *период II б* и тези от сиво-кафявия пласт като цяло показва възраждане и разцвет на обитаването през първите три десетилетия на XIV в. За това свидетелства сравнително големият брой монети на цар Теодор

Светослав, припокриващи се с медните монети на император Андроник II, повечето от периода, когато съимператор е синът му Михаил IX. Нарушаването на повърхностната част на сиво-кафявия пласт от строителството на жилищния квартал обяснява наличието в него на някои по-късни монети (на цар Иван Шишман, анонимни от края на XIV в.).

III период. Жилищният квартал

Построяването на жилищния квартал в третия, финален период на обитаване цялостно променя средата на живот. Процесите, протекли в него, са предоставили и най-многобройния монетен материал (571 монети), който да се използва за датiranje (табл. 1, *период III*, табл. 2).

Построяването на помещение № 4 е довело до окончателното засипване на канала на барбукана. За съжаление 7-те монети, открити в него, не са достатъчно изразителни, а и има вероятност част от тях да са попаднали в по-ранен период. Все пак те насочват към окончателно запълване във втората половина на XIV в. (табл. 1, *период III*, запълнител на барбукана). Не е по-точна и информацията, получена от монетите, открити в подовите нива на сградите от квартала. Трябва да се отчита, че жилище № 5 е почти неизследвано, а подовите нива на жилища № № 1 и 2 са силно засегнати от по-късни вкопавания и при ограбване на строителния материал от зидовете им и крепостната стена. Затова и монетите са доминиращо от трамбованите нива в помещения №№ 3 и 4 и пространството около тях. Еднаквият нумизматичен материал не предлага възможност за хронологическа диференциация в насипването на подовите нива, затова и те са представени общо (табл. 1, *период III*, трамбовани нива на жилища).

Трябва да се отбележи, че монети е възможно да попаднат в подовите нива и по време на обитаването на жилищата, а откриването на керамика и животински кости в трамбованите пластове показва, че това е изчерпан от друго място културен пласт. Изключение прави само подложката на анекса на помещение № 3, която е от стерилна жълта песъчлива пръст. Поради това монетите от трамбованите нива демонстрират сравнително голямо разнообразие и трудно биха могли да предоставят точна датировка. Трябва обаче да се отбележи липсата на монети на цар Теодор Светослав и сравнително малкия брой на цар Константин Асен. Монетите на Андроник II, Андроник III, Йоан II Орсини и Иван Александър, включително тези от малката колективна находка, открита в

трамбованата подложка на плочниковия под на помещение № 4, насочват по-скоро към датирани в средата на XIV в. Макар и многобройни, повечето монети от периода преди управлението на цар Константин Асен са орязани, някои нееднократно, затова е малко вероятно много от тях да са попаднали в пръстта като циркулиращо платежно средство.

Светлокафявият пласт, запълващ останките от сградите на квартала и пространствата между тях, е свързан с функционирането на жилищата и с началния период от тяхното разрушаване. Липсата на значими преустройства и промени в квартала, показват сравнително непродължителен период на обитаване, което е добре отразено от откритите 351 монети (табл. 1, *период III*, светлокафяв пласт). Отчетливо то количествено превъзходство на монетите на царете Иван Александър и Иван Шишман и на анонимните от края на XIV в. се допълва от значителния брой монети на Андроник III, Йоан II Орсини, Андроник II и други (торнезета, Златна орда), циркулирали активно през втората половина на XIV в. По-ранните монети са като цяло единични екземпляри или силно орязани, излезли от циркулация.

Данните от светлокафявия пласт почти се преповтарят с информацията за 143-те монети от сметището пред крепостната стена (табл. 1, *период III*, сметище). Единствената разлика е още по-големият процент монети на цар Иван Шишман и липсата на такива на солунските Комнини. Това още веднъж потвърждава връзката между жилищния квартал и сметището и затвърждава датировката на *третия период* от обитаването на обекта между 50-те год. на XIV в. и самия край на XIV-началото на XV в. (табл. 2). Прекратяването на живота в рамките на обекта се онагледява и от изключително малкия брой османски монети, 2 на Баязид I и една на Мурад II. При евентуално продължаване на живота дори в началото на XV в. подобни монети би трябвало да бъдат много по-добре застъпени.

IV период. Прекратяване на обитаването и късни интервенции

Периодът на прекратяване на обитаването е онагледен с данните за 106-те монети от повърхностния сиво-черен пласт. Поради характера му в него се откриха материали както от предшестващия го *III период* (жилищния квартал), така и от последващия период от почти 600 години до наши дни.

Нумизматичният материал (табл. 1, *период IV*) почти не показва разлики с този от третия

период. Отново ранните османски монети са много малко, само две на Мурад II (1421-1451). Това, наред с почти пълното отсъствие на керамика от Османския период (XV- XVII в.), е пряко свидетелство за изчезването на живота на южната тераса на Трапезица в самото начало на Османското владичество в Търновград. Явление, което очевидно не се ограничава само до тази част от хълма (Дочев 2010, 506; Долмова-Лукановска 2008б, 691; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2009, 614; Робов 2010, 495). Отражение на различна активност, протекла след изоставянето на хълма (ограбване на строителния материал, иманярство и др.), са и бешликът на султан Абдул Хамид I (1774-1789) и църковната пара от XIX в., открити в повърхностния пласт, както и акчето на Мехмед IV (1648-1687) от яма № 1.

С този финален период е свързано и голямото вкопаване, получено явно при измъкването на плочите от пода на помещение № 4. Това е довело до разбъркване на светлокафявия пласт от втората половина на XIV в. и на част от лежащия под него сиво-кафяв пласт от *период II*. Това не позволи откритите тук 36 монети да се използват за датирани. Все пак той допълва общите нумизматични данни за обекта (табл. 1, *период IV*, пласт, свързан с разрушаването на помещение № 4). Само така може да се ползва и информацията от 25-те нестратифицирани монети, открити в депото за пръст и по време на почистването на стратиграфските профили (табл. 1, нестратифицирани монети).

В заключение бихме желали накратко да повторим основните изводи за стратиграфията, периодизацията и хронологията на изследвания от нас обект. Първият период на средновековно обитаване е свързан с построяването на внушителните крепостни съоръжения (обр. 2). Крепостната стена с прилежащите ѝ плътна кула и чупка са издигнати на предварително почистена от културния пласт скална площадка с ширина 15 м. Впоследствие основите са засипани с нивелиращи пластове (обр. 6, 7), върху които лягат някои структури, свързани със строежа и функционирането на стената - като канала, отвеждащ атмосферните води към барбукана и бъркалата за бял хоросан (обр. 2). Откритите на различни места в нивелиращите пластове 40 монети показват, че строителството на крепостните съоръжения е станало в 30-те години на XIII в. (табл. 1, 2). След издигането на крепостните стени е започнало натрупването на средновековния културен пласт, който отразява втория период на

Обр. 11. Трапезица, Велико Търново. Изглед от север към ранната сграда и помещение № 4: а - ранна сграда; б - помещение № 4; в - помещение № 3; г - вкопано жилище; д - барбукан на крепостната стена; е - боклучни ями от период II

Fig. 11. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. The early building and Room No. 4, view from the north: a - early building; b - Room No. 4; c - Room No. 3; d - semi-sunken dwelling; e - barbican of the curtain wall; f - rubbish pits from Period II

обитаване (обр. 6, 7). Аморфният характер на този пласт, който освен това е пробит от над 30 ями, пречи в него да се установи отчетливо разделение. Проследяването на два хоризонта от структури обаче позволи да се обособят два подпериода. Към *период II а* (обр. 3) трябва да се отнесат огнището и трамбованото ниво, използвани вероятно веднага след издигането на крепостната стена или дори по време на строежа ѝ. Също така трябва да се посочат и 13 ями и един ремонт на канала на барбукана, повдигнал неговото ниво. Единствената сграда е силно разрушена и е издигната известно време след построяването на крепостната стена. Откритите монети (табл. 1) насочват, че това е станало в 40-те - 50-те год. на XIII в. Като цяло *период II а* е продължил от 30-те до 80-те год. на XIII в., когато изявен упадък вероятно е довел до изоставяне на терена през последните две десетилетия на XIII в. В горната част на сивокафявия пласт се обособява втори хоризонт от структури (обр. 4), който представя втория подпериод (*II б*) на обитаване. Очевидно масивната ранна сграда вече е била разрушена,

а теренът подложен на „екстензивно“ използване. За това говорят многобройните ями, огнища и трамбовани нива, като единствената постройка е полувкопаното жилище в северната периферия на обекта. Към периода се отнасят и гробове 1 и 5 в източната периферия на обекта, както и последният ремонт на канала на барбукана. Монетите от ямите и пласта (табл. 1, 2) показват възстановяване и разцвет в използването на обекта през първите три десетилетия на XIV в.

Запълнените в средата на XIV в. ями 27 и 30 отразяват финала на *период II б* и маркират началото на изграждане на жилищния квартал от *третия период* на обитаване (обр. 5). Сградите от този квартал са издигнати едновременно или в рамките на кратък период и просъществуват без големи преустройства до края на XIV в. Данните за тази датировка са предоставени както от монетите от запълващия ги светлокафяв пласт, така и от тези от свързаното с квартала смеище пред външното лице на крепостната стена (обр. 5; табл. 1, 2). Кварталът е организирано напуснат в края на XIV - самото нача-

ло на XV в., като оттеглилото се население е отнесло не само личните си притежания, но и голяма част от строителния материал. Това е показано и от данните за „*периода на затихваща активност*“, условно отделен като IV (табл. 1, 2). Различните интервенции от този период, обхващащ времето между XV и XX в. - гробове 2-4, яма 1 и др., са извършени в един вече изоставен терен.

Периодизацията и хронологията на южната тераса на Трапезица представят едно развитие, което се различава от това на съседното градско ядро на средновековния Търновград - Царевец. На първо място Трапезица не е обитавана през късноримския и ранновизантийския период и не е била част от развилия се на Царевец и Момина крепост значим градски център. За това съдим от факта, че въпреки че на обекта са открити 15 римски и късноримски монети всички те произхождат от средновековна среда и са били преизползвани в периода на Второто българско царство като парични знаци и по други начини. Същевременно липсват други археологически материали от този ранен период, картина, която е отразена от наблюденията по целия хълм.

От особено значение е, че крепостните съ-

оръжения на Трапезица са издигнати през 30-те години на XIII в. Именно тогава и крепостта заема важното си място в столичния град. За това свидетелства и откриването на 50% по-малко монети, сечени в периода между 1185 и 1215/20 г. в Южния сектор на Трапезица в сравнение с Царевец.

Другото съществено различие е организираното напускане на Трапезица след превземането на българската столица от османските турци през 1393 г. Ако на Царевец животът продължава без прекъсване до 70-те години на XIX в., то Трапезица никога вече не е заселена.

Сравняването на нумизматичния материал от обекта с този от Царевец очертава разлики в монетната циркулация в периода между 30-те год. на XIII в. и края на XIV в. Тези флуктуации показват намаляване в активността на обитаване през втората половина на XIII в. и постепенно увеличаващ се разцвет през XIV в. Разликата е по-забележима за първите три десетилетия на XIV в. (27%) и по-малко изразена за последващия период до края на това столетие (12%). Тези данни обаче отразяват само развитието на Южния сектор като част от живата и променяща се градска среда на средновековната българска столица.

Цитирана литература:

Алексиев 2008: Й. Алексиев. Разкопки на манастира „Св. Йоан Рилски“ на Трапезица (сектор Югозападен). - Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 675-681.

Алексиев, Анчева 1994: Й. Алексиев, Р. Анчева. Разкопки на църква № 8 на Трапезица. - Археологически открития и разкопки през 1992-1993 г. В. Търново, 1994, 104-105.

Алексиев, Анчева 1995: Й. Алексиев, Р. Анчева. Проучване на водохранилището и контролната шахта при църква № 8 на Трапезица. - Археологически открития и разкопки през 1994 г. София, 1995, 143-144.

Берон 1886: В. Берон. Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886.

Генова 1994: З. Генова. Разкопки на църква № 5 на Трапезица. - Археологически открития и разкопки през 1992-1993 г. Велико Търново, 1994, 105.

Дерменджиев 2009: Е. Дерменджиев. Северната кула на средновековната крепост Трапезица във Велико Търново. - Археология, Л, кн. 3-4, 2009, 48-67.

Димов 1915: В. Димов. Разкопките на Трапезица в

Търново. - Известия на Българското археологическо дружество, 5, 1915, 112-175.

Динчев 2000: В. Динчев. Ранновизантийският град върху хълма Царевец, Велико Търново. - В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения проф. Иван Гълъбов. Велико Търново, 2000, 225-257.

Долмова-Лукановска 2008а: М. Долмова-Лукановска. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. Велико Търново, 2008.

Долмова-Лукановска 2008б: М. Долмова-Лукановска. В: Археологически разкопки в средновековна крепост „Трапезица“ сектор Югоизток. - Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 689-691.

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и парично обращение в Търново XII-XIV в. Велико Търново, 1992.

Дочев 2010: К. Дочев. Трапезица, Югозападен сектор. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 504-506.

Караилюв 2009: П. Караилюв. Военна сграда до Северната порта на крепостта Трапезица във Вели-

ко Търново. - Археология, 3-4, 2009, 68-76.

Николова 1962: Я. Николова. Няколко документа за разкопките в Търново и Никополис ад Иструм през 1900 г. - Известия на Окръжен музей - Велико Търново, I, 1962.

Попов, Рабовянов 2010: Христо Попов, Деян Рабовянов. Проучвания на тракийското селище на хълма Трапезица. - В: Проблеми и изследвания на тракийската култура, 5, Казанлък, 2010 (под печат).

Рабовянов, Гюлева, Дойчев 2009: Д. Рабовянов, Ж. Гюлева, Пл. Дойчев. Велико Търново. Крепостта Трапезица. В: Археологически разкопки в сектор „Южен”. - Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 616-620.

Рабовянов, Гюлева 2010: Д. Рабовянов, Ж. Гюлева. В: Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица - сектор Южен”. - Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 499-504.

Робов 2009: М. Робов. Велико Търново. Крепостта Трапезица. Проучвания на обект „Югоизточен”. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 607-610.

Робов 2010: М. Робов. Велико Търново. Археологически разкопки на сектор „Югоизточен” на Трапезица. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 492-495.

Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008: К. Тотев, Е. Дерменджиев, Пл. Караилиев. Разкопки на „Средновековен град Трапезица - Север”. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 682-685.

Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2009: К. Тотев, Е. Дерменджиев, Пл. Караилиев. Велико Търново. Крепостта Трапезица. В: Археологически разкопки в сектор „Север”. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 610-614.

Харитонов, Долмова 2003: Хр. Харитонов, М. Долмова. Стратиграфия на крепостта Трапезица (По нумизматични данни). - В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Йордан Андреев. В. Търново, 2003, 257-261.

Цончев, Николов 1926-1931: Д. Цончев, Т. Николов. Нови разкопки в крепостта „Трапезица”. - Годишник на Народния музей, 5, 1926-1931, 257-259.

The Southern Terrace of the Trapezitsa Hill. Problems of the Stratigraphy, periodisation, and chronology (Abstract)

Deyan Rabovyanov

The present article discusses the results from the regular archaeological excavations of the Southern Sector of the Trapezitsa Hill in Veliko Tarnovo (Fig. 1, 8). The optimal environment and the suitable building space favored the discovery of structures that predated the well-known structures from the Second Bulgarian Kingdom. These earlier traces, however, have been almost entirely destroyed by the medieval architecture, which fact limits the present study to the period when Tarnovgrad was a capital. The intensive monetary circulation that is typical of the capital made possible a precise chronology of the structures that narrowed the period of their use to several decades (Table 1, 2). This chronology is based on 1,200 coins found in the Southern Sector; unlike in earlier studies, they are not discussed as a whole, but in the context of their provenance from different

layers and structures. It is very important to point out that the situation revealed in the medieval layers and structures was not affected by previous investigations, in particular those of V. Beron and G. Seure in late 19th and early 20th c. The cultural layer is 1.50 to 2.70 meters thick and comprises several overlapping medieval periods that cover the entire occupation of the fortress. The substantial thinning of the cultural layer (up to 0.50 – 0.60 m) to the north of the investigated area hinders the study of the earlier medieval occupation of the hill and makes the observations in the Southern Sector particularly important. The bedrock was reached over almost the entire excavated area, which facilitated the detailed stratigraphic observations of the site and the establishing of the complete periodization of its occupation.

The first period of the medieval occupation is

marked by the construction of impressive fortifications (Fig. 2, 9). The fortress wall with its solid tower and bend was built on a 15-meter-wide rock platform that was well cleared of previous cultural deposits. Later, the foundations were covered by leveling layers (Figs. 6, 7, 9) that are overlaid by some structures linked to the construction and the function of the wall, e.g. the drain that drained the rainwater to the barbican and mixers for white mortar (Fig. 2). The 40 coins found at different places within the leveling layers suggest that the construction of the fortress was conducted in the AD 1230s (Table 1, 2).

The accumulation of the medieval culture layer related to the second occupation period began after the construction of the fortifications (Figs. 6, 7). The stratum is very amorphous and has more than 30 pits that prevent clear-cut divisions. It was possible, however, to identify two horizons of structures corresponding to two sub-periods. A hearth and a level of beaten earth most probably used immediately after, or even during the construction of the fortification wall are dated to Period IIa (Fig. 3). Thirteen pits and a reconstruction of the mouth of the barbican drain that raised its level are dated to the same period. The only building from the period is severely damaged but its dimensions (10.85 by 6.50 m) reveal its importance (Fig. 11). It was built some time after the construction of the curtain wall. The coins (Table 1) date this event in 1240s – 1250s. The overall duration of Period IIa is from the 1230s until the 1280s, when an obvious decline led to the abandonment of the area in last two decades of the 13th c. AD. The second sub-period of occupation (IIb), distinguished as a second horizon of structures (Fig. 4), is traceable in the upper part of the grey-brown layer. Evidently, the large early building has been already destroyed and the area was extensively reused. This observation is supported by the numerous pits, hearths and layers of beaten earth, as well as by the only building, which is a semi-sunken dwelling situated in the northern periphery of the site (Fig. 10). Graves Nos. 1 and 5 and the last reconstruction to the mouth of the barbican drain are also dated to the same period. The coins from the pits and the layer (Table 1, 2) suggest a recovery and flourishing of the site in the

first three decades of the 14th c. AD.

Pits Nos. 27 and 30 were filled in the middle of the 14th c. AD, marking the end of Period IIb and the beginning of the construction of the residential area from the third period of occupation (Fig. 5, 10, 11). The buildings of this area were constructed at the same time or within a short period and remained in use until the end of the 14th c. AD, without any substantial reconstructions. Evidence for such a date is provided by the coins found in the light-brown filling layer and in the neighborhood's rubbish heap, situated outside the fortification wall (Fig. 5; Table. 1, 2). The area was collectively abandoned at the end of the 14th or the very beginning of the 15th c.; the population carried away not only their personal possessions, but also a substantial part of the building material. This is confirmed by the evidence for a 'period of reduced activities', conditionally distinguished as Period IV (Table 1, 2). Different interventions between 15th and 20th c., e.g. Graves Nos. 2-4 (Fig. 10), Pit 1, etc., took place on an already abandoned terrain.

The periodization and chronology of Trapezitsa demonstrate a development that differs from that of the neighboring urban nucleus of the Medieval Tarnovgrad on Tsarevets Hill. To begin with, Trapezitsa was not occupied during the Late Roman and the Early Byzantine times and was not a part of the major urban centre that emerged on the two hills of Tsarevets and Momina Krepost. The fortifications on Trapezitsa were built in AD 1230s and only then Trapezitsa became an important part of the capital city. The comparison of the numismatic material from Trapezitsa with the finds from Tsarevets reveals differences in the monetary circulation in the period from the 1230s until the late 14th c. It implies a reduced intensity of occupation in the second half of the 13th c. and a gradual growth in the 14th c. AD. This data, however, are valid only for the development of the Southern Sector as a part of the living and changing urban environment of the medieval Bulgarian capital. Another significant difference is the collective abandonment of Trapezitsa after the Ottomans captured the Bulgarian capital in 1393. While the life on Tsarevets continued uninterrupted until the 19th century, Trapezitsa was never settled again.

Късноантичният балнеум под църквата “Св. Георги” в София - addenda et corrigenda

Марио Иванов

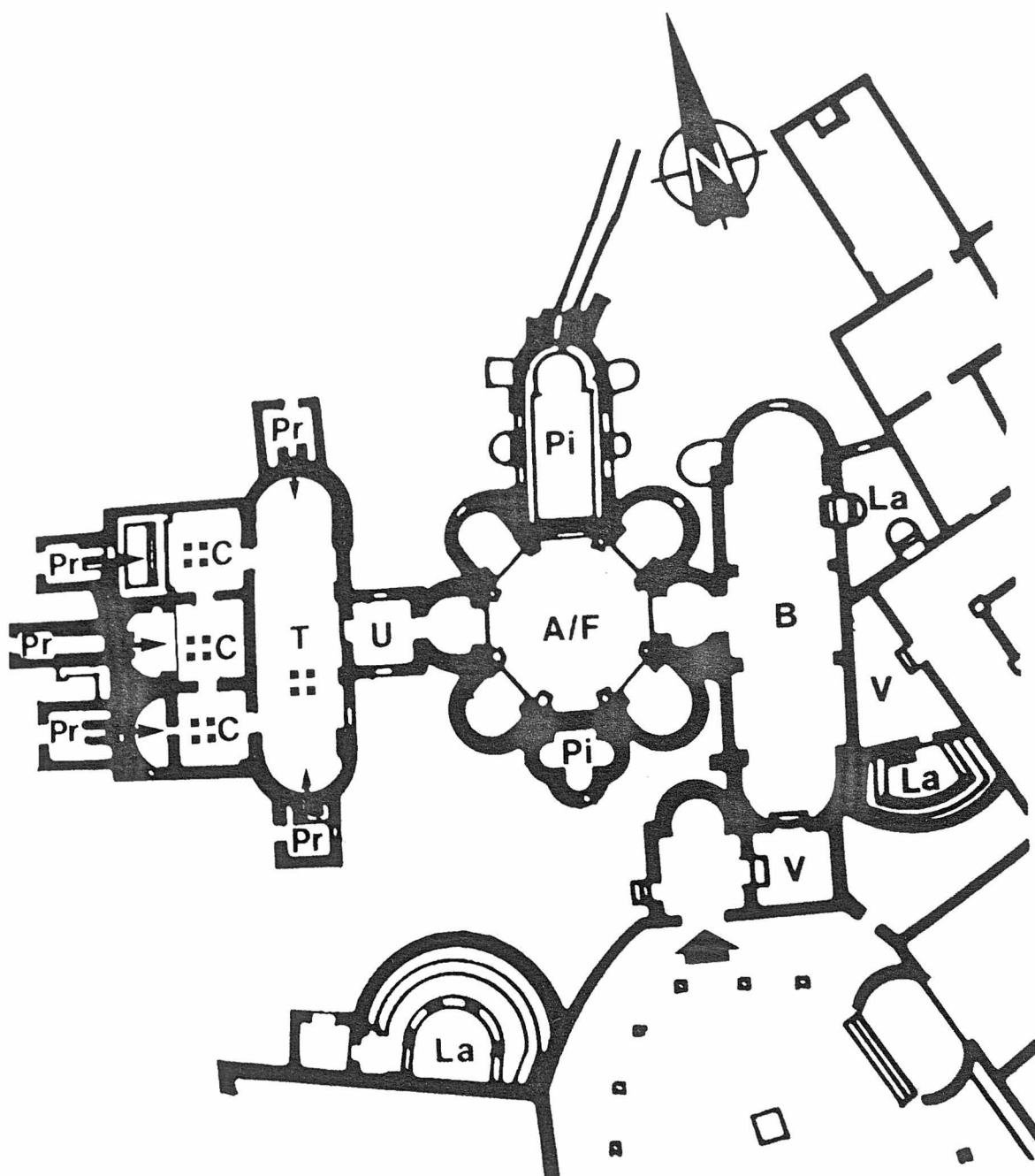
Софийската църква “Св. Георги” и свързаните с нея останки от периода на късната античност предизвикват десетилетия наред интереса на учените. Още с началните археологически изследвания е подвигнат въпроса за хронологията и функцията на комплекса. В резултат на интензивните проучвания в центъра на София, свързани с новото градоустройство на столицата след Втората световна война, са добити съществени нови данни за плановите особености на сградата. Периодично се възобновява интереса към този значителен античен комплекс, като се привеждат нови аргументи в полза на една или друга теза. Независимо от натрупаната значителна литература, от вниманието на изследователите са убягнали някои сходни като план и функция обекти, които дават възможност за изясняване различните аспекти на софийския паметник.

Настоящата статия няма за цел да представи критичен прочит на изследванията по въпроса, а да подкрепи с нови данни вече изразени становища, както и да бъдат предложени някои уточнения по въпроси на базата на различни паралели. Предвид това тук няма да бъде даден историографски преглед на изследванията върху късноантичния комплекс под “Св. Георги” със съответния коментар. Такъв е направен от арх. С. Бояджиев, където са разгледани критично по-ранните мнения (Бояджиев 2002, 152-153). По отношение на функцията на комплекса са лансирани две становища - баня (Фиров 2004, 322-325; Бояджиев 2002, 155-160) или мартирион (Венедиков, Петров 1964, 100). Хронологията на сградата варира при различните изследователи: общо в IV век (Венедиков, Петров 1964, 100), началото на IV век (Nielsen 1993, 26 Catalogue C 206), управлението на император Константин Велики (Станчева 1994, 56) или след 378 г., предвид откритата монета

на Валентиниан I (Иванов, Бобчев 1964, 35-37; Бояджиев 2002, 160). По-различно е мнението на П. Карасимеонов, който датира комплекса в края на VII - началото на VIII век (Карасимеонов 1942, 207).

В досегашните изследвания, посветени на комплекса “Св. Георги”, се забелязва липсата на достатъчно точни паралели, съпоставими по отношение на плановите си особености, които да позволят по-ясно дефиниране на функционалната същност на отделните помещения. Затова и от особена важност е банският комплекс, разкрит към вилата при Пиаца Армерина, който засега представлява единственият близък паралел за сердикийския балнеум.

Банята от Пиаца Армерина се състои от четири ясно разграничени части, разположени симетрично по оста изток - запад (обр. 1). Най-източното помещение, представляващо двойно апсидна зала, издължена по оста север-юг, е определено като палестра или базилика (Gentili 1966, 20). Западно от него се намира октогонално помещение, по чиито страни са оформени шест ниши, които вероятно са служели за аподитериум, докато северната и южната страна на октогона се заемат от два басейна със студена вода - *piscinae*. Помещението се определя като фригидариум (Gentili 1966, 21-22). Следва малко квадратно помещение - *unctorium*, явяващо се същевременно и преход към топлия тракт на банята. Източно от него се развива втора двойноапсидна зала с малко по-малък размер и хипокаустна инсталация - тепидариумът. До северния и южния край на залата са долепени малки правоъгълни помещения - префурниуми (Gentili 1966, 23). Към източната дълга стена на тепидария в общ блок са изградени три правоъгълни помещения, снабдени с хипокауст. Средното и южното помещение завършват с апсиди, докато северното има правоъгълен ба-

Обр. 1. Пиаца Армерина, Сицилия. План на банята при вилния комплекс (по Nielsen 1993, Catalogue, Fig. 87)
Fig. 1. Piazza Armerina, Sicily. Plan of the bath in the villa (after Nielsen 1993, Catalogue, Fig. 87)

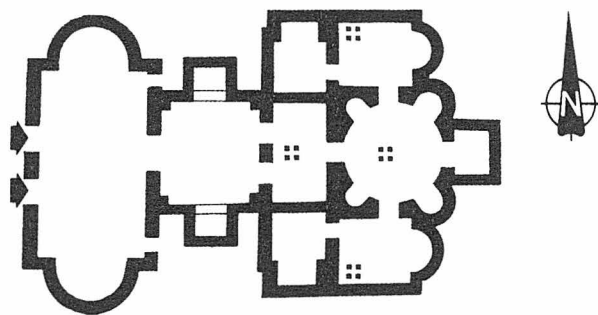
сейн. До източната стена на тези помещения са изградени три префурниума. Помещенията се идентифицират с калдария на банята, а за средното от тях е предположена функция на судаториум (Gentili 1966, 23-24). Съгласно възприетото в съвременната литература типологично разделяне на банските комплекси, балнеумът при Пиаца Армерина се отнася към типа бани с верижно подредени, разположени симетрично, помещения, т. нар. axial row type (Nielsen 1993, 10, Catalogue C 65). Датировката на комплекса при Пиаца Армерина първоначално е отнесена

към времето на Първата тетрархия (286-305) с оглед идентификацията на вилата като принадлежаща на Максимиан Херкулий (Gentili 1966, 5-16; McKay 1977, 133). При по-новите изследвания датата е коригирана в периода 320-340 г. (Nielsen 1993, 10, Catalogue C 65; Bouet 2003, 155).

Плановата схема и функционалното предназначение на комплекса под "Св. Георги" в София (обр. 2) е разгледана най-пълно от арх. С. Бояджиев. Сердикийският балнеум се състои също от четири ясно разграничени части,

разположени по оста изток - запад. Различието с по-горе разгледаната баня се състои в подредбата на помещенията: в Сердика то върви от запад към изток, докато при Пиаца Армерина е обратното. Най-западното помещение на разглеждания паметник представлява голяма двойноапсидна зала, която се определя като аподитериум (Бояджиев 2002, 159-160). На изток от нея следва по-малка квадратна зала с две правоъгълни уширения на северната и южната стена - фригидариум (Бояджиев 2002, 158). Източно от фригидария се развива топлия тракт на банята, обединен в общ блок, отопляван с хипокаустна инсталация. В западната част на този блок (към фригидария) са обособени три правоъгълни помещения - тепидарии, от които двете крайни притежават правоъгълни отстъпи в северна и южна посока (Бояджиев 2002, 156, 158). На изток от тепидария се развиват други три помещения. Двете крайни помещения са правоъгълни, завършващи с апсида в източната част, докато средното, в което се помещава църквата "Св. Георги", е кръгло в план с четири екседри. Арх. С. Бояджиев определя двете странични помещения като тепидарии, а кръглото - като калдарий, източно от който се развива по-малко правоъгълно помещение - префурниум (Бояджиев 2002, 155-156).

Описаните по-горе два комплекса от Пиа-

Обр. 2. План на балнеума под "Св. Георги" в София (по Nielsen 1993, Catalogue, Fig. 173)

Fig. 2. Sofia. Plan of the balneum under St. George's Church (after Nielsen 1993, Catalogue, Fig. 173)

ца Армерина (обр. 1) и София (обр. 2) показват ясни прилики по отношение на плановите си схеми и функционалното разпределение на помещенията. На първо място се откроява строго симетричната подредба на помещенията в общата планова схема. Подобна симетрия се наблюдава изключително рядко при банските комплекси след края на III век. Броят, размерите и плановите особености на отделните помещения също намират изключително голяма близост. Идентично е оформянето на

голямата двойноапсидна зала - *basilica*, както и на крайните топли правоъгълни помещения, завършващи с апсиди. Двойноапсидната зала - тепидариум от Пиаца Армерина е заменена с правоъгълни помещения с отстъпи при комплекса от Сердика, които обаче по своята същност изпълняват същата функция, а именно разполагане на басейни в северния и южен край на тепидария, съответно в апсидите и в отстъпите. Богато оформеният с апсиди октогон от Пиаца Армерина е заменен в Сердика с по-семпла квадратна зала, но са запазени местата на басейните по северната и южната страна на фригидария. За сметка на това използваното за калдарий кръгло помещение с четири апсиди се доближава до фригидария от Пиаца Армерина като планова композиция. Изтъкнатите разлики в особеностите на някои от помещенията и употребата на сходни планови решения в различен функционален контекст вероятно имат своето обяснение от една страна в по-късната хронология на сердикийския балнеум, а от друга - в провинциалната същност на последния. Независимо от това разглежданият балнеум от Пиаца Армерина притежава безспорни аналогии с този под "Св. Георги" в София и трябва да се приеме като негов по-ранен и по-развит прототип.

Предвид разглеждания по-горе паралел, за късноантичния комплекс под "Св. Георги" могат да се направят някои уточнения и корекции, свързани с неговата хронология и функция. Отбелязаната датировка на комплекса при Пиаца Армерина в периода 320-340 г. и възприемането му като прототип за балнеума от Сердика, автоматично показват за последния една по-късна от средата на IV век дата. Предвид откритата монета на Валентиниан I по време на проучванията през 1952-1953г., същата е логично да се приеме като *terminus post quem* за изграждането на балнеума. Тези данни добре кореспондират с разсъжденията дотук. С оглед на изложеното смятам, че изграждането на балнеума под "Св. Георги" най-вероятно трябва да се постави в последната четвърт на IV век.¹

По отношение на плановите и функционалните особености на Сердикийския комплекс също са необходими някои допълнения и корекции. На първо място, следва да се подчертае още веднъж, че идентификацията на сградата с мар-

¹ В изследването на И. Нилсен за банята под "Св. Георги" е предложена дата около 300г. (Nielsen 1993, 26, Catalogue C 206), като не е даден коментар с аргументите за подобна датировка. Вероятно информацията за откритата монета е останала неизвестна на авторката, заради трудности с ползването на публикация на български език.

тирион и баптистерий е некоректна и следва да се отхвърли категорично. Изложените по-горе данни според мен дават достатъчно допълнителни основания за това. Късноантичният комплекс под "Св. Георги" е замислен и изграден като баня и е останал такъв до превръщането му в църква вероятно след средата на V век.

Балнеумът под "Св. Георги" също трябва да бъде отнесен към типа бани с верижно подредени, разположени симетрично, помещения, т. нар. *axial row type* (Nielsen 1993, Catalogue, 51, Fig. 1) В каталога на И. Нилсен сердикийската баня е определена не като *balneum*, а като терми императорски тип (Nielsen 1993, 26, Catalogue C 206). Смятам, че авторката е била подведена от плана на по-ранната сграда, за част от която тя приема, че е представлявала палестра към банята, което очевидно не е възможно. Увеличената по този начин площ на банята тя приема като индикатор за принадлежност към императорския тип терми.

Функционалната идентификация на помещенията, съставлящи сердикийския балнеум, като цяло е правилна и коректна. С оглед на разглежданата тук нова информация бих си позволил да внеса известни корекции към вече изказаните мнения, както и да предложа някои нови възможности. Разглеждано от запад на изток в изследванията върху сердикийския балнеум е приета следната подредба на помещенията: *basilica/ apodyterium - frigidarium - tepidarium - caldarium - praefurnium*. В студения тракт на банята като цяло няма различия в идентификацията. Трите помещения с хипокауст в западната част на топлия тракт също са определени еднозначно като тепидарии. За двете правоъгълни помещения с апсиди, фланкиращи от север и юг кръглото помещение, е предложена идентификация като тепидарии (Бояджиев 2002, 155-156) или като судатории (Nielsen 1993, 26, Fig. 173). Централното кръгло помещение, вписано в квадрат, е идентифицирано еднозначно като калдарий, източно от който се развива префурниумът. Относно последните помещения - кръглото с екседри и фланкиращите го правоъгълни с апсиди - са възможни и други идентификации. Причисляването им към тепидариите едва ли може да се приеме, тъй като по този начин в цялата топла част на банята би функционирал един калдарий и пет тепидария, което не е оправдано и едва ли е възможно. Идентифицирането на двете фланкиращи помещения като судатории поражда аналогичен проблем, но с обратен знак - оказват се твърде много судатории срещу само един калдарий в рамките

на една сравнително неголяма баня. Тук следва да се отбележи, че към най-горещите помещения, каквито са судаториите, задължително трябва да има префурниум, който да осигурява съответната висока температура. Подобен префурниум при разглеждания сердикийски балнеум засега е регистриран единствено към средното (кръгло) помещение. Така се получава, че най-топъл е калдарият, а двата судатория са с по-ниска температура, което от своя страна противоречи на тяхната същност. Необходимо е да се отбележи, че при банския комплекс от Пиаца Армерина крайните три горещи помещения са идентифицирани като калдарии, докато за средното от тях е допусната възможността да е судатории (Gentili 1966, 23-24). Бих искал също да изтъкна, че вписаното в квадрат кръгло помещение има стара традиция при термалните комплекси и е характерно именно за лаконикум/судаториум (Nielsen 1993, 78; Bouet 2003, 109)². В изследването върху римските бани от Нарбонска Галия вписаното в квадрат кръгло в план помещение, снабдено с четири екседри в ъглите, е отделено в тип 1a - кръгъл лаконикум без басейн (Bouet 2003, 109). В същото изследване няма регистриран калдарий с подобно планово оформяне, но за сметка на това съществува тип калдарии, който съвсем точно отговаря на двете апсидни помещения на сердикийския балнеум, фланкиращи от север и юг кръглото помещение с екседрите. Въпросните калдарии са отделени в тип 7b - калдариум с апсиден *solium*, чиято хронология с малки изключения се разполага в периода на късната античност (Bouet 2003, 65, 67). Разглежданите планови особености на кръглото и фланкиращите го апсидни помещения при балнеума от София са обусловени от функцията на съответните помещения и последователността на тяхното ползване от къпещите се. Вписаното в квадрат кръгло помещение с екседри не може да представлява калдариум най-малкото поради липсата на архитектурно предвидено пространство за инсталиране на топлия басейн - *solium*. Такова пространство предоставят апсидите на фланкиращите помещения. Регистрираните басейнчета в двете източни екседри на кръглото помещение не биха могли да изпълняват функцията на *solium* най-вече поради малките си размери. Същите могат да се идентифицират по-скоро като големи вани отколкото като басейни. Логиката на ползване

² Разликата между лаконикум и судаториум се обуславя от вида на използвания източник на топлина - при лаконикума това е открит огън или нагорещени камъни, докато при судаториумът - хипокаустна инсталация (Nielsen 1993, 158-160).

от посетителя на съответните бански помещения също не противоречи на идентификацията на кръглото помещение като судаторий. Освен директната връзка на разглежданото помещение с префурниума, трябва да се отбележи, че судаториите са били посещавани обикновено преди калдария (Bouet 2003, 108). По такъв начин посетителят на сердикийския балнеум е можел, следвайки логиката на централното осево поддръждане на помещенията, да премине последователно от студения към топлия тракт на банята, като след тепидария е имал избор: да посети кръглият судаторий, след което да използва един от двата калдария и оттам, без да се връща обратно в судатория, да премине през тепидариите към изхода; или да ползва един от двата калдария, след което да се върне обратно в тепидариите без да посещава судатория.

С оглед на казаното, и като се имат предвид плановите особености на разглежданите помещения и приведените паралели, смятам, че при сердикийския балнеум вписаното в квадрат кръгло помещение с екседри следва да се определи като судаторий, а двете фланкиращи го правоъгълни апсидни помещения - като калдарии³.

На края ще засегна въпроса за предназначението на вертикалните глинени тръби, вградени в стените на топлия тракт на банята. Част от тях са регистрирани още при проучванията на Б. Филов, който смята, че са улеснявали циркулацията на топлия въздух и са служели като отдушник, свързан с хипокауста (Филов 2004, 311-312, ил. 18-19). Още няколко подобни тръби са установени при реставрацията на квадратния олтар на църквата "Св. Георги", за които е изказано мнението, че са служели за проветряване и подсушаване на основите на сградата (Карасимеонов 1942, 193-194). Тази теза е възприета по-късно и от други изследователи (Венедиков, Петров 1964, 89). В своето изследване върху балнеума арх. С. Бояджиев

подлага на детайлна критика това становище и обосновава неговата несъстоятелност. За него тръбите са част от хипокаустната инсталация на банята (Бояджиев 2002, 153-155). Изложениите по-горе разсъждения, както и функцията на сградата като балнеум, безспорно подкрепят изводите на Б. Филов и още повече на арх. Ст. Бояджиев. Известна допълнителна яснота по отношение предназначението на разглежданите глинени тръби дава една баня, разкрита в Тене (дн. Хеншир Тина, Тунис). Стените на тази баня са прорязани от вертикално вградени глинени тръби, идентични на тези в Сердика (Brödner 1983, Taf. 48b). Функцията на тръбите е да служи като *tubulatio* - стенно отопление на топлите помещения в банята, свързано с хипокаустната инсталация. Доколко това е в сила за сердикийския балнеум е трудно да се каже без детайлно изследване и документиране на броя и разположението на глинени тръби, вградени в стените на сградата. При всички положения обаче, тяхното значение за отоплението на стените на балнеума трябва да бъде отчетено, а предполагаемата им вентилационна функция - отхвърлена.

В заключение следва да се изтъкнат трудностите, свързани с изясняване същността на сердикийския термален комплекс под "Св. Георги". Поради разположението си в живата градска среда, както и вследствие на многобройните преустройства и реставрационни намеси, късноантичният балнеум е загубил значителна част от автентичната си субстанция. Проучван археологически на части, в течение на десетилетия и в спасителни условия, този значим паметник на късноантичната архитектура позволява провеждането на едно по-скоро компаративно изследване, чийто възможности са ограничени от самата му специфика. Независимо от това, смятам, че настоящото проучване дава своя скромнен принос за по-цялостното изясняване на архитектурната история и функционална същност на комплекса.

³ Възможността кръглото помещение да е изпълнявало функцията на судаторий е допусната и от Филов (Филов 2004, 325).

Цитирана литература:

Бояджиев 2002: С. Бояджиев. Сердика. - В: Р. Иванов (редактор). Римски и ранновизантийски градове в България. София, 2002, 125-180.
Венедиков, Петров 1964: Ив. Венедиков, Т. Петров. Църквата "Св. Георги" в София. - В: Сердика. Археологически материали и проучвания.

София, 1964, 1, 77-108.
Иванов, Бобчев 1964: Т. Иванов, С. Бобчев. Разкопки върху площта на хотел "Балкан" в центъра на София през 1952-1953 г. - В: Сердика. Археологически материали и проучвания. София, 1964, 1, 9-58.

Карасимеонов 1942: П. Карасимеонов. Църквата “Св. Георги” в София. - В: Годишник на народния археологически музей, 7, 1942, 185-231.

Станчева 1994: М. Станчева. За Константиновия квартал в Сердика. - В: Сердика - Средец - София, 1994, 2, 53-79.

Филов 2004: Б. Филов. Софийската църква “Св. Георги”. София, 2004 (второ издание).

Bouet 2003: A. Bouet. Les thermes privés et publics en Gaule Narbonnaise. École française de Rome, 2003

(Collection de l'école française de Rome - 320).

Brödner 1983: E. Brödner. Die römischen Thermen und das antike Badewesen. Darmstadt, 1983.

McKay 1977: A. McKay. Houses, Villas and Palaces in the Roman World. Southempton, 1977.

Gentili 1966: G. Gentili. Die kaiserliche villa bei Piazza Armerina. Roma, 1966.

Nielsen 1993: I. Nielsen. Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths. Aarhus, 1993.

The Late Antique Balneum under St. George's Church in Sofia. Addenda et Corrigenda (Abstract)

Mario Ivanov

The article discusses the chronology, the function, and some aspects of the interpretation of the Late Antique complex, located under St. George's Church in Sofia. It is suggested that the closest parallel and probably a prototype of the balneum in Serdica is the bath of the Roman villa at Piazza Armerina. Similarities in the layouts of the two buildings justify the hypothesis that the structure under consideration was a bath, and not a martyrrium. The coin of Valentinian I found in the course of the excavations of the complex, as well as the currently established chronology of the bath at Piazza Armerina in AD 320-340 suggest a possible date for the site in Serdica in the last quarter of the 4th c. AD. It could be attributed to the so-called Axial Row Type.

The discussed parallel from Piazza Armerina and the complex studies on Roman baths provide grounds for a different interpretation of some of the rooms in the warm part of the balneum under St. George's Church. The circular room with four

exedras, currently interpreted as a caldarium, is identified as a sudatorium/laconicum, more specifically a round laconicum without a pool. The architectural form of a round room inscribed in a square has a long tradition in bath complexes precisely as a sudatorium/laconicum. The two apsidal rectangular rooms that flank the round room from the north and the south have been so far determined as tepidaria or sudatoria. Here, the author identifies them as caldaria of the type with an apsidal solium that is typical of the Late Antiquity.

The function of the vertical clay pipes built into the walls of the balneum under St. George's Church is also discussed. The currently accepted thesis that they served for drying and airing of the foundations of the building is rejected on the basis of parallels with the baths investigated in Thaeanae in Tunisia. It is suggested that the pipes served as a tubulatio – a type of wall heating of the warm rooms of the bath, connected to the hypocaust system.

Ампула от Светите земи, открита във Велики Преслав

Константин Тотев

Преди време при заниманията си с т. нар. ампули-кутрувии, изработвани в периода XII-XV в. в Солун, се натъкнах на нов паметник от тази група евлогии, който обаче се оказва с друг произход. Става въпрос за находка, която не е постъпила при редовни археологически разкопки. Въпреки, че е попаднала в частна колекция, благодарение на нейния собственик получих конкретни данни за местонамирането ѝ.

Ампулата е открита във Вътрешния град на Велики Преслав през 1998 г., в непосредствена близост до разкритата баня от И. Жандова¹ (Жандова, Василева, 1976, 258-268). Дълго време тя остава нагъната и непочистена, което сериозно затрудни нейната идентификация. Едва след реставрационна намеса стана възможно да се разчете украсата и изображенията върху този несъмнено интересен паметник на поклонническото изкуство (обр. 1 I).

Ампулата е изработена от оловно-калаена сплав. Представлява малко съдче с кръгъл корпус и широка шия, отчупена в горния си край. В основата на шията е оцеляла една от двете тънки заоблени дръжчици, на които се е окачвала, за да бъде носена пред гърдите. Амбулата е счупена на две части, по диагонал на корпуса. На места металът е смачкан, но релефът е четлив. Размерите ѝ са следните: височина - 7 см; диаметър - 4,5 см. И от двете ѝ страни липсват надписи (обр. 1 I, 2).

Корпусът на разглежданият екземпляр е с двустранна релефна декорация. От едната

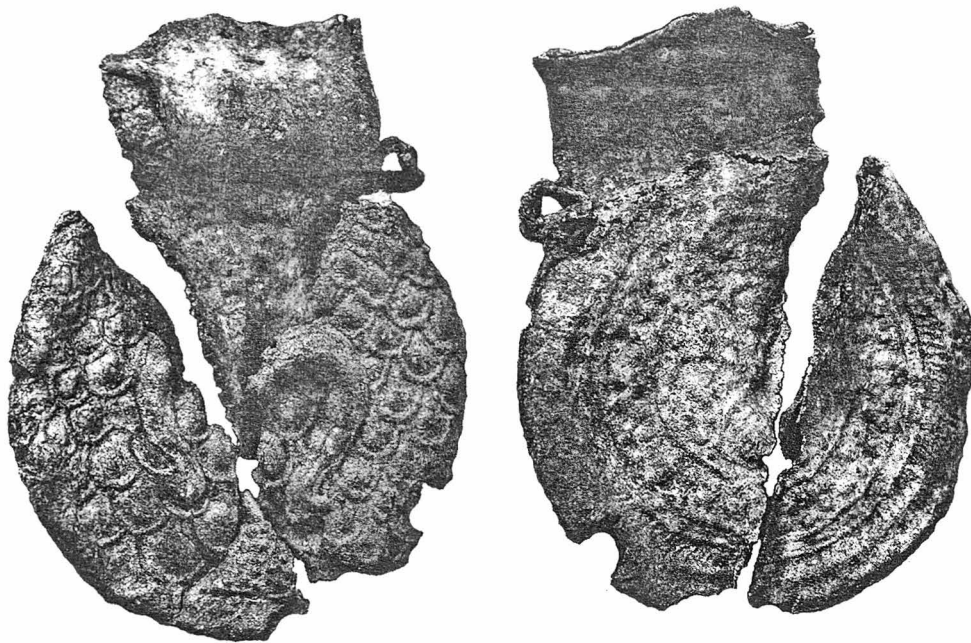
страна, в централния медальон, с диам. 2,2 см, е разположена седемлистна розета. Листенцата ѝ са запълнени с тънък кръстосан щрих. Розетата е вписана в кръгъл пояс от два зрънчести кръга. Още два концентрични пояса са очертани към периферията на корпуса. Те са запълнени с къси наклонени линии. От другата страна тялото на ампулата е украсено с шишарковиден орнамент, в центъра на който е разположено изображение на лилия. В основата на шията на ампулата има единична релефна линия, върху която са опрени основите на равнобедрени триъгълници, запълнени с мрежовидна украса (обр. 1 I, 2).

Орнаменталната украса на ампулата най-общо е съхранила традицията на раннохристиянските евлогии от този тип, произхождащи от Светите земи, включваща силно геометризирани форми и растителни мотиви. За разлика от тях обаче, ампулите, произвеждани в самия Йерусалим са били декорирани с образи и сцени, понякога придружени от означителни надписи, които ясно определят мястото на производство.

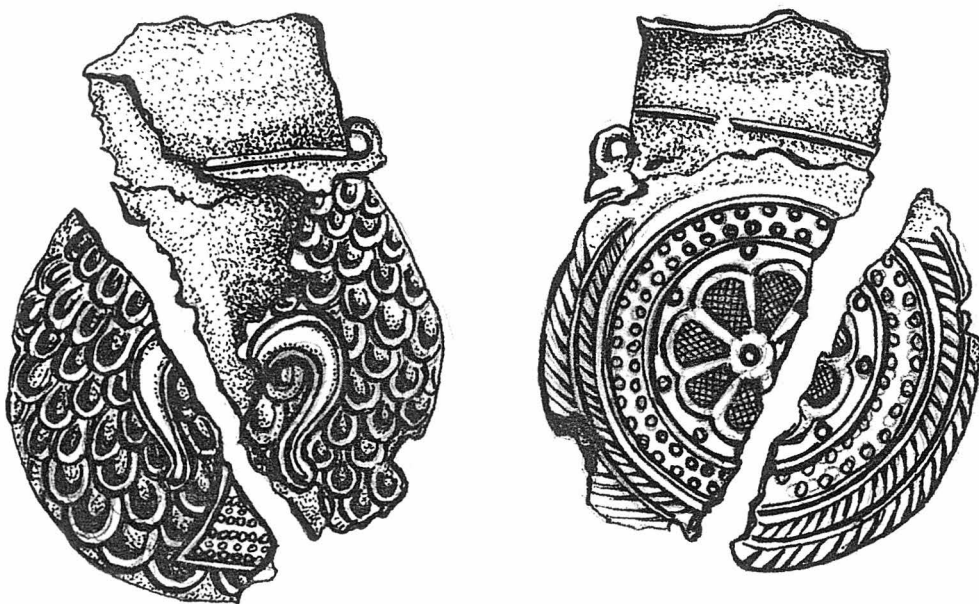
В специална статия, посветена на ателие за оловни ампули, работило в Акра, един от водещите израелски археолози Д. Сион изказва становището, че през XII и особено през XIII в. се активизират поклонническите пътувания към новосъздадените в Близкия Изток по време на кръстоносните походи латински държави (Sion, 1999, 110-115).

Когато Йерусалим преминава в ръцете на мюсюлманите, в края на XII в, латинците се принудили да преместят столицата на кралството си в град Акра, важен търговски център по пътя към Светите земи. При оттеглянето си те не пропуснали да вземат множество свети реликви, с които започнали да привличат поклонниците към Акра. Според доминиканският монах Риколдо значително се увеличил по-

¹ Изглежда откриването е станало случайно при изкопни работи и подмяна на пешеходните пътеки в тази югозападна част на Вътрешния град. Интензивните разкопки в края на XX-началото на XXI в. промениха представите за градоустройствения облик на Вътрешния град. (Овчаров, Аладжов, Овчаров 1991; Бонев 1998; Витлянов 2004; Ваклинова, Щерева, Горянова, Манолова-Войнова, Димитров 2003, 30-40). Оттук произхожда и една солунска ампула с изображение на св. Димитър войн и св. Богородица Никопея. (Щерева 2009, 243-249; Тотев 2006, 210-214, кат. № 7, обр. 7).

1

2

Обр. 1. Велики Преслав. 1. Ампула, открита във Велики Преслав. XIII в.; 2. Рисунка на ампулата
Fig. 1. Veliki Preslav. 1. Ampulla found in Veliki Preslav, 13th c.AD; 2. Drawing of the ampulla

токът по този маршрут. Така, през 1289 г. по бреговете на р. Йордан преминали 10 000 души и всеки от тях обикновено се завръщал със скъп сувенир, свързан с поклонението (Weiss, Mahoney, 2004, 101).

Благодарение любезността на проф. Д.

Сион, успях да получа предварителна публикация за проучванията в Акра и разкритото от него ателие за ампули. Става въпрос за последните открития, включени в каталог на изложба, които определят Акра, като едно от важните поклоннически средища през XIII в. в Близкия

Обр. 2. 1. Ампула от разкопките на Акра. XIII в. (по Д. Сион); 2. Ампула от разкопките на Коринт. XIII в. (по Г. Дейвидсън); 3. Ампула от землището на Царев брод. XIII в. (по Н. Марков); 4. Ампула от Източното Средиземноморие. XIII в. (по Д. Сион); 5. Златен флорин на град Флоренция. (1348-1367 г.); 6. Калъпи за отливане на ампули, открити в ателието на Акра (по Д. Сион)

Fig. 2. 1. Ampulla from the excavations of Akra, 13th c. AD (after D. Sion); 2. Ampulla from the excavations of Corinth, 13th c. AD (after G. Davidson); 3. Ampulla from the area of Tsarev Brod, 13th c. AD (after H. Марков); 4. Ampulla from the Eastern Mediterranean, 13th c. AD (after D. Sion); 5. Golden florin of Florence (AD 1348-1367); 6. Moulds for casting of ampullae found in the workshop in Akra (after D. Sion)

Изток. Без съмнение той е бил производствен център на такива евлогии, тъй като при археологическите разкопки в разкритата работилница са намерени шест каменни калъпа за леене на ампули със сходна иконография, една незавършена ампула, както и известно количество олово, т.е. суровина за производството (Sion, 1999, 110, 113, fig. 2). Според Д. Сион ампулите, открити в Коринт, Сицилия, Брауншвайг

и Ливан, също са продукция на ателиетата в Акра или техни имитации, тъй като са намерени и производствени калъпи (Sion, 1999, 113; Davidson, 1952, 75, no. 573-576, Pl. 35.)

Сред публикуваните материали от разкопките на работилницата в латинска Акра се налага да се обърне по-специално внимание на една незавършена ампула, която по своята украса бележи подчертано сходство с разглеж-

дания екземпляр от Велики Преслав. От едната страна корпусът на ампулата от Акра е покрит със същия шишарковиден орнамент. От другата, в централен кръг, както при разглежданата тук ампула, е разположена осемлистна розета. Тя е оградена с широк пояс, запълнен с повлеков орнамент от полупалмети (Sion, 1999, fig.1) (обр. 2 1). Аналогична шишарковидна украса има и върху друга ампула, открита в Коринт. На обратната ѝ страна обаче е очертан тънък кръст, вписан в кръг, около който е разположен зигзаговиден фриз (Davidson, 1952, 75, N. 573) (обр. 2 2).

Подобна ампула, открита в землището на Царев брод, Шуменско, собственост на частен колекционер, публикува наскоро Н. Марков. (Марков, 2010, 53-60) (обр. 2 3). Съвсем основателно той предполага, че произвежданите количества ампули от това време не са големи. На този етап от археологическите проучвания, както и в частните колекции, регистрираните образци са ограничен брой (Марков, 2010, 54). Засега ампулите от Царев брод и Велики Преслав са единствените паметници, открити на територията на България, свързани с производството на ампули в Акра през XIII в.

Налага се да спра по-подробно на изображението на лилия върху ампулата от Велики Преслав. Тя е разположена вертикално, почти по цялата височина на корпуса. В основата си лилията е разширена, затваряща триъгълно поле, запълнено с хоризонтални редове от дребни перли. Въпреки липсващото парче в горната част на корпуса се виждат добре оформените падащи надолу листа на лилията, очертани с двоен кант. Вероятно тя е продължавала във височина с третото изправено нагоре листо, а може би и с разположените от двете му страни тичинки. За съжаление, повредата в тази част на ампулата дава възмож-

ност само да се предположи как е завършвало изображението. От известните досега ампули, изработени в района на Източното Средиземноморие, има още един подобен екземпляр с изображение на лилия със същата форма, но разположена в малък кръг в центъра на корпуса (Sion, 1999, fig.3). (обр. 2 4). Включването на лилията в хералдиката на Латинския Запад е добре известно, както и нейното широко разпространение като декоративен орнамент върху различни творби на приложното изкуство - текстил, икони, пръстени, обеци, медальони, монети, печати и пр. във Византийския свят (обр. 2 5).

Съществени са наблюденията на Д. Сион, проследяващи технологията при отливане на ампулите в Акра, тъй като в разкритото ателие са намерени, както вече казах, голям брой калъпи (Sion, 1999, Fig. 2) (обр. 2 6). Повечето са изработени от шистови камъни, отличаващи се с температурна устойчивост. При изучаване на калъпите авторът установява, че при някои екземпляри отворите за напасване точно съвпадат и стига до извода, че двете части на ампулите са отливани заедно. Смята, че вътрешната кухня на ампулата е постигана чрез глинена форма, закрепена в края на тънка пръчица, вмъкната в свързаните половинки на калъпа, след което се е изливал разтопеният метал. Според Д. Сион ампулите са с издължени шии, които в горната си част са били сгънати и пломбирани, за да се запази скъпата субстанция (Sion, 1999, 113-114).

Откритите ампули от Акра и особено разгледаният тук екземпляр от Велики Преслав показват, че през годините на Второто българско царство са осъществявани поклоннически пътувания не само по маршрутите до близкия Солун, но и до други важни центрове в Светите земи.

Цитирана литература:

Бонев 1998: С. Бонев. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата IX-XIV в., Велико Търново, 1998.

Ваклинова, М., И. Щерева, С. Горянова, М. Манолова-Войнова, П. Димитров 2003: М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова, М. Манолова-Войнова, П. Димитров. Владетелската църква на Велики Преслав. - Археология, 2003, 4, 30-40.

Витлянов 2004: С. Витлянов. Военноадминистративни сгради от двореца във Велики Преслав IX-X

в. София, 2004.

Жандова, Василева, 1976: И. Жандова-Акрабова, Д. Василева. Бана във вътрешния град на Преслав. - В: Сб. Преслав, 2, София, 1976, 258-268.

Марков, 2010: Н. Марков, Средновековна оловна ампула от Светите земи, намерена в района на с. Царев брод, Шуменско. - Известия на НИМ, 22, Велико Търново, 2010, 53-60.

Овчаров, Аладжов, Овчаров 1991: Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във

Велики Преслав. - Преславската патриаршия през 10 в. 1. София, 1991.

Тотев 2006: К. Тотев. Ампули кутрувии с изображения на св. Димитър и св. Богородица от България. - Международен научен симпозиум „Византия и Славяните” - Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски”. Център за славяно-византийски проучвания „Ив. Дуйчев”, 95 (14), 2006, София, 2010, 210- 214, кат. № 7, обр.7.

Щерева 2009: И. Щерева. Новооткрита поклонническа ампула от Велики Преслав. - Сб. Иванка Акрабова - Жандова. In memoriam. София, 2009, 243-249;

Davidson, 1952: G. Davidson. The Minor Objects. Corint. 12. American School of Classical Studies at Athens. Harvard University Press, 1952.

Sion, 1999: D. Sion. Souvenirs from the Holy Land: The Crusader Workshop of Lead Ampullae from Acre Jerusalem. - In: Knights of Holy Land. The Crusader Kingdom of Jerusalem. Jerusalem. Ed. S. Rozenberg (Exhibition Catalogue, The Israel Museum, Jerusalem, 1999), 1999, 110-115.

Weiss, Mahoney, 2004: D. Weiss, L. Mahoney France and the Holy Land. Frankish Culture at the End of the Crusades. Ed. D. Weiss, L. Mahoney. The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 2004.

An ampulla from the Holy Land found in Veliki Preslav (Abstract)

Konstantin Totev

The ampulla was accidentally found in the Inner Town of Veliki Preslav, in the immediate vicinity of the bath excavated by I. Zhandova. For a long time, it was left crushed and uncleaned, which made difficult its identification. Only after careful restoration, it became possible to identify the decoration and images on this interesting specimen of pilgrim art (Fig. 1). The ampulla is a small vessel made of pewter, with a round body and broad neck that is broken at its upper end. At the base of the neck, one of the two small round handles is preserved. It served to hang the flask on the neck.

The ampulla is broken into two parts, diagonally along the body. It is 7 cm high, with diameter of 4.5 cm. The metal is folded in places but the relief is still legible. The body has relief decoration on both sides. There is a seven-leaf rosette in the central medallion on one of the sides, with petals filled with fine crosshatching. Around the rosette, there are two beaded circles. Two more concentric bands are traced at the periphery of the body and filled with short oblique lines. The other side of the body is decorated with a pinecone ornament, in the middle of which there is an image of a lily. At the

base of the neck, there is a single relief line that supports the bases of net-filled isosceles triangles (Fig. 1 1, 2).

The decoration of the ampulla from Veliki Preslav follows in most general terms the tradition of similar Early Christian eulogia from the Holy Land that includes heavily geometrized shapes and floral motifs. In contrast, the ampullae produced in Jerusalem itself were decorated with images and scenes sometimes accompanied by inscriptions that clearly state their place of production.

The decoration of the ampulla from Veliki Preslav resembles an example from Akra (Fig. 2 1). The latter was found in the course of excavations of a workshop for cast ampullae in Latin Akra, together with moulds of similar iconography. Another ampulla with the same decoration and probably of the same origin comes from Corinth (Fig. 2 2). A similar ampulla was found near the village of Tsarev Brod, Shumen district (Fig. 2 3). The ampullae from Tsarev Brod and Veliki Preslav are the only monuments discovered so far in Bulgaria that could be linked to the production of ampullae in Akra in the 13th c.AD.

Изследване на стенописни фрагменти от Царския дворец и Владетелската църква във Велики Преслав

Севдалина Нейкова

Стенописните фрагменти, обект на изследване¹, са открити при археологически проучвания във Велики Преслав в периода май - септември 2003 година. Фрагментите са 15 на брой и по повърхността им не се различават конкретни рисунки. Открити са в северния и в централния кораб на Владетелската църква и в Дворцовия комплекс². При откриването им, фрагментите не са били изолирани, а са били част от струпвания на раздробени стенописи. Конкретната ситуация предоставя данни за датировката им - не по късни от втората половина на XI в. Избраните образци са с неголеми размери - до 3 см². Изследването им се състоеше от:

1. Заснемане на избраните образци.

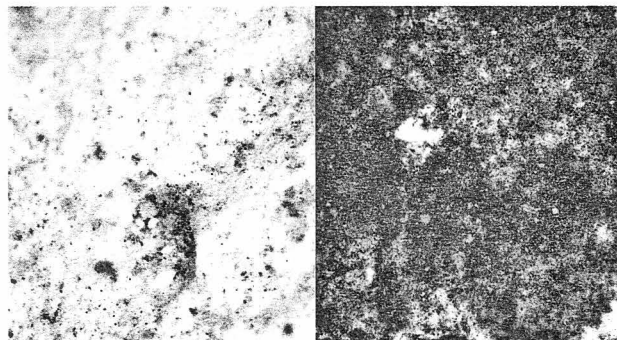
2. Наблюдение с дигитален оптичен микроскоп³ при увеличение от 25 до 175 пъти с цел изясняване на стратиграфията на образците, състав на мазилковите слоеве, живописна техника.

3. Анализ на химичен състав на използваните пигменти с енергийно-дисперсивна рентгено-флуоресцентна спектрометрия⁴.

4. Анализ на химичен състав на част от използваните пигменти с капкова реакция.

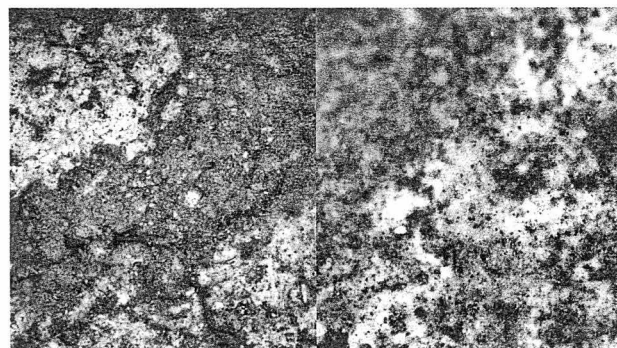
Визуалното наблюдение с просто око показва наличие на поне два мазилкови пласта - основен, т. нар. хастар и положен върху него втори мазилков пласт, върху който е изпълнена

живописата (образи 1, 2 и 4). Използваните пигменти са червено, жълто и кафяво и са нанесени плътно. Хастарът не е запазен при всички изследвани фрагменти. За наличието му може да се съди по изглаждането на лежащият върху него мазилков слой и липсата на отпечатъци от зидарията върху обратната му страна (на визуално наблюдение бяха подложени всички открити в струпвания стенописни фрагменти, сред които имаше и такива с големина до 30

Обр. 1. Мазилка и живописен слой на един от изследваните фрагменти (увеличение 75 пъти)

Fig. 1. A plaster layer and a painting layer on one of the fragments (magnification x 75)

Обр. 2. Разграничаване на хастара от втория мазилков слой (увеличение 100 пъти)

Fig. 2. Distinguishing the rough coating from the second layer of plaster (magnification x 100)

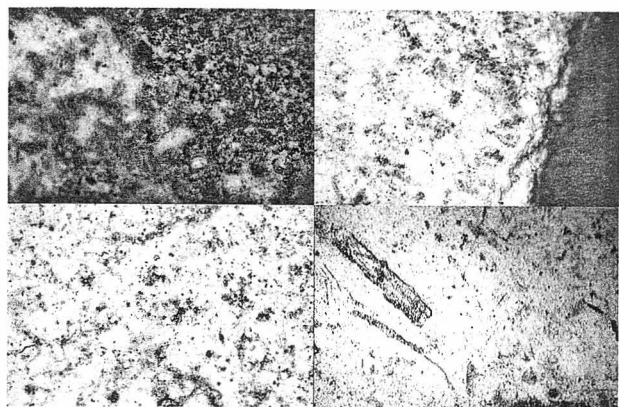
¹ Анализите са осъществени с финансиране по фонд „Научни изследвания“.

² Фрагменти 1-5 са открити в североизточния ъгъл на кв.46 от Двореца в хоросанов насип над нивото на демонтираната настилка, върху пода. Над тях е открита фрагментирана късна керамика от периода XII-XIII в. Фрагменти 6- 12 са от Дворцовия комплекс - сектор Изток, кв. 37 N. Фрагменти 13-15 са открити в Дворцовия комплекс - сектор Изток - Централен кораб на владетелската църква.

³ Дигитален оптичен микроскоп Keyence VHX 100.

⁴ Енергийно-дисперсивен рентгено-флуоресцентен спектрометър - EDXRF 720 Rainy - Shimadzu.

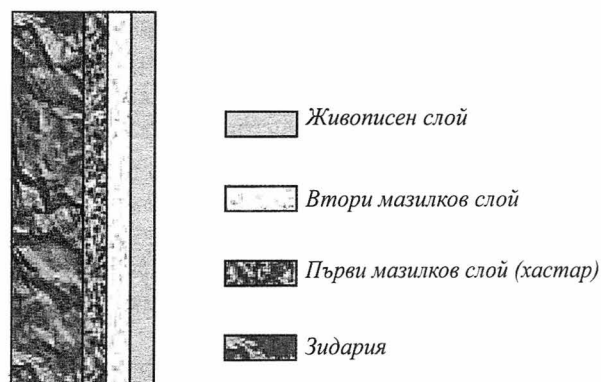
см). Там, където хастарът е запазен, се наблюдава различно изпълнение на мазилката - тя съдържа пясък за пълнител, за сметка на сламата, която е използвана като фибров пълнител в лежащият отгоре мазилков слой (респективно този, върху който е изпълнена живописата). Сламата не се е запазила във всички изследвани проби, но за наличието ѝ може да се съди по останалите в мазилката кухини, там, където тя е изгнила (образ 3). Горният мазилков слой е

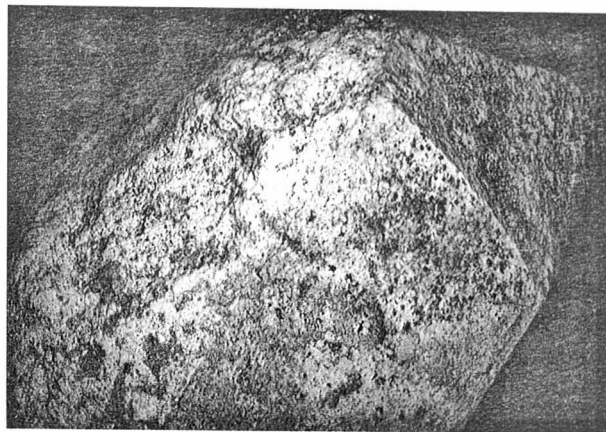
Обр. 3. Фотографии на повърхността на един от фрагментите - ясно открояване на "леглата" от сламата, използвана за фибров пълнител в мазилката
Fig. 3. Surface of one of the fragments - clearly visible 'beds' of straws used as fiber temper in the plaster

шуплест и без наличие на шпакловка. При наблюдение под микроскоп в него не се наблюдава наличие на пясък (изключването му от състава на втория мазилков слой се потвърждава и от последвалото изследване на фрагментите с рентгено-флуоресцентна спектрометрия).

Стратиграфия на анализираните стенописни фрагменти:

При наблюдение на образците под увеличение, ясно се открие разликата в състава на двата пласта мазилка. Виждаха се ясно различни повърхностни замърсявания, както и плътното полагане на цветните партии. Установи се, че наличието на песчинки по повърхността на

Обр. 4. Разграничаване на двата мазилкови слоя (Увеличение 25 пъти)

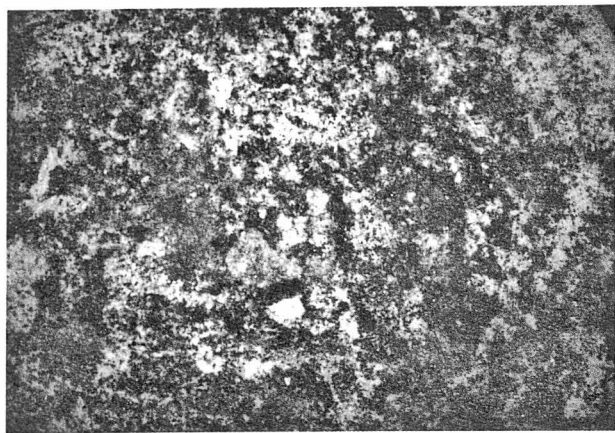
Fig. 4. Distinguishing the two layers of plaster (magnification x 25)

фрагментите, се дължи на повърхностно замърсяване. Част от мазилката на един от фрагментите беше раздробена с помощта на скалпел и се установи пълната липса на пясък във вътрешността на мазилковия слой.

След заснемането на фрагментите под микроскоп, се пристъпи към анализ на химичния състав на използваните пигменти с енергийно-дисперсивна рентгено-флуоресцентна спектрометрия.

Червени пигменти. Изследвани бяха четири фрагмента с използван червен пигмент, два от които са открити в централния кораб на Владетелската църква, а другите два - в Двореца. Установи се, че пигментът е червена охра. В изследваните проби се откри наличие на желязо между 78 и 80%.

Кафяви пигменти. Изследвани бяха три стенописни фрагмента с използван кафяв пигмент, намерени в Дворцовия комплекс. В единия от тях кафявата е най-вероятно умбра натурална или умбра печена, тъй като нюансът на цвета е доста тъмен, за да се предположи, че пигмента е сиена печена или сиена натурална. В химичният му състав преобладават желязо, алуминий и силиций. Съдържа и високо количество манганови съединения - 30%, което е характерно за умбрите (Ненов 1984, 116). Натуралната и печената умбра се различават единствено по отношение на покривността си (Ненов 1984, 116). Останалите два фрагмента с използван кафяв пигмент са с извита форма и силно замърсен повърхностно цвят, нанесен плътно. Преди изследване на състава им, повърхностните замърсявания върху повърхността на фрагментите бяха почистени с дестилирана вода. Анализите с рентгенова флуоресценция на пигментите и в трите проби

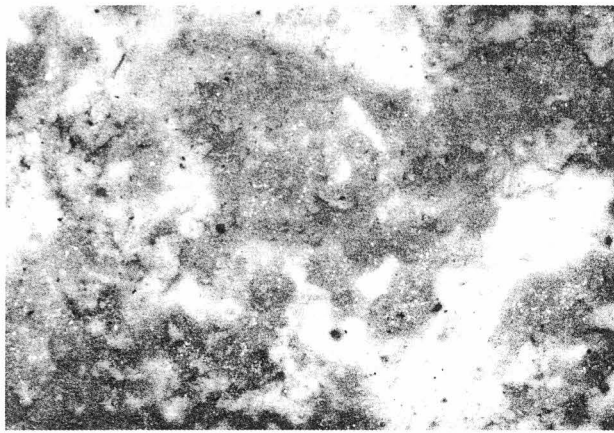

Обр. 5. Характерният за умбра печена и умбра натурална нюанс (увеличение 25 пъти)

Fig. 5. Characteristic nuances of burnt umber and natural umber (magnification x 25)

показаха елементен състав, включващ олово, желязо, фосфор, силиций, калций (от мазилката, която представлява калциев карбонат - CaCO_3), арсен, манган и мед. Количеството на олово е 70 % и в двете проби. Тъй като не съществува кафяв пигмент с толкова високо съдържание на олово, трите проби се наблюдаваха под увеличение. Установи се наличие на пигментна смес от кафяво-черен пигмент и такъв с тъмно жълт цвят, съдържащ висок процент олово в състава си.

Жълти пигменти. След наблюдение под микроскоп на осем фрагмента с жълто оцветяване, се оформи тезата, че най-вероятно използваният пигмент в част от тях, е жълта охра. Тя представлява железен хидроксид $\text{Fe}(\text{OH})_3$ с примеси от глина, битуми или кристална вода. Получава се при естествено разлагане на желязосъдържащи минерали - магнетит, лимонит, хематит, гетит. Анализът действително установи, че в четири от фрагментите, открити в Дворцовия комплекс, е използвана жълта охра (обр. 5). В химичния състав на останалите четири фрагмента, произхождащи от централния кораб на Владетелската църква и от Двореца, има висок процент олово: 69-91% и минимално наличие на желязо: 0.644-1,005%, което не може да го причисли към охрите. Пигментът е използван самостоятелно, а не в пигментна смес и не би могло да се твърди, че количеството олово във висока концентрация се дължи на друг пигмент от смес (образ 6). Към жълтите пигменти, съдържащи олово спадат неаполитанска жълта - $\text{Pb}(\text{SbO})_3 \cdot \text{PbO}$, масикот - PbO , оловна жълта - $\text{PbCrO}_4 \cdot n\text{PbSO}_4$, оловно-калаена жълта - Pb_2SnO_4 и Каслерова жълта - $\text{PbCl}_2 \cdot 2\text{PbO}$. Каслеровата жълта е позната от началото на XIX в., а оловната жълта - от 1797

Обр. 6. Жълт пигмент (масикот?) (увеличение 125 пъти)

Fig. 6. Yellow pigment (massicot?) (magnification x 125)

г. и въз основа на тези данни може да се направи извода, че изследваният пигмент не е нито един от тях (Ненов 1984, 108-110; Skelton 1999, 43-46). В нито една от пробите не беше открит и калай, за да може да се твърди, че пигментът е оловно-калаена жълта.

Пигментите максикот и неаполитанска жълта са се използвали още от Античността. В състава на неаполитанската жълта присъства антимонон, какъвто обаче не бе открит в изследваните проби. Проведен бе и капков анализ, чиято цел беше да се установи разтворимостта на пигмента в основи и киселини. Върху пробата беше поставена капка концентрирана натриева основа, при което не се наблюдава разтваряне. При последвалото нагриване отново нямаше промяна. Друга проба от пигмента се обработи с $2n \text{H}_2\text{SO}_4$. Последва бурно разтваряне на вартата от мазилката, но не и на пигмента. При последвалото нагриване обаче, пробата се разтвори напълно. За масикот е характерна разтворимост в киселини, докато неаполитанската жълта е трудно разтворима и се разтваря в Царска вода (една обемна част концентрирана азотна киселина и три обемни части концентрирана солна киселина). Анализът на резултатите от капковата реакция и рентгеновата флуоресценция и липсата на антимонон в състава, доведоха до извода, че използваният жълт пигмент с по-голяма вероятност е масикот.

Масикотът е оловен оксид с орторомбична кристална решетка (същото съединение, но с тетрагонална кристална решетка е известно като литарж (Karlin 2009), който се получава чрез бавно нагриване на оловна бяла в редукционна среда. Представлява тежък кристален прах с бледожълт до оранжев цвят. Употребата на масикот никога не е била широка, освен

в Асиро - Вавилонската култура и в Египет за приготвяне на керамични глазури и в египетска енкаустика живопис (Skelton 1999, 43-46). Въпреки това е откриван в стенописи от Крит, Микена, Гърция, Рим и Помпей (Seccaroni, Baraldi 2005, 4-5); Harrison, Wood, Gaiger 2000, 264, 286), както и в стенописи с датировка X-XIV в. в Испания (Dale Smith, Clark 2002, 1-4), Франция, Италия (Weil 2002, 1-2), Словакия (Kane 1975, 372-376; Kotulanová, Schweigstillová, Švarcová, Hradil, Bezdička, Grygar 2009, 3-5). Пигментът не е подходящ за използване в техника "buon fresco" на открито, тъй като в мокро състояние реагира с въглеродния диоксид във въздуха и се пре-

връща в церусит - PbCO_3 или хидроцерусит $\text{Pb}_3(\text{CO}_3)_2(\text{OH})_2$ (Kotulanová, Bezdička, Hradil, Hradilová, Švarcová, Grygar 2009, 2-7; Burgio, Clark, Firth 2001, 3-4). Масикотът потъмнява, използвайки се в смеси с почти всички пигменти и не е подходящ в маслена живопис, поради сикативното му действие върху масла (Thompson 1962, 81; Cennini 1954, 28). Заради неустойчивостта на пигмента в силно алкална среда, би могло да се заключи, че част от стенописите от Владетелската църква във Велики Преслав са или изпълнени в техника "fresco a secco", или е използвана техника "buon fresco" с доработване на определени участъци във "fresco a secco".

Цитирана литература:

Ненов 1984: Н. Ненов. Практикум по химични проблеми в консервацията. София, 1984.

Burgio, Clark, Firth 2001: L. Burgio, R. Clark, S. Firth. Raman spectroscopy as a means for the identification of plattnerite (PbO_2), of lead pigments and of their degradation products. *The Analyst*, 2001.

Cennini 1954: C. Cennini, *The craftsman handbook*. New York, 1960.

Dale Smith, Clark 2002: G. Dale Smith, R. Clark. Note on Lead (II). Oxide in Mediaeval Frescoes from the Monastery of San Baudelio. - *Applied Spectroscopy*, 2002, 56, Issue 6, 804-806.

Kane 1975: E. Kane. A document for the fresco technique of Matteo Giovanetti in Avignon. - *An Irish Quarterly Review*, 1975, 372-376.

Karlin 2009: K. Karlin. *Progress in inorganic chemistry*. New Jersey, Canada, 2009.

Kotulanová, Bezdička, Hradil, Hradilová, Švarcová, Grygar 2009: E. Kotulanová, P. Bezdička, D. Hradil, J. Hradilová, S. Švarcová, T. Grygar.

Degradation of lead-based pigments by salt solutions. Prague, 2009.

Kotulanová, Schweigstillová, Švarcová, Hradil, Bezdička, Grygar 2009: E. Kotulanová, J. Schweigstillová, S. Švarcová, D. Hradil, P. Bezdička, T. Grygar. *Wall Painting Damage by Salts: Causes and Mechanisms*. Prague, 2009.

Potts, West 2008: P. Potts, M. West. *Portable X-ray Fluorescence Spectrometry*. Cambridge, 2008.

Skelton 1999: H. Skelton. *A History of Pigment Use in Western Art, Part 1. Review of Progress in Coloration*, 29, Bradford, 1999, 43-64.

Seccaroni, Baraldi 2005: C. Seccaroni, P. Baraldi. *Prospettive di ricerca sui pigmenti dei romani. Kermes: La rivista del restauro*, Rome, 2005.

Thompson 1962: D. Thompson. *The Practice of Tempera Painting. Materials and Methods*. New Haven: Yale University Press, 1962.

Weil 2002: P. Dent Weil. *Italian 17-th century painting techniques*. St. Louis, 2002.

Examinations of wall painting fragments from the Royal Palace and the Royal Church in Veliki Preslav (Abstract)

Sevdalina Neykova

The fragments of wall paintings under consideration were found in the course of archaeological excavations of the Royal Church and the Royal Complex in Veliki Preslav in the period May-September 2003. At the time of their discovery,

the fragments were not isolated, but were part of deposits of fallen murals.

They are dated to the second half of the 11th c. AD at latest. In the course of examination, their stratigraphy was established, the red, brown and

yellow pigments were identified, and a certain painting technique was suggested. The analyses included observation with optical microscope, energy-dispersive X-ray fluorescent spectrometry, and reactions with chemical agents.

Visual observation showed the presence of at least two layers of plaster - rough coating overlaid by a second layer on which the painting was carried out. The different contents of the two layers were clearly discernible under the microscope. The thickly applied pigments are red, yellow, and brown. The rough coating has not been preserved on all fragments.

Four fragments with red pigment were examined, two of which were found in the central nave of the Royal Church, the other two in the Palace (Photo 5). The pigment was found to be

red ochre. The chemical content of the brown pigment is predominated by iron, aluminum, and silicon. The EDXRF analysis of the pigment confirmed that thesis. The latter is iron hydro-oxide $\text{Fe}(\text{OH})_3$ with admixtures of clay, bitumens, or crystalline water. The other yellow pigment is massicot, found also in wall paintings from Crete, Mycenae, Greece, Rome, and Pompeii, as well as in wall paintings from the 10th - 14th c. in Spain, France, Italy, and Slovakia.

Due to the instability of the massicot pigment in strongly alkaline environment, it is possible to conclude that some of the wall paintings in the Royal Church in Veliki Preslav were executed either in fresco a secco technique, or in buon fresco, with additional work on some parts in fresco a secco.

Митко Маджаров. Римски пътища в България. Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия. Велико Търново, 2009, 343 стр., 155 обр. (ISBN 078-954-400-167-4).

Mitko Madharov. Roman Roads in Bulgaria. Contribution to the Development of Roman Road System in the Provinces of Moesia and Thrace. Veliko Turnovo 2009, 343 p., 155 pl.

Повече от четвърт век колегата Митко Маджаров проучва пътната мрежа през римската и ранновизантийската епоха в българските земи. Първо, през 1989 г., той защити докторска работа на тема: "Пътят Ескус - Филипополис I-VI в.", отпечатана много по-късно (2004)¹. Сега великотърновската издателска къща „Фабер“ представя този обемист труд (8/60/84) на билингва (български и английски език), който по-долу ще бъде рецензиран. В момента д-р Маджаров подготвя монография за пътната мрежа из Родопите от елинистическата епоха до Средновековието.

Трябва обаче да отбележа, че през 2005 г. излезе сериозният труд на германеца Михаел Вендел за пътните връзки през IV - VIII в. в земите (най-общо) от двете страни на Балкана (става дума за том 3 от поредицата „Карасура“)². М. Вендел е описал около 240 пътя с различно предназначение през късната античност и Средновековието. За подобна наситеност на комуникациите днес само можем да мечтаем! В края на книгата си германският учен е приложил и огромен каталог с посочени 2112 селища.

Трябва да отбележа този факт, защото тук на места ще се коментират пасажи от двете книги, които до момента са най-крупните и значими в тази област. Едно е сигурно - и двамата са отделили около три десетилетия от своето време върху проблема.

В първа глава авторът навлиза в темата, която условно разделям на две части. В първата читателят бива запознат със строителството на римските пътища - писмени извори, етапи на развитие на римското строителство, основни фактори, оказващи влияние върху пътната система, видове пътни настилки, типове станции, крайпътни колони и т.н. Авторът лично е изследвал структурата на трасето на пътя Ескус - Филипопол (както и други, като напр. в Родопите). Втора част включва обнародвания досега материал на българи и чужденци (историци, археолози, пътешественици и др.), свързан с важния проблем за пътното дело през римската и ранновизантийската епоха в българските земи. Представената пребогата информация значително улеснява специалистите по

тази проблематика, чийто брой напоследък сериозно нарасна.

М. Маджаров е направил следната класификация на римските пътища в България:

А. Главни пътища: Via Egnatia, Диагонал (Централен път), Крайдунавски път, Крайморски (Западнопонтийски), пътят Ескус - Филипополис и Дуросторум - Марцианополис - Анхиалус.

Б. Групата на второстепенните пътища се разделя на четири подгрупи: Римски пътища в провинция Мизия; Римски пътища в провинция Тракия; Презбалкански (Междупровинциални пътища); Римски пътища в Родопите³.

Via Egnatia. Този най-стар римски път на Балканите е малко встрани от географския обхват на книгата, но пък в него си вливат големи и локални пътища, идващи от север (за тях по-долу) (с.67-70).

Via Diagonalis. Това е големият Централен (Диагонал) път, идващ от Сингидунум, минаващ през дн.Сърбия, след това през Скретиска (Костинброд), - Сердика - Филипопол - Хадрианопол и оттам Бизантион//Константинпол (с.70-130).

М. Маджаров допуска, че отбелязаната в „Пен-тингероната карта“ пътна станиция Зирме е идентична с *mansio Bessapara* (край Синитово). Според Д. Цончев е имало две станции Бесапара. Селището при Синитово той определя като „Долна Бесапара“ на Диагоналния път. Станцията „Горна Бесапара“ се е намирала в м. Айкьня, на 3 км източно от Капитан Димитриево. Проучванията на М. Маджаров в този район доказаха, че Горна Бесапара е *mutatio* на отклоняващ се път от Бесапара към *Nicopolis ad Nestum* при Гърмен до Гоце Делчев.

Крайдунавски път. Този път идва от далечния *Singidunum* (Белград) и *Viminacium* (Костолац), минава по десния дунавски бряг през българските земи и от *Durostorum* свива надолу на север/североизток в посока делтата на Дунав (с. 131-183). Тук ще се спра само на няколко обекта. След станцията *Valeriana* (Долни Вадин, обл. Враца) римският път е следвал десния бряг на Дунав и навлизал в землището на Байкал, Плевенско. Следи от каменната му настилка са открити при обработка на терена, южно от Байкал през 70-те години на XX в. В източните покрайнини на селото се намират останки от антично поселение. Според Д. Джонова при Байкал е бил разположен античният град *Palatiolum* (*Palatium*, *Palatiolum*), който е бил станция на Крайдунавския

¹ М. Маджаров. Римският път Ескус - Филипопол. Пътни станции и селища (*Roman Road Oescus - Philippopolis. Road Stations and Settlements*). Пловдив, 2004.

² M. Wendel. *Die Verkehrsverbindungen in frühbyzantinischer Zeit. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien*. - In: Karasura, 3. Langenweissbach, 2005.

³ Според някои антични автори пътищата са основно три категории: *viae publicae*, *viae militares*, *viae vicinales*; М. Wendel (Wendel 2005, 13-14) например предлага за нашите земи пет категории: Римски имперски пътища; Пътища в диоцезите; Провинциални пътища; допълнителни пътища; Свързващи отсечки; Според С. Торбатов (Торбатов 2004, 86-90) категориите са: Пътища с общо имперско значение (интерпровинциални); Трансбалкански; Вътрешно провинциални; Д. Петров пък дава приоритет (Петров 1997, 42-54) на географското положение - вертикални (север-юг) и хоризонтални (изток-запад).

път, но не е отбелязан в нито един от римските пътеводители. Разстоянието от станцията Валериана до селището Палатиолум е 12,5 км (8,43 римски мили). Извършените от М. Маджаров изследвания в района на Байкал през 1984 г. показваха, че действително, в североизточната част на Байкал, в местността „Селище“, се намират останки от това поселение. Д. Митова-Джонова датира изграждането на *Palatiolum* още в I в.⁴ При това положение логично възниква въпросът защо селището Палатиолум не е отбелязано в итинерариите, след като е съществувало тогава, когато е бил трасиран и Крайдунавският път? Според нея откритият участък от трасето на римския път, южно от Байкал, се отнася за пътя, свързвал селищата Валериана и Палатиолум, т. е. въпросният участък е част от трасето на Крайдунавския римски път. Според М. Маджаров обаче, южно от Байкал римският път е имал кратко отклонение на североизток, към селището Палатиолум. Западно от Долни Вадин, в продължение на около 6 км пътят е следвал брега на Дунав и при завоя на реката на североизток, е продължавал в източна посока, минавал е южно от Байкал, където е имало отклонение на североизток, към селището Палатиолум, след което се е отправял направо към Ескус. Отклонението на пътя след селището Валериана, се дължи на обстоятелството да бъде избегнат нестабилният блатист терен в района на Байкал, южно от Дунав.

Тук искам да обърна внимание на Д. Джонова и на тези, които следват нейното мнение на следния факт относно ранното селище Палатиолум. Земята край Борил/Бешли/Байкал е на 1 левга разстояние от легионния лагер Ескус. Тя е била под контрола на военното управление. Много вероятно е ветерани да са получили след уволнението си там земя или просто да са я закупили. Възможно е да е имало и някакъв *vicus*. Аз не се наемам да кажа какво е било името. Но викус или вила с такова гръмко име в такава близост до легионен гарнизон и по-късно до град с ранг на колония - струва ми се малко вероятно. В съвременното село днес може да се види множество подвижен материал. Възможно е обаче част от него да е пренесен и от Ескус, отстоящ на около 2 км. Прокопий от Цезарея, в съчинението си „За строежите“ (*De aedificiis*, IV, 6) пише, че императорът (Юстиниан, 527-565 г.) оградил Ескус (Искос) с непревземаеми стени. Освен това построил две нови крепости недалеч. Едната се наричала Палатиолон/Палациолон, а другата - Сукидава на отсрещния бряг. Теофилакт Симоката, творил по времето на император Маврикий (610-641 г.), в съчинението си „Истории“ описва военните действия на ромеите срещу авари и славяни. Това е станало в 586 г. Той споменава само една крепост Паластол (Палатиолон), а не Ескус. Това показва, че след 586 г. Ескус е бил разрушен, а новата крепост е съществувала.

Митко Маджаров е склонен да допусне, че *Asatus*, *An Asatus* се намира при дн. Никопол на Дунав, а не в съседното селище Черквица, както се

приемаше напоследък⁵.

Относно района на Малък Преславец, обл. Силистра, се застъпва мнението, че там се намира пътна станция с имена *Nigrinianis*, а по-късно *Candidiana*. Напоследък излезе статия, в която се допуска, че навярно става за две отделни, но разположени на близко разстояние селища⁶.

Oescus - Philippopolis. Един от първостепенните пътища с военно предназначение е този от *Oescus* през Балкана за *Philippopolis*, най-големият град в римска Тракия (с. 202-215). По трасето и около него М. Маджаров е извършил редица обхождания, сондажни и системни археологически проучвания. Интересно е да се отбележи, че римският път има дължина от 180 км, а днешният от Гиген край Дунав до Пловдив, е 250 км и не е толкова прав. Така например, в отсечката между Комарево и Плевен римското трасе е преминавало през *Ad Putea* (Рибен) и Буковлък. Сега пътят минава през селата Победа, Долна Митрополия и Опънец, като се заобикалят височините по десния бряг на *Utus fluvius* (Вит). По-пряк е бил друмът в отсечката *Doriones - Melta*, също така южно от *Haemus mons* като е слизал направо в *Sub radice* (*Sub Radice*) (а не се е спускал към Кърнаре). Към Филипопол трасето е пресичало Стряма и Същинска Средна гора (а не през днешното шосе за Карлово). Установено е, че трасето на Ескус - Филипопол е следвало по-старо такова, от предприемско време.

В ареала на всички крайпътни съоръжения са установени, според автора, тракийски материали от елинистическата епоха (особено в най-високата част на Троянския проход, под останките на пътната станция Монтемно).

Още през 1985 г. М. Маджаров е правил сондажни проучвания „в района на пътната станция

⁵ Относно различните мнения виж коментираната книга на М. Маджаров, 157-161. Изследвайки трасето на римския път северно от Гулянци, Маджаров е установил, че посоченото в „Певтингеровата карта“ разстояние от IX мили между Утус и Асамус напълно съответства на действителните 13,4 км от устието на Вит до Никопол, където са били вероятните местоположения съответно на пътните станции Утус и Асамус.

Според издателите на античните пътеводители при Черквица се е намирала пътната станция *Securisca*, а крепостта Асамус е локализирана при Муселиево. В „Певтингеровата карта“ виждаме станцията Секуриска на XVII мили (25 км) след Асамус и на XXVI мили (38,5 км) след Утус. Ако Асамус е била разположена при Муселиево, а Секуриска – при Черквица, то разстоянието от Муселиево до Черквица трябва да е 25 км, а това от Милковица през Муселиево и на север до Черквица - 38,5 км. В действителност, тези разстояния са много по-малки (от Милковица до Муселиево са 9 км, а от Милковица, през Муселиево до Черквица - 17 км). При тази локализация на разглежданите станции римският път след Утус ще трябва да прехвърли чрез мост р. Осъм при Муселиево, да се отправи на север към античната крепост при Черквица и за да достигне до нея чрез втори мост отново да прехвърли р. Осъм. Това е напълно безсмислено и фактите красноречиво показват, че така предложеното трасе на пътя от Милковица през Муселиево и от там за Черквица е нелогично. Ето защо и локализацията на станцията Асамус при Мусалиево и Секуриска при Черквица е неоснователна.

⁶ L. Vagalinski. *New Epigraphical Data on auxilia in Moesia Inferior during 1st Century A.D.* - *Novensia*, 15, Warszawa, 2004, 39-46.

⁴ Д. Митова-Джонова. *Археологически паметници в Плевенски окръг*. София, 1979, 29.

Состра⁷⁷.

Относно станцията Монтемно имаше дискусия между М. Маджаров и Иван Христов. След Монтемно пътят Ескус - Филипополис се отправял на юг по стръмната част на старопланинския масив и след 3 км е достигал билото на планината. Оттам променя посоката си и след 2,6 км достига до м. Влашките мандри. Напоследък И. Христов прие, че там била разположена пътната станция Монтемно. Той е разкрил останки от сграда с правоъгълен план, основите от стражева кръгла кули (от ломен камък на калова спойка), както и подвижен археологически материал, както от предримската, така и от римската епоха. Според М. Маджаров наличието на такава архитектура не предполага наличието на крайпътно укрепление с мащаба на *praesidium*. Планът и начинът на градеж на „основната сграда“ в м. Влашките мандри показва едноетажна постройка с дървено покритие. Изискванията за президиум са други. Ако се приеме мнението на И. Христов, то разстоянието между Монтемно и следващата станция Субрадице е 6 римски мили (почти 9 км). В действителност то е само 4 км. По същия начин разстоянието от предходната на Монтемно станция Ад радицес (при Бели Лом, м. Попина лъка) до м. Влашките мандри би следвало да е 8 мили (11,9 км), а всъщност става дума за 15,6 кв. м. Обозначеното в Певтингеровата карта разстояние от XIV мили (20,7 км) между станциите Ад радицес (*Ad radices*) и Суб радице (*Sub radice*) се покрива с действителното разстояние от 21 км между Бели Осъм и Христо Даново.

Основен момент в проучването на пътя са проведените от автора археологически разкопки в *Sub Radice*. Там той е проучил на голяма площ от 15 дка един ранен *burgus* (от времето на Антонин Пий), втори по-късен *burgus* (ср. на III в.), сграда, тълкувана като *praetorium*, *balneum*, ранно християнска *basilica* от последните десетилетия на IV в. След средата на III в. тук било дислоцирано поделение на *cohors I Aureliana*. От това място пътят продължавал на юг, но и оттук имало разклонение към т.нар. Подбалкански път от края на III в. нататък.

Маджаров е изследвал подробно и *Viamata*, където са разкрити *praetorium* и *tabernae*.

Тук бих искал да обърна внимание на един детайл. Според М. Маджаров и редица други изследователи (от В. Аврамов насетне) пътят Ескус - Филипопол, след дакийските войни на Траян, е свързвал Долна Мизия и Тракия с провинциите оттатък Дунав (Дакия и дори Панония). Досега не е посочено трасето от Ескус и отсрещния бряг по посока *provincia trium Daciarum*. Авторът също не го посочва (ако изобщо го има?). Съгласен съм с Маджаров, че след осветяването на моста между Oescus - Sucidava при Константин Велики започват по-оживени връзки със земите северно от голямата европейска река.

Durosotrum - Marcianopolis - Anchialus. М. Маджаров е първият учен по тези въпроси, който слага

този път в категорията на първостепенните (с. 215-222). Всъщност, той накратко коментира и неговото продължение. След като бе установена в източната част на Мандренското езеро мястото на станцията *Pudizo* (К. Господинов), а в южна посока все повече специалисти са склонни да отъждествят край Малко Търново друга станция - *Ut Surgas*, то този път продължава по посока *Via Egnatia* и столицата на провинция Тракия *Perinthos/Heraclea/Herakleia* (Перинт на Мраморно море). Артерията е свързвала много важни зони - Долния Дунав, Западния Понт, Егнатиевия път и столицата.

Второстепенни римски пътища (с. 223-256). Тук повече ще наблегна на някои спорни отсечки и пътища, засягащи предимно публикуваното от М. Вендел и М. Маджаров.

М. Маджаров не приема някои мнения относно пътните трасета на немския колега. Поради факта, че работят в близки места, темата Диоклецианополис (М. Маджаров) - Карасура (М. Вендел) излиза на преден план. Важни резултати дават проучванията на първия през 2006 г. при Иван Вазово. Това е била пътна станция на друма Ескус - Филипопол, но и на локалния път от Диоклецианополис за Ранилум. Според М. Маджаров трасето е: Диоклецианополис/Хисаря - Иван Вазово - източно от Бегово, северно от Борец, после през Отец Кирилово, Чоба, Тюркмен, Гранит и Оризово - и източно Ранилум (оттам две разклонения за Филипопол на запад и за Константинопол на изток) (с. 239-242, обр.89).

Трябва да отбележа, че М. Вендел (с. 124 сл., обр. 84) не е предложил този път. Той е обозначил друга артерия - от близката до Диоклецианопол станция Виамата за Карасура (през Сърнегор - Златосел - Брезово - Средно градище). Всъщност, според М. Маджаров такъв път няма!

Защото когато Виамата е била римска станция (още през средата на I в.), селището Карасура въобще не е съществувало.

При проследяване на подбалканския друм според М. Маджаров също има някои неточности (вж. у: Вендел, с. 74-77). Начертан е път от Сердика за Калофер. По археологически данни М. Маджаров е изследвал сектора от Суб радице до Калофер през античното селище при Звъни град. Липсва археологическа информация за пътя от Сердика до Субрадице. Има само съвременно асфалтово шосе.

М. Вендел трасира пътната артерия от Калофер до Тоида/Цуида/Сливен и от там директно през Карнобат - за Анхиало (вж. у Вендел стр. 80). Такъв римски път не е имало. Има съвременно асфалтово шосе. Според Певтингеровата карта главната вътрешна второстепенна артерия, която е пресичала провинция Тракия по оста „Изток - Запад“ е: *Anchialus - Cabyle - Beroe - Ranihum* и оттам по Диагоналния път - за *Philippopolis*. Подбалканският път от *Sub radice* през Туида е достигал Кабиле и оттам продължавал за Анхиало. На с. 95 на картата М. Вендел дава някакъв път от станцията Хилице за Диоклецианополис. Когато Хилице е съществувала като станция на Диагоналния римски път император Диоклециан не е бил роден,

⁷⁷ Всъщност, проведените тогава и по-късно разкопки потвърдиха наличието на кастела Состра. Тук не е пътната станция, която несъмнено е била наблизо.

за да създаде при хисарските минерални извори *Diocletianopolis*. В това направление има съвременно асфалтово и недобре направено шосе, което се отклонява от автомагистрала „Тракия“ при Вакарел и през Панагюрище достига до Хисаря.

Отново да се върнем на проблема Карасура - Диоклецианополис. Наскоро бе изказано мнение, че вероятно м. Калето при Свобода до Чирпан всъщност не е Карасура, а град Диоклецианополис (като при руините на Хисаря е имало град с друго име - напр. Севастополис)⁸. В историческите извори се споменава, че Диоклецианополис е третият град в провинция Тракия (към диоцеза Тракия) след Филипополис и Аугуста Траяна. Ако Карасура е Диоклецианополис, то големината въобще не отговаря на града в Хисаря - нито е колкото него, не е и по-голяма. В „Бурдигалския пътводител“ (съставен хронологически след основаването на Карасура и на Диоклецианополис) едва ли ще бъде пропуснат като пътна станция третият по големина град в провинцията. Това показва, че Диоклецианопол не е бил разположен на трасето на Диагоналния път и поради тази причина не е обозначен.

Ще се спра накратко и върху историята на Никопол ад Иструм. След основаването му ок. 110 г. сл. Хр. той постепенно се превърнал в основен кръстопът в земите между Дунав и Балкана и южно от планината. Той се е свързвал със селища на север по десния дунавски бряг Улпия Ескус, Нове и Ятрус, Сексагинта Приста). Също така, на изток по посока Марцианопол и Одесус, на запад към Монтана и на юг - към градове отатък Хемус (напр. Аугуста Траяна и Филипополис, с по-нататъшни продължения за Кабиле, Анхиалус, Хадрианополис и др.). М. Вендел е дал един важен локален път от Никопол в посока Малка Скития, по-късната провинция Скития. Според мен такъв път е съществувал. При възстановката на М. Маджаров обаче липсва.

Колегата Маджаров е участвал самостоятелно или в колектив в проучването на пътната система в Родопите. Главните пътни артерии той класифицира като: Централен, Източен и Западен презродопски път. Много от маркираните римски пътни трасета съвпадат с по-старите тракийски, обаче именно през римската епоха се полага здравата каменна настилка в тази планина.

Централният път е свързвал Филипополис с *Via Egnatia*. На юг от Пловдив се достигало до Брестовица (лични наблюдения на автора), оттам на юг по посока Чурен - Търнеш - Персенк - източно от Глухите камъни - край Смолян и т.н. (с. 269, обл. 105).

Източният път започва от Филипопол - Куклен - Асеновград - Червен - Долнослав - Тополово и Тополовски проход - Момин камък и на запад Лъки - Момчиловци - източно от Смолян и западно от

Рудозем - Елидже - Циганско градище и оттам за Abdera. Маджаров е участвал в екипа при изследването на един път, започващ от Момчиловци на изток - към Давидово - южно от Перперикон - Маджарово - Тополова и преди Ефрем с две разклонения за Бупдипта и Хадрианополис (с. 284 сл., обр. 119). Западният път започва от разклонението при Бесапара - Капитан Димитриево - покрай Батак и Фотиново до Доспат - след това към Никопол ад Нестум при Гърмен и оттам на юг към Филипи (с. 309 и сл., обр. 146)

Митко Маджаров е предложил и периодизация на главните строителни периоди в изграждането на пътните комуникации от двете страни на Балкана. Първият включва времето от завладяването на Мизия (12 г.) и Тракия (45 г.) до управлението на имп. Нерон (54-68 г.); Вторият обхваща управлението на Марк Улпий Траян (98-117) - началото на урбанизацията и трасирането на вътрешнопровинциалните пътища; следващ етап е свързан с името на Антонин Пий (138-161 г.). Четвъртият е при Марк Аврелий (161-180 г.) - ремонтни и възстановителни работи на крайпътните съоръжения. Петият етап е при Диоклециан (284-305 г.) и Константин Велики (306-337 г.) и последният шести - при управлението на Юстиниан I (527-565 г.)⁹.

Книгата на Митко Маджаров е сериозен и задълбочен труд върху пътното дело из българските територии през римско и ранновизантийско време. Териториалният обхват е много голям, поради което авторът се е концентрирал върху важните пътни артерии през римската и ранновизантийската епоха. Представлява плод на дълъг археологически и кабинетен труд. Работата е представена на билингва и ще бъде ползвана от чужди археолози¹⁰. Наистина, тя е предназначена именно за тесни специалисти, запознати добре с географията на България, както и с проблемите на старата история и археологията.

⁹ Периодизацията на М. Маджаров е напълно логична. Аз обаче бих редуцирал периодите на четири: 1. Юлиево-Клавдиевата династия (в къснотибериево-ранноклавдиево време има епиграфски материал за Крайдунавския път в района на Железни врати, т.н. „Джерждапски лимес“. Вероятно при Клавдий-Нерон отсечката е стигнала и до Ескус. Оттам е започнало трасето на юг към Балкана и Филипопол, откъдето имаме епиграфски доказателства от времето на Нерон); 2. Къснотраяново време (?), принципатите на Хадриан и Антонин Пий. По това време се урбанизира земите от двете страни на Балкана и се полага бързото изграждане на пътната инфраструктура; 3. Диоклециан - Константин Велики; 4. Юстиниан. Сред тях има и много подпериоди, свързани с ремонт на пътната структура (сгради, трасе, издигане на милиарни колони, посветителни надписи). Това важи не само за епиграфските данни при Марк Аврелий, а и за визитите или преминаването през нашите земи на императорски свити (особено Септимий Север, Юлия Домна и синовете му - всички заедно или не винаги). И накрая бихме споменали Юстиниан Велики - това което описва Прокопий от Кесаря само негово дело ли е или започнато при Анастасий?

¹⁰ Имам някои забележки относно изписването на имена на автори и селища, които на места не са написани еднотипно, а другаде преводачката ги е превела по свое усмотрение. Авторът трябваше предварително да й даде нужните указания.

⁸ D. Jankov. Karasura oder Diokletianopolis: Die Bischofssitze in der Provinz Thracien während des 4.-6. Jahrhunderts.- In: Karasura, 1. Weissbach, 2001, 111-118.

Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата

На 26 октомври 2010 г. в залата за временни изложби на Националния археологически музей беше открита изложбата „Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата”. Тя представя резултатите от археологическите проучвания на праисторическия обект Провадия-Солницата през последните пет години.

Изложбата е реализирана от НАИМ със съдействието на Исторически музей Провадия и се явява продължение на организирания малко преди това международен симпозиум (Хумболт-колеж) на тема „Сол и злато: ролята на солта в праисторическа Европа” от 30.09 до 4.10. 2010 г. в Провадия, както и на реализираната вече изложба в ИМ Провадия.

Селищната могила Провадия-Солницата и производственият комплекс край нея лежат върху най-голямото находище на каменна сол на Източните Балкани. Резултатите от разкопките през последните пет години, ръководени от проф. Васил Николов (НАИМ БАН), представляват изключителен интерес в изследването на праисторията на Балканите. Става ясно, че Провадия-Солницата е най-ранният известен до този момент солодобивен център в Европа. Най-ранното заселване на района, поставящо началото на селищната могила и на солодобиването чрез изваряване на разсол от тукашните извори, става още през късния неолит (период Караново III-IV, около 5400-5200 г. пр. Хр.). Откритите керамични съдове, характерни иначе за Тракия по това време показват, че заселниците идват от тази област, вероятно привлечени именно от жизненоважната за човешкия организъм суровина - солта. Още през този ранен период възниква специализирана технология за добив на сол - чрез изваряване на разсол от изворите в специално приготвени керамични съдове чрез загряване в масивни куполни пещи в рамките на селището. След известно прекъсване на живота върху селищната могила през ранния халколит тя е отново заселена и обитавана през средния и късния халколит (около 4650-4200 г. пр. Хр.). Тогава се наблюдава промяна в технологията за добив на сол – това става в широки вкопани структури извън територията на селището, в производствения комплекс. Проучванията на халколитния производствен комплекс североизточно от могилата показват, че добивът достига промишлени за времето си количества. Производството е свързано с мащабна търговия с тази рядка и важна суровина - търговия, която изглежда е предпоставка за богатствата на световно

известния къснохалколитен Варненски “златен” некропол.

В изложбата са представени общо 202 находки, обхващащи времето от късния неолит до късния халколит, както и няколко постера, допълващи информацията за експонатите.

Акцентът на изложбата пада върху солта и солодобива. В централната част на залата (срещу входа), са представени специфичните съдове (брикетаж), използвани за изваряване на разсол през неолита и халколита. С производството на сол са свързани и т. нар. орнитоморфни съдове, а вероятно и колективната находка на керамични лъжици, които до този момент нямат паралел в други селища от халколита в България.

Лявата половина на залата представя на посетителя предмети от бита на населението през късния неолит. За целта са предложени и примерни възстановки на част от интериора на една от проучените къснонеолитни сгради: вертикален тъкачен стан с керамични тежести; глинени стълбчета, които вероятно са служели за подпори на дървена платформа (“маса”?).

Преобладаващо място сред експонатите заемат керамичните съдове, от които особено впечатлява “колекцията” къснонеолитни кани с различни размери. Представени са и различни сечива от камък, кремък, кост и рог, свързани както с ежедневието живот и традиционните поминъци на населението, така и вероятно с дейностите около добива на сол.

Важно място заемат и предметите, свързани с религиозните представи и практики на неолитното население - керамични антропоморфни и зооморфни фигурки, “култови масички”.

Особен интерес представлява колективната находка на четири сърпа от еленов рог с кремъчни резци, открити в зърнохранилище. Такава колективна находка се открива за първи път в ареала на Източното Средиземноморие.

Дясната половина на залата представя находки от средния и късния халколит. Специално внимание е отделено на богатата колекция керамични съдове от средния халколит (култура Хаманджия IV). Те впечатляват със сложните си форми и богатата и разнообразна украса (щамповани и инкрустирани линии, рисунка с графит и червена боя), които свидетелстват не само за технологичните умения, но и за естетическия усет на хората от тази епоха. Сред акцентите в колекцията от съдове са масивният съдхранилище с капак, с богата връзана и набодена украса, както и капакът с апликиран модел на пещ. Внимание заслужава и костеният печат за нанася-

не на шампована украса, доказателство за местно керамично производство. Наред със съдовете са експонирани редица сечива от кремък, камък, кост и рог. Сред тях са и нови, характерни за халколита предмети като роговите брадви-чукове, някои от които вероятно са изпълнявали и ролята на оръжия и/или скиптри. Интерес представляват също гривна и мънисто от мида *Spondylus*, които свидетелстват за търговия на далечно разстояние и контакти с Егей-

ското крайбрежие.

По повод изложбата е подготвен и публикуван подробен Каталог (В. Николов (ред.). Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. София, 2010, 150 стр.), който включва както описание на всички експонати, придружено със снимка, така и девет статии, представящи на достъпен език археологическия обект и резултатите от проучването му.

Камен Бояджиев, Станимира Танева

Международен Хумболтов симпозиум „Сол и злато: ролята на солта в праисторическа Европа”. Провадия, 30 септември - 4 октомври 2010 г.

Проблемът за добива на сол и ролята на този жизненоважен продукт през късната праистория на Югоизточна Европа е все още слабо разработен в археологическата наука, главно поради изключително сложните и разнообразни аспекти на такъв род проучвания. Едва през последните години се реализират няколко научноизследователски проекта в тази насока, един от които в България - „Солодобивен център Провадия-Солницата”. Приключването на първите етапи от проекта и обобщаването на първоначалните резултати - някои от които доведоха до формулиране на хипотетична връзка между халколитния добив на сол в Провадия и „богатството” на Варненския некропол, - постави добра основа за вписването им в широк културен, хронологически и териториален контекст. Това е и главната причина за организирането на поредния международен Хумболтов симпозиум в България, озаглавен „Сол и злато: ролята на солта в праисторическа Европа”. Напълно логично, той се проведе в „епицентъра” на проучванията върху праисторическия солодобив, Провадия, от 30 септември до 4 октомври 2010 г, с финансовата помощ на фондация „Александър фон Хумболт”, Германия. Научният форум беше придружен и от изложба в Исторически музей - Провадия, посветена на резултатите от археологическите разкопки на Солодобивния център Провадия-Солницата.

В симпозиума участваха над 60 учени от България, Великобритания, Германия, Испания, Македония, Румъния, Франция, Холандия и Швейцария. Двайсет и шестте презентации на немски, английски или френски език разкриха различни страни на „солената” проблематика - от чисто археологически, исторически и епиграфски проучвания до химически и физически анализи на солопроизводството.

Началото на симпозиума беше поставено с два пленарни доклада, посветени на проучванията на

Провадия-Солницата. Васил Николов от НАИМ-БАН обобща резултатите от шестгодишните археологически разкопки на селищната могила и разположения в непосредствена близост до нея халколитен солодобивен комплекс в цялостния контекст на проблема за праисторическия добив на сол. Оливие Велер от френския Национален център за научни изследвания представи технологичен анализ на халколитния брикетаж и на тази основа предложи възстановка на процеса на производство на керамични съдове за изпаряване на разсол и самия солодобив.

На различни аспекти от проучванията в Провадия-Солницата бяха посветени четири презентации на учени от НАИМ. Въз основа на разликите между материалната култура на къснонеолитните общности в района на Северозападното Черноморие, Маргарита Люнчева свърза първите заселници в Провадия с Тракия. Виктория Петрова изложи виждането си за средния халколит в Провадия-Солницата като контактна зона между културните явления Сава IV и Хаманджия IV, а Петър Лещаков аргументира заключението си, че къснохалколитните керамични комплекси от проучвания паметник предполагат разнообразни етнокултурни и търговски контакти на местната къснохалколитна общност. На базата на анализа на някои от сложните и ясно определени пространствени контрасти в „биографията” на солодобивния център, Крум Бъчваров предположи съществуването на строга организация и стратификация на праисторическия социален ландшафт.

Владимир Славчев от Археологическия музей във Варна представи последните резултати от анализите на златните находки от Варненския некропол в контекста на социалната диференциация на къснохалколитното общество.

Една голяма група презентации обхванаха проучванията на праисторическия добив на сол в Карпатската зона и Олтения. Даниел Гарван, в съавторство с Георге Думитроая и Роксана Мунтяну, всички от Историко-археологическия музей в Пятра-Нямт, представи резултатите от анализа на керамични комплекси от две селища в Молдавия, Лунка-Пояна-

Слатиней и Толич Халабутоая, които дават информация за солодобива през периода Старчево-Криш. Важно допълнение към тези данни представляваше докладът на Оливие Велер и Робин Брижан от Националния център за научни изследвания на Франция и Мариус Алексиану и Роксана-Габриела Курка от Университета „А. Куза” в Яш, предлагащ етноархеологически анализ на експлоатацията на солени извори в част от Молдавия. Почти същият изследователски екип, О. Велер, М. Алексиану и Йон Санду, направи и възстановка на технологията на производство на брикетажа от култура Кукутени в този район. Дан Монах от Археологическия институт в Яш предложи виждането си за солодобивните зони и търговията със сол в района на разпространение на култура Триполе-Кукутени. Антъни Хардинг от Университета на Екситър и Валериу Каврук от Националния музей в Сфънту Георге запознаха участниците в симпозиума с резултатите от археологическото проучване на добива на сол в Северна Трансилвания през бронзовата епоха. На базата на откритите останки от дървени корита в селището Бъйле Фига, авторите реконструираха една неизвестна солодобивна технология. Кристиан Шустер от Археологическия институт „Василе Първан” в Букурещ и Йонут Тутулеску от Окръжния музей във Вълча анализираха група каменни оръдия, разпространени в Северна Олтения през късната праистория и протоисторията, и свързаха функцията им с добива на сол.

Проучванията на древния солодобив имат най-дългогодишна традиция в Германия. Томас Зайле от Гьотингенския университет обобщи данните за неолитния добив на сол в Централна Европа, а Томас Щьолнер от Университета на Рур в Бохум представи анализ на праисторическия солодобив в технологична и социална перспектива. Албрехт Йокенхьофел от Университета в Мюнстер разгледа добива, търговията и символиката на солта в Централна Европа през бронзовата епоха. Мартин Хес от Археологическия музей в Хайлброн се спря на значението на праисторическия солодобив в Югоза-

падна Германия.

Проучванията на древния добив на сол в Средиземноморието бяха представени с две презентации. Елиза Гера-Доче, Герман Делибес де Кастро, Хавиер Абаркери-Морас, Хесус дел Вал-Речо и Анхел Паломино-Лазаро, всички от Университета на Валадолид, запознаха участниците в симпозиума с последните резултати от мащабен проект, изследващ солодобива край групата солени езера Виляфафила в Испания от праисторията до средните векове. Петер Атема от Грьонингенския университет представи холистичен подход към проучванията на производството на сол по крайбрежието на Тиренско море в края на бронзовата епоха.

Интересна историческа перспектива предложи Валери Йотов от Археологическия музей във Варна, който анализира изворите за контрола на Първата българска държава над търговията със сол в Трансилвания през IX век. Изабела Цигарида от Цюрихския университет анализира писмените и епиграфските паметници, даващи сведения за производството и контрола над солта в древен Рим.

Приносът на естествените науки в „солената” проблематика беше представен от четири презентации. Докладите на Евгени Головински от Института по молекулярна биология при БАН и Мариана Митева и Христо Колев от Софийския университет „Св. Климент Охридски” изтъкнаха жизнената важност на – но и вредата от – солта за човешкия организъм. Петя Пенкова от НАИМ-БАН проследи приложението на солта от гледна точка на обработката на злато, а Христо Етрополски от Националната художествена академия анализира термодинамичните характеристики на неолитната пещ за изваряване на разсол, проучена в Тел Провадия-Солницата.

За успешното провеждане на симпозиума и доброто настроение на участниците допринесоха концертът, изнесен от млади лауреати на ежегодното организиране в Провадия музикален конкурс „Светослав Обретенов”, както и посещенията на Археологическия музей във Варна, Тел Провадия-Солницата и средновековната крепост на Овеч.

Крум Бъчваров, Маргарита Люнчева

Изложба „Александър Велики и откриването на света”

Изложбата е съвместно дело на няколко известни музея от Европа: Атина, Базел, Берлин, Лондон, Москва, Париж, Рим, София, Солун, Виена и от Централна Азия. Проф. Алфред Висшорек и Проф. Майкъл Теленбах са научни ръководители, куратори на изложбата и на каталога към нея.

Изложбата „Александър Велики и откриването

на света,” с подзаглавие: „Култури в Азия в преход”, се откри на 3-ти октомври 2009 г. в музея Енгелхорн в Манхайм, Германия и продължи до 21-ви февруари 2010 г. Там тя се радваше на 200 000 посетители. След този голям успех, изложбата бе преместена в Леобен, Австрия, където посрещна 80 000 посетители, а сега радва гости и граждани на град Мадрид, където бе открита за посещения на 3-ти декември 2010 г. до 3-ти май 2011 г. В реализацията на този мащабен проект за международна изложба в Гер-

Обр. 1. Александър, 340-3330 г. пр. Хр., Фрагмент от мозайка, Неапол, Археологически музей, каталог на изложбата в Манхайм, Германия

Fig. 1. Alexander, 340-330 BC., Fragment from mosaic, Naples, Archaeological Museum, exhibition catalog from Mannheim, Germany

мания, Австрия и Испания, България е представена с осем експоната от Националния археологически музей, с датировка IV в. пр. Хр.: бронзов фригийски шлем от Гърмен; чифт бронзови наколенници от Асеновград; две сребърни фалери от Панагюрище; две правоъгълни сребърни апликации на Аполон от Панагюрище и сребърна централна апликация с Херакъл от Панагюрище.

Изложбата проследява пътя на Александър Велики (356-323 пр. Хр.) чак до Централна Азия и отразява културните, икономическите и социалните промени, настъпили в резултат на завоеванията му. Показва също как кампанията на Александър е дала тласък на процеса на елинизация и на разпространението на гръцката култура. Тя разкрива влиянието на гръцката цивилизация върху Източния свят, в резултат на кампанията на Александър. Съдържа 400 артефакти от земите, които Александър завладява, включително уникални и много от последните находки от Централна Азия - от модерен Афганистан, Узбекистан и Пакистан - по-специално последните открития в Kurgansol, находки от храма на река Oxus и от Gai Khanum - елинистически град, основан от Александър, вероятно Александрия Охiане или Eukratis. Изложбата показва трайното влияние на завоеванията на Александър и в изграждането на културата на Азия.

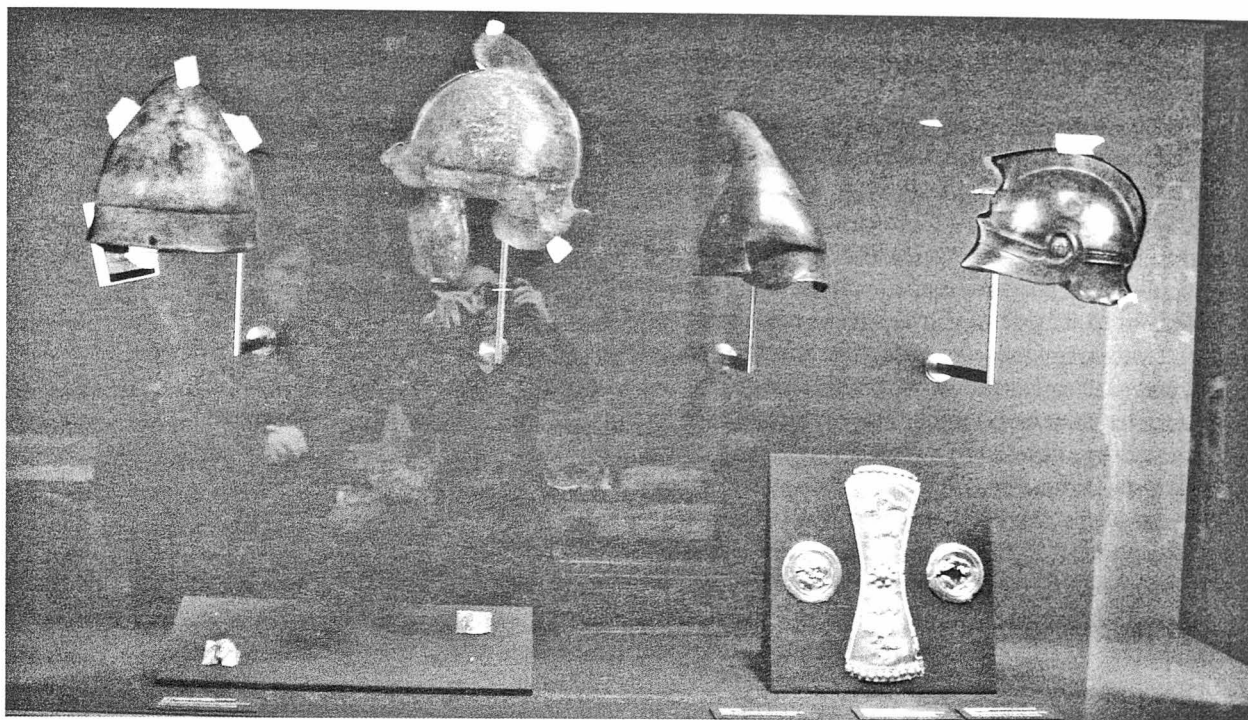
Младият Александър се качва на македонския трон през 336 г. пр.Хр. В рамките на една година той успява да затвърди властта си и да спечели гърците като съюзници за големите си бъдещи планове. В историческата памет Александър Велики може да претендира за титлата „най-голям военен лидер“, който светът някога е познавал. Неговата империя се разпространява от Гибралтар до Пенджаб, освен това той прави гръцкия език лингва франка на неговия свят. Затова експонатите в изложбата илюстрират и продължилите завоевания на Александър в

Тракия, Тива, Сирия, Финикия, Месопотамия, Асирия, Египет, както и на на Пенджаб, в северната част на Индия. Александър - завладял може би повече от 70 града в региона на Средиземно море и на изток до Индия, разпространява търговията и културата на гърците, навсякъде, където стъпи.

Воден от имперските си амбиции и жажда за знания, Александър достига територии, останали дотогава напълно непознати за съвременниците му. Представената изложба подчертава уникалната личност на този велик владетел. Интересът му към взаимно опознаване между културите, маркира отношенията му с различни народи, които той завладява. В синхрон с тези особености, изложбата - посветена на Александър Велики в Мадрид, е представена в тамошния Център по изкуство към Канал де Елизабел Втора, като част от атрактивна цялостна концепция, чиято цел е да постави тази изложба поблизо до масовия потребител. Над 400 експоната от 40 музеи, видео клипове, 3-D филм, както и други ресурси, създадени с помощта на най-новите технологии - съставят представянето на тази изложба в Мадрид, където са предвидени също специални учебно-занимателни дейности за най-малките посетители.

Различните аудио-визуални технологии помагат на посетителите да разберат огромния мащаб на постиженията на Александър Велики - един от най-големите завоеватели на всички времена. Така е представен по твърде различен и атрактивен начин животът и обхватът на подвизите на най-големия и предприемчив изследовател и завоевател. Изложбата в Мадрид с истинско шоу проследява накратко развитието на нумизматични портретни снимки преди, по време и след управлението на Александър с примери на традиционните монети, монети с образа на обожествен владетел и по-късно тези, сечени с портрети на наследниците си. Освен това, изложбата съчетава богат набор от експонати - тя включва изключителни артефакти - сред тях са барелефи от Ishtar Gate на вавилонския дворец, както и едни от най-ценните съкровища в Берлинските музеи, които никога не са били показвани в Испания преди тази изложба. Има и редица портрети на Александър, някои от съкровищата от некропола Royal в Македония, деликатни издълбани от слонова кост плаки от Афганистан, както и първите фигури на Буда в индийски изкуство, създадено под влиянието на изкуството на Гърция.

Темата за Александър Велики продължава да бъде актуална и днес, повече от две хиляди години след смъртта му. Интересът към нея е подклаждан допълнително от въпроси, свързани с неговия произход, както и със свидетелствата за наследството му. Походите на Александър Велики са свързани и с културните промени в Азия. Самият той се превръща в модел за владетелите след него, в резултат на

Обр. 2. Работен момент от аранжирането на изложбата в Мадрид
Fig. 2. Work in progress from the arrangement of the exhibition in Madrid

което оставя ярка дия върху европейските войнски и владетелски идеали.

Изложбата, както казах по-горе, обхваща много повече от личността на Александър Велики. Тя илюстрира неговата кампания като същинска експедиция и без преувеличение може да бъде наречена така, защото знаем, Александър взима със себе си учени, биолози, инженери, геодезисти и географи. И може би щеше да отиде края на света.

Кампанията продължава единадесет години през Мала Азия, Ливан и Египет, през Месопотамия, Персийския планините и Централна Азия до Индия. В обкръжението на Александър са включени хиляди хора - заедно с военни са и географи, историци, художници, инженери, жени и деца. Много градове Александър Велики основава в движение - докато преминава оттам - най-малко 13 от тях са на изток от река Тигър. Той оставя в градовете си ветерани, които живеят там със семействата си. В нарастващата империя Александър обединява много хора чрез контакта им с гръцката култура. Тези срещи оставят трайни следи. Дори векове по-късно, могат да се открият в икономически, културни и социални области на културите в Централна Азия.

В действителност, неговата кампания променя тогавашния свят. В резултат на притока на учени и на използването на общия гръцки език в новата империя, завоеванията на Александър Велики довеждат до големи промени в Азия. Затова тази изложба има за цел също така да направи археологическите открития от елинистическа Азия по-известни. Според д-р Теленбах, за голяма част от този материал е

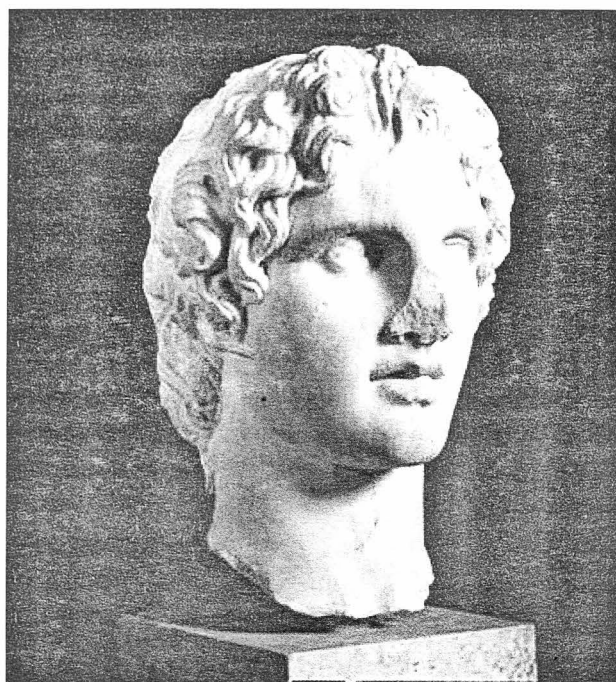
писано твърде малко. До края на Съветския период, находки от бившия СССР не са били достъпни за проучване и рядко са публикувани дори в Съветски списания. Някои от областите, в които Александър Велики достига в съвременната Афганистан, Узбекистан и Таджикистан, са били недостъпни. Тази изложба е една възможност да се покаже за първи път под един покрив изключително разнообразни находки чрез около 400 експоната, свързани с открития от района на империята на Александър Велики.

Какви други промени настъпват вследствие на кампанията на Александър Велики? Някои са продълготрайни. След като Александър поема персийската администрация, има монетосечене и парично разпространението в цялата нова империя. Заглавието на изложбата носи посланието за „отваряне на света.“ Всъщност, то е своеобразна метафора на общуването. Използването на гръцкото койне като лингва франка в Изтока означава, че много култури могат да си взаимодействат. Взаимодействието протича под най-различни форми. Обменът на гръцката мисъл и иконография с тези на Ориента продължава да има силен ефект и след елинистичния период. В Централна Азия, това наследство е отражение на религиозна иконография на Индия и дори Китай и цяла Източна Азия. Така например, статуята на Буда в Нара и Киото, е украсена с лозови листа. Лозя, които не могат да бъдат намерени в Япония или някъде в тази част на Азия - един всъщност гръцки декоративен мотив. Така също, преди завоеванията на Александър Велики, Буда бе представен само

със стъпки по земята. Поради влиянието на елинистическите царства, Буда започва да се представя в статуи с човешка форма. Всъщност, най-вероятно след кампанията на Александър Велики, боговете на Азия започват за първи път да се представят в човешка форма. Затова за влиянието на Александър Велики не може да се говори само с оглед на завладяването на земи. Азия се променя и в административен смисъл - в резултат на империята на Александър Велики са основани над тридесет нови градове по образец на гръцките полиси. Гръцкото влияние под формата на гръцки език, и в този случай гръцки театър, са живяли в продължение на векове.

Изложбата е организирана около поредица тематични ядра. Тя започва с бюстове и статуетки, изобразяващи Александър Велики, някои от които са римски копия на оригиналите. Показани са много много бронзови брони и шлемове на македонските войници, както и карти и анимации за кампанията на Александър. Гръцкият раздел завършва с копия на прочутата мозайка Александър от Помпей. Залите, които следват, съдържат експонати от различни завладяни региони: Мала Азия, Сирия, Египет, Персия, Месопотамия, Бактрия и Индийския субконтинент. Сред тях е статуетка на Афродита от храма на Артемидата в Dura-Europos в Сирия (I-II хил. пр. Хр.) Тя носи влиянието на изгубената статуя на Афродита - Угандея от Фидий. Гръцкото влияние и тук е безспорно. Подобно доказателство виждаме и в експонатите от Египет - те включват златен медальон на Александър от Aboukir, 220-240 г. пр. Хр. В непосредствена близост до тях е тропаион с двамата лишени от свобода. Надписът в превод е на гръцки BASILEOS Александру (крал Александър). Чрез Александър Велики гръцката цивилизация се е разпространила в много краища на света. Има няколко интересни, любопитни малки обекти с гръцки надписи: монети, керамика (*ostraka*), които са били използвани за писане на бележки и кралски печат. Дори и прашки със снаряди са били възстановени от бойните полета.

След победата си в Gaugamela македонците пристигат във Вавилон - описан от Херодот като най-големият град в света. Александър трябва да е бил силно впечатлен, както от размера и величието на Вавилон, така и от различната цивилизация, която срещат там. Така гръците очевидно започват да се интересуват, и от астрономически и астрологически науки. Древните религиозни, литературни и научни традиции, по-специално астрономията и нейното тълкуване, прави силно впечатление на Александър и на неговите наследници. Клиновидни глинени плочки с текстове по астрономия, геометрия и математика са сред експонатите в съответния раздел на изложбата. Културните влияния протичат двупосочно - елинистическото изкуство се разпространява в Месопотамия. Една малка статуя на Хера-

Обр. 3. Мраморна глава. Портрет на Александър, 340-333 г. пр. Хр. Музей Акропола, Атина, каталог на изложбата в Манхайм, Германия

Fig. 3. Marble head. Portrait of Alexander, 340-330 BC., Acropolis Museum, Athens, exhibition catalog from Mannheim, Germany

къл Epitrapezios от Ниневия - надпис на гръцки език в основата - е включена в изложбата.

От руините на Вавилон и Персеполис, изложбата се премества на нова територия. Всъщност, особен акцент на изложбата е елинистическата Централна Азия. Гръцките златни монети са прекрасни. Те показват портрети на владетели, на чиято обратна страна са изобразени техните божествени династични покровители, като Аполон, Зевс, Херакъл, покровители на Seleucids и гръко-бактрийци. Само през последните 50 години - в резултат на археологическите разкопки на руски и френски археолози от Oxus в Афганистан, в Gai Khanum и в храма Oxus Takht-I Sangin в Таджикистан - е осъзнато, че империята не е била плод на една фантазия. Днес е известно, че тя е включвала Согдия, Бактрия и области из Хиндукуш, както и разширяване на целия път в Централна Индия и на брега на река Ганг.

Друга група артефакти, показани в изложбата, са откритията в храма на река Oxus в съвременен южен Таджикистан. Представени са множество статуетки с елинистическо влияние, йонийски декоративни капители и други елементи. Изкуството на елинистичния период се характеризира с изключително изразителни портрети. Това се разглежда в няколко превъзходни изображения на младостта на Александър под формата на мраморни бюстове, бронзови статуетки, монети и медали от Акропола в Атина, Пела, древните македонската столица и колекции в цял свят.

Освен географското разпределение на влиянието на Александър, репутацията му остава жива и през Средновековието и до наше време дори. Ръкописи от Персия и на Запад, съдържат изявления на Александър Велики, изобразяван като воин и император.

На Александър от тези легенди - бляскав млад завоевател на една империя, един владетел, който умира в разгара на славата си, като герой в митовите и приказките - променил хода на историята на интелекта и културата в Европа и Ориента.

Павлина Илиева

Изложба „Археологията среща бизнеса” в Пловдив

В периода 27.9.2010 г. до 3.10.2010 г. в Палата 8 на Панаирното градче в Пловдив беше експонирана изложба на НАИМ-БАН, наречена „Археологията среща бизнеса”. Тя беше част от щанда на Българската академия на науките на Международния есенен панаир, мотото на който също беше „Науката среща бизнеса”.

Целта на изложбата е да представи достиженията на НАИМ при БАН в осъществяването на основната му задача - да изследва материалната и духовна култура на племената и народите, населявали българските земи от древността до българското Възраждане, осъществявана чрез дългогодишно и плодотворно сътрудничество с държавни и частни инвеститори, и по различни програми на Европейския съюз.

Изложбата беше замислена и осъществена като постерна, състояща се от 21 табла, допълнена с три витрини с емблематични археологически паметници и издания на институцията по темата (отново финансирани по съответните договори). Замисълът определи и разделите, които бяха два. Първият обхваща обекти, проучени с финансиране от държавни и частни инвеститори, представени в 11 табла, а вторият, състоящ се от 8 табла, разкрива резултатите по програми на Европейския съюз. Въвеждащото табло дава информация за обема на проучванията, извършени от НАИМ-БАН за период от над петдесет години, показана чрез многобройни карти, а плакатът - за темата. Поради големия обем на материала отделните табла бяха тематично разделени и представяха археологически обекти, проучени по договори с различни институции, което наложи и представянето на няколко обекта на някои от таблата. Куратор на изложбата бе Красимира Карадимитрова, а оформлението на таблата е дело на Георги Иванов.

Като една от най-големите научно-изследователски институции за археология в Европа, Националният археологически институт с музей при Българската академия на науките осъществява мащабни спасителни проучвания в рамките на най-значимите инфраструктурни проекти в страната, в които е включен целият състав на институцията.

През далечната 1960 г. започва сътрудничеството на НАИМ-БАН с „Мини Марица-Изток”, свързано с изграждането на най-големия енергийният комплекс в страната. През 1986 г. проучванията са институционализирани със създаването на археологическата експедиция „Марица-Изток”. За над петдесетте години теренна работа освен учени от НАИМ-БАН, СУ „Св. Климент Охридски” и ВТУ „Св. св. Кирил и Методий” са участвали и докторанти и студенти от различни университети. Спасени са повече от 80 археологически паметници на културата, сред които се открояват надгробни могили от бронзовата епоха и тракийските надгробни могили, от които са произхождат едни от най-ценните находки. Резултатите от работата на терена са издадени в поредицата „Марица-Изток. Археологически проучвания”, която вече наброява шест тома.

Най-мащабни са проучванията по договори с Националната агенция „Пътна инфраструктура” във връзка с новостроящи се магистрали, първостепенни и второстепенни пътища от националната пътна мрежа, поради което резултатите бяха представени в 6 табла.

От 2003 г. досега по протежение на LOT 1-4, обхващащ около 150 км от трасето на автомагистрала „Тракия” са проведени проучвания на 15 археологически обекта, а в момента са в ход разкопките на нови 20 обекта. Хронологически обектите принадлежат към всички археологически периоди, като се открояват ямното светилище от желязната епоха при Малко Търново, Чирпанско, надгробни могили, вили и некрополи от римската епоха.

По трасето на автомагистрала „Марица” от 1999 г. досега са проучени 3 обекти като най-значителни резултати са получени по време на разкопките на къснонеолитното ямно светилище Любимец-Дана Бунар 2. Договорът не е приключил и предстоят проучвания на нови 6 обекти.

По трасето на път II-9 Гоце Делчев-Драма в периода 1998-2001 г. разкопки са проведени на 5 обекта. Сред тях се откроява този край Копривлен, който се характеризира с голямата продължителност на обитаване - от късната бронзова епоха до средновековието (XVI - XIII в. пр. Хр. до XII в.). Издаденият както на български, така и английски език том обобщава резултатите от продължилите два сезона разкопки, представени в отделно табло.

От 2003 г. се провеждат проучвания и по протежението на път I-5 Джебел-Маказа, като до момента са завършени изследванията на 8 обекта и е в ход работата на други 7. По този проект най-съществени са приносите за българската археология от къснохалколитните селища Орлица и Върхари, представени в отделно табло.

По трасето на Път II-86 Рудозем-Ксанти по договор от 2006 г. са проучени 3 обекта от различни археологически периоди и показани заедно в едно табло.

В напреднал процес на договаряне са проучванията по протежението на автомагистрала Черно море, Ниш-София, Хемус и Струма.

От 1993 г. в продължение на повече от едно десетилетие НАИМ-БАН успешно си сътрудничи с „Булгаргаз“ ЕАД по опазване на културното наследство в процеса на изграждане на мрежата от нови газопроводи в страната. Проведените спасителни археологически проучвания имаха като резултат спасяването на повече от 70 обекта от различни периоди, които допринесоха за изясняване на важни проблеми, свързани с развитието на културата в българските земи. В разкопките взеха участие повече от 30 археолози от НАИМ-БАН и регионалните музеи, много докторанти и студенти по археология. На таблото, разкриващо достиженията по тази тема, са представени проучванията в землището на Болярино, Пловдивска област, могиленият некропол при Калугерово, Пазарджишко и могиленият некропол при Кривня, Русенска област.

По договор с Националната агенция „Железопътна инфраструктура“ в периода 2001-2010 г. във връзка с реконструкция по трасето на железопътна линия Пловдив-Свиленград са проучени изцяло археологически 17 обекта. Сред най-значимите са: раннобронзовото селище, ямният комплекс от желязната епоха и ранносредновековното селище при Капитан Андреево и ямният комплекс при Свиленград. Извършено е и наблюдение по време на строителните работи на 12 други обекти, а резултатите от разкопките на всички обекти са публикувани в два обемисти тома.

По договор с Националната електрическа компания във връзка с построяването на язовир „Цанков камък“ са проучени два обекта.

По проект Дунав мост-2 с финансиране от Министерството на транспорта, информационните технологии и съобщенията от 2004 г. до момента са извършени археологически обхождания на терена и са проучени 3 обекта. През настоящата година НАИМ-БАН е пред сключване на договор за спасителни разкопки с фирмата, изпълнител на проекта - „ФСС Констракцион“ - България. Проучванията ще бъдат концентрирани в района на получената концесия за добив на инертни материали като предстоят разкопки на всички застрашени археологически структу-

ри. Договорът се осъществява с активното участие на археолозите от Регионалния исторически музей във Видин и находките от него вече могат да се видят в постоянната експозиция на музея и върху последното табло, представящо достиженията на институцията по проекти на държавни институции.

Ежегодно НАИМ при БАН осъществява проучвания, финансирани от частни изпълнители от цялата страна. Дори само изброяването им не е възможно в рамките на тази кратка статия, но не може да не се спомене тракийското светилище при Ада Тепе край Крумовград, функционирало през късната бронзова и двата периода на желязната епоха, поради което беше избрано като представящо този вид договори.

Социализацията на разкриваните археологически паметници в страната е от изключително значение заради тяхната образователна и естетична стойност, тяхното значение като исторически свидетелства за миналото, значението им като съществен фактор в създаването на условия за устойчиво развитие чрез развитие и на културния туризъм. През последните години по проекти ФАР за трансгранично сътрудничество, финансирани от Европейския съюз, с участието на специалисти от НАИМ при БАН като ръководители, консултанти и експерти се работи върху проучването, консервацията и социализирането на над 15 обекта. Затова на тях е посветен и вторият дял на изложбата. Сред тях се открояват включените в листата на ЮНЕСКО за световното културно наследство национален резерват Сборяново и римският лагер и ранновизантийски град *Novae* край Свищов, както и единственият, известен до момента кромлех на територията на страната.

С откриването на Свещарската гробница през 1982 г. НАИМ-БАН поставя началото на мащабни археологически проучвания на комплекса, състоящ се от религиозната и политическа столица на гетите Даусдава-Хелис, ранносредновековна могила с култов характер, идентифицирана с Голямата свещарска могила, поради хипотезата тя да бъде идентифицирана като насипаната от кан Омуртаг могила според данните от надписа, открит в църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново, ранносредновековното имение с параклис в м. „Града на доверието“, както и късносредновековното теке Демир баба. Единствено в Сборяново са разкрити всички основни елементи на едно тракийско средище - неговите светилища, тракийския град с неговата мощна укрепителна система и могилените некрополи с над 150 могили. Откритите тук пет тракийски гробници са с уникална за Средиземноморието архитектура и декорация.

Novae е част от световното културно наследство поради принадлежността му към системата на римския лимес, която се простира по дължините на реките Рейн и Дунав. Таблото представя резултатите

от разкопките, които започват през 1959 година и без прекъсване продължават и днес, провеждани от българо-полска експедиция, включваща учени както от НАИМ-БАН, така и археолози от Варшавския и Познанския университет, и Регионалния исторически музей във Велико Търново. За изминалите над 40 години са проучени едни от най-важните сгради – щабът на легиона, войнишките терми, единствената запазена в света римска военна болница, резиденцията на генерала на легиона, едно от жилищата на висшите офицери и големия епископски комплекс, който се състои от две базилики, резиденция, приют за поклонниците и свободно стоящ баптистерий.

По програма ФАР за трансгранично сътрудничество през 2007-2008 г. беше изграден и информационен център в близост до единствения по рода си на територията на страната кромлех - паметник, изграден от огромни каменни блокове. Предназначението на тези паметници продължава да бъде предмет на дискусии, като преобладаващото мнение е, че те са многофункционални – използвани са като обсерватории, култови и погребални комплекси. В резултат на проучванията е установено, че кромлехът е изграден в периода VIII-VI в. пр. Хр. и е функционирал до края на хилядолетието.

Скалният град Перперикон и тракийско светилище Татул бяха представени в отделно табло, така както и римската вила Армира край Ивайловград,

светилища от римската епоха от различни краища на България, елинистическият град Хераклея Синтика и средновековният Мелник, както и проекта за културно сътрудничество между Каварна и Констанца.

В резултат на плодотворното сътрудничество на НАИМ-БАН с различни държавни и частни компании и по програми на Европейския съюз през последните петдесет години стотици находки с голяма научна и експозиционна стойност обогатиха колекциите на Националния археологически музей и музеите в Благоевград, Кюстендил, Перник, Стара Загора, Пазарджик, Пловдив, Ямбол, Добрич. През 1993 г. беше създаден Археологически музей „Марица-Изток“ в Раднево, а най-значимите движими паметници неизменно участват в престижни изложби в страната и чужбина. Затова и в изложбата бяха включени две витрини с подбрани паметници от тези проучвания.

Във връзка с изложбата за посетителите беше подготвена и брошура, обобщаваща най-важните теми и даваща кратка информация за историята и структурата на НАИМ-БАН.

Като част от щанда на Българска академия на науките изложбата „Археологията среща бизнеса“ на НАИМ-БАН бе наградена с грамота за „Масшабно научно представяне“, с която беше удостоена Българската академия на науките.

Красимира Карадимитрова

Министерството на културата награди български археолози

На 13 декември 2010 г. на официална церемония в сградата на Националния археологически институт с музей при Българската академия на науките в София заместник-министър д-р Тодор Чобанов връчи грамоти и плакети на Министерството на културата за принос в развитието на археологическата наука и популяризирането на културното наследство на страната на следните археолози:

проф. Казимир Попконстантинов - за проучване на манастирски комплекс „Св. Йоан Предтеча“ на о. Свети Иван;

проф. д.и.н. Васил Николов, НАИМ - БАН - за проучване и популяризиране на праисторическия солдобивен център в Провадия;

доц. д-р Маргарита Ваклинова, НАИМ-БАН - за проучване и популяризиране на обект Владетелска църква IX-X в. във Велики Преслав;

доц. д-р Анелия Божкова, НАИМ - БАН - за проучване и популяризиране на античния некропол на Месамбрия (Несебър);

гл. ас. д-р Марио Иванов, НАИМ – БАН и Снежана Горянова, НАИМ - БАН - за проучване и популяризиране на античното и средновековно минало на София във връзка с изграждането на софийското метро;

Веселин Игнатов – Исторически музей - Нова Загора - за проучване и популяризиране на тракийски могилни комплекси от ранната римска императорска епоха край с. Караново, Новозагорско.

Лаура Бумбалова. Св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат: официален култ и народна почит в България и Италия.

В края на 2010 г. бе защитена дисертацията на Лаура Бумбалова, посветена на сравнителен анализ в култа и почитта към двама светци с името св. Теодор, съответно в България и в Италия. Композиционно тя е съставена от две части - текст и справочен апарат, с общ обем от 623 страници.

Темата е особено любопитна и неординерна. Авторката се интересува и от по-общи въпроси, например как се създава култа към даден светец, механизмите на формирането му и спецификите в културното и историческо развитие на страните, които го възприемат. В началото Л. Бумбалова уточнява, че ще разглежда паралелно както официалния култ, така и народната почит към Св. Теодор. Макар на моменти те да се преплитат и да битуват едновременно, се наблюдават и редица отлики. Географският обхват включва двете държави - България и Италия и по-специално центровете, където култът към светеца е процъфтявал и търпял еволюция - Месембрия и Венецианската република. Хронологическият обхват е доста широк, поради факта, че и в българските земи, и в Италия нерядко единствените косвени податки за почит към светците са съвременните култови комплекси и запазените народни обичаи и поверия. Това налага използването на интердисциплинарен метод - на обстоен анализ са подложени писмените и агиографски данни, но и множество предания, народни празници, архитектурни и изобразителни източници.

Уводът представлява кратък обзор на проучванията по темата до момента, в него е направен преглед на основните агиографски извори - латински, гръцки, източни и от славянски произход. Посочени са някои спорни въпроси и бели петна. Като основа на изследването си авторката откроява архивните документи, свързани с историята на градовете Месембрия, Венеция и Бриндизи.

Първа глава е посветена на зараждането и развитието на култа към св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат. Методът на изследване е строго научен - върви се от изследване основните агиографски извори за живота и мъченичеството им, през съпоставянето им с известните историческите данни по въпроса. Тази информация се съпоставя с известните археологически извори, за да може да се разкрие къде и кога се появяват двата тъй сходни култа към светците. На базата на историческите извори и на обстойния им анализ, но и с привличане на архитектурни и изобразителни паметници, Л. Бумбалова успява да определи еволюцията в култа към разглежданите светци във Византия и в целия християнски свят.

Изтъква общите черти помежду им - и двамата са военни светци и мъченици, живели през IV в.; служили са в римската армия; а смъртта им е мъченическа - чрез обесване или изгаряне. Впоследствие, те се превръщат в своеобразни закрилници на населението - така например за св. Теодор Тирон се вярвало, че е спрял нашествията на скитите (349 г.), хуните (515 г.), сарацините (X в.) и дори, че е наказал персите (XII в.). Л. Бумбалова застъпва тезата, че култът към св. Теодор Стратилат е по-късен и е създаден изкуствено през IX в. в Евханея. Авторката изтъква и някои отличаващи го специфики - той също е военен светец, но във Византия дълго време е бил почитан и като светец-лечител.

Втора глава разглежда култа на Свети Теодор в българските земи. Анализирани са както архитектурните и изобразителните паметници, така и други източници, съдържащи информация, свързана със светците. Според Л. Бумбалова почитта към св. Теодор в дн. български земи се е зародила към VI в., но първите сигурно датирани известия са свързани с ранносредновековната българска държава и градовете Търново и Велики Преслав. При това за най-ранен паметник тя посочва прочутата керамична икона от Патлейна, наречена от проф. Д. Овчаров „великолепно художествено произведение“ в излязлата през 2010 г. книга „Художествената керамика в българските земи“. Авторката посочва два основни пътя за проникването на култа в българските земи - от Сяр и от византийската столица Константинопол, а като основни центрове на разпространението му разглежда Месембрия, Бобошево и Ивановския манастир.

От ср. на XIII в. в несебърската църква „Св. София“ се съхранявали мощи на светеца. Л. Бумбалова се спира на интересната история около тяхното пренасяне от Константинопол в Месембрия, вероятно през XI в. и после от Месембрия във Венеция. Авторката разкрива важното място на града като мост между Византия и българската държава. Описва похищаването им от венецианеца Якопо Дауро през XIII в., спира се и на спорния въпрос на кого всъщност са били мощите. Базирайки се на проведения в Италия антропологически анализ, който показва липса на следи от горене или обезглавяване и на данните в Хрониката на венецианския аноним от XIII в., тя застъпва възгледа, че вероятно те не принадлежат нито на св. Теодор Тирон, нито на Стратилат. Освен в Месембрия, църкви, посветени на светеца били изградени в Бобошево и в Иваново. Според Л. Бумбалова те отразяват особената почит на българското царско семейство към византийските военни светци.

През османския период основни изворови данни за култа са пътеписите и изобразителните паметници, посветени на светците. Всъщност, сега ареалът на разпространението на култа значително се раз-

ширява. Важен паметник от този период е Добърската църква от XVII в., наречена на името и на двамата светци. При това авторката разкрива не само официалното честване на светците-воини, но и как са били почитани и съхранени в народната памет, което е и основният акцент на втора глава. За да открои по-ясно основните компоненти, тя се спира на празнуването на религиозните празници. Св. Теодор Тирон из българските земи е отъждествяван със Св. Теодор Зимен, той спада към групата на светците-демони и следи за опазването и съблюдаването на съответните забрани. Изпълнението им му дава функцията на покровител на здравето на хора, коне и друг вид добитък. Колкото до св. Теодор Стратилат пък, той е възприеман по-скоро като лечител и се отъждествява със св. Теодор Летен - опазва житните полета от небесните стихии.

Трета глава е най-обширна, тя проследява култа към Св. Теодор в Италия. Авторката привлича италиански архивни документи, повечето непубликувани досега. Смята, че тук култът се е появил приблизително по същото време - т.е. през VI в. и се разпространил първоначално в Рим, Равена, Венеция и на о-в Сицилия. Още през VI в. светецът е изобразен върху мозайка на църквата „Св. Св. Козма и Дамян“ в Рим, а два века по-късно в града е издигната и църква, носеща името му. Доста по-късни са свидетелствата за култа във Венеция - според Л. Бумбалова те датират от IX в. Тя анализира Венецианската хроника на Йоан Дякон от X в. Съпоставяйки информацията с редица по-късни известия, заключава, че църквата е построена ок. 814 г. и не по-късно от 827-828 г., като привлича твърде любопитни документи, напр. завещанието на дожа Джустиниано Партечипацио. Своеобразен втори период в разпространението на култа към Св. Теодор в Италия е през XIII в. с пристигането на мощите на двамата светци в следните три града: Гаета, Бриндизи и Венеция. Л. Бумбалова разглежда архивен документ от XIII в. от катедралата в Гаета, свидетелстващ че тук била съхранявана главата на светеца. През XIII в. в Бриндизи пък вероятно пристигнали мощи на св. Стратилат, както може да се съди от анализа на сребърен саркофаг, в който били съхранявани до края на миналия век. Авторката разглежда и ролята на светците в историята на съответните градове - например в кр. на XV-XVI в. св. Теодор бил издигнат за патрон на Бриндизи и култа му изместил този на св. Георги. Почитали го два пъти годишно и дори се организирали народни шествия с мощите, целящи закрила срещу сушата. Според Л. Бумбалова преломен момент за Венеция станало пренасянето на мощите на светеца и полагането им в църквата „Сан Салвадор“. Разкрива и еволюцията в култа - негови статуи били поставяни на високи колони, създава се „Братство на св. Теодор“, а по време на войната с генуезците през XIV в. го смятали за защитник на

града. Разцвита в култа достига апогея си през XV в. Ролята му е засвидетелствана и в паметници на изобразителното изкуство и архитектурата, сред които най-вече църквата „Сан Салвадор“ и базиликата „Сан Марко“. Авторката разглежда иконографията на св. Теодор - в базиликата той е изобразен в интарсията като военен светец, въоръжен с копие, пронизващ дракон. Проследява развитието му през следващите два века, както и календарите, отразяващи честването на светеца - църковният и венецианските.

В заключението са изложени в синтезиран вид основните изводи относно зараждането, спецификите и разпространението на култа към св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат в българските земи и Италия. Представени са сходствата в иконографията на светеца, възприета и от Източната, и от Западната църква - като военен светец, предпазващ или освобождаващ от злото.

Принос на настоящата дисертация е пълното каталогизиране на известните разнородни извори: писмени, археологически, архитектурни, етнографски и др. Авторката успява да осветли множество въпроси относно зараждането на култа, един или повече са светците, почитани под името Теодор и да локализира местата на най-ранното им почитане. Л. Бумбалова дава отговор и на въпроса за отрязка от време, в който двамата светци са били почитани заедно. Проследява пренасянето на мощите до Италия и разглежда проблемите за тяхната автентичност и за новия облик на култа.

На 28 октомври 2010 г. Специализираният съвет по стара и средновековна история, археология и етнография присъди на кандидата научната степен „доктор“.

Евгения Веселинова Коматарова-Балинова. Езическите некрополи на Долен Дунав и некрополите в ареала на Салтово-Маяцката култура

Представеният дисертационен труд се състои от увод, шест глави, приложения и има общ обем от 454 страници.

В увода е разкрита основната цел - да се извърши съпоставка между езическите биритуални некрополи на Долен Дунав и тези в ареала на Салтово-Маяцката култура. Посочени са известните монографични произведения и проучвания по темата до момента. Без да бъдат те подценявани, са посочени известни неточности, слабости и ограничения брой паметници, осветляващи процесите в Източноевропейските степи през VIII-X в. В дисертацията е представена информация за около 150 некропола и гробни находки. Други задачи пред авторката са: съставяне на хронологията и периодизацията на некрополите на Салтово-Маяцката култура; изясня-

ване сходствата и различията между некрополите на долен Дунав и тези на Салтово-Маяцката култура, базирайки се на наличните данни от обряда и ритуала. При това, сравнителният анализ на двете групи паметници изисква разкриване на териториалния им обхват. Е. Коматарова-Балинова посочва неясната източна граница на Салтово-Маяцката култура, откроява и проблема за наличие на варианти на културата, поради отсъствието на съвсем еднотипни, повтарящи се съвкупности от предмети.

Първа глава е посветена на некрополите с кремация от ареала на Салтово-Маяцката култура. Обособени са две локални групи некрополи с кремация - Кубано-Черноморска и Донецка. При първата група кремацията на човешките останки е извършвана встрани от некропола, а вероятно в отделни случаи е ставало и на място в гробната яма, за което свидетелства вида на колективен гроб № 99 от Борисово, където е открит слой с пепел и въглени. Гробните съоръжения тук са основно овални ями, солидно присъствие имат каменните камери, а урновите гробове са твърде малко. И при Донецката група била извършвана предимно кремация встрани от некропола – Сухая Гомолша. Гробните съоръжения пък са ямни и урнови, а важна отлика е отсъствието на камери. Авторката анализира наличните данни и опитва да отговори на въпроса дали населението, извършило регистрираните погребални обреди е било съставено от пришълци или е следвало завещана му древна традиция? Тя застъпва тезата, че през V-VII в. се е появило ново население - черняховци, което повлиява и за възприемането на нов погребален обряд.

Втора глава представя могилените некрополи в ареала на Салтово-Маяцката култура. Специфично за тях, е че са пръснати на огромна територия и имат няколко зони на концентрация - в Ростовска област, по левия бряг на Дон, между притоците Сал и Манич и около Цимлянското водохранилище. Както и в предходната глава, и тук са проследени основните елементи на погребалния обред и са разкрити особеностите на гробните съоръжения - наличие на кръгли и овални ровове на нивото на подмогилната площадка. Преобладава западната ориентация на ямите, а трупополагането е извършено по гръб, с изпънати крайници. Авторката съпоставя наличните данни с други от единични погребения и отхвърля становището, че могилените некрополи тук са оставени от „етнически“ хазари. Според нея те са по-скоро дело на група номадско население. В тях са погребани леко въоръжени воители, присъстват множество златни и сребърни византийски монети от вт. четвърт на VII - средата на VIII в.; коланни гарнитури; метални съдове. В края на главата е представена хронологическа таблица на могилените некрополи в ареала на Салтово-Маяцката култура, като се изтъква, че хронологически най-ранни

са единичните гробни находки, югозападно от дн. Цимлянско водохранилище.

В трета глава Е. Коматарова-Балинова излага данните за ямните некрополи, образуващи т. нар. Зливкинский вариант на Салтово-Маяцката култура. Поради засиленият интерес към тях в българските проучвания по въпроса, авторката поставя специален акцент върху техния анализ. След като разкрива основните им зони на разпространение, тя се спира на характеристиките им: правоъгълно оформени гробни ями, липса на могилен насип, трупополагане по гръб, с глава на запад, поставяне на „ритуална храна“ за покойника, отсъствие или сравнително беден погребален инвентар. На базата на солиден изворов материал – използвани са данните от 24 ямни некропола, с погребани 947, авторката прилага графични възстановки, онагледяващи ориентацията на гробовете. Интересува се от позицията на полагане – извършено е предимно по гръб, с изпънати крайници. Привлечени са множество аналогии, посредством които и чрез задълбочен анализ опитва да коригира някои тези на С. Плетньова относно признаците на Зливкинските некрополи. Изтъква и факта, че малобройните находки от инвентара не дават възможност за точно датиране, за такова спомагат само някои монети, коланни украси и керамични форми. При това в редица ямни некрополи именно съдовете се явяват единствения хронологически репер. Синтезирайки наличните данни, тя разработва хронология и смята, че най-ранните некрополи са възникнали около нач. на VIII в., а епонимният зливкинский некропол е сред най-късните и възниква в нач. на IX - средата на X в.

Четвърта глава проследява некрополите с прояви на биритуализъм в изследвания ареал. Разграничени са три групи некрополи: с прилагане на кремация и инхумация; с ямни и катакомбни гробни съоръжения и с урнови кремации и инхумации в ямни и катакомбни гробни съоръжения. В първа група е разгледан основно некрополът в Красная горка и проучените в него 310 гроба. За урновите гробове се прави заключението, че урните били поставяни в плитки ями, а в част от случаите урните били покрити с натрошени съдове. Относно гробовете с инхумация има малко данни - преобладават правоъгълните ями, със закръглени ъгли. Повечето са с дървено покритие, а в три гроба (детски) то е дървена кора. Именно в гробовете с инхумация се откриват животински останки - коне, положени заедно или в отделна яма. Втората група включва некрополите при Маяцкое и станция Старокорсунска, открито е известно полово отличие в трупополагането - мъжките индивиди са полагани по гръб, а женските - в свито положение. Трета група обхваща некропола при Дмитриевка, изтъкнати са някои нетипични черти, като наличието на пенковски форми, двойноконусовидни питоси след края на Пен-

ковската култура.

В пета глава авторката се спира на етническите промени и миграциите в Източноевропейските степи през периода VII - средата на VIII в., на практика тук е извършен синтез на данните от некрополите. Особен интерес представляват некрополите с кремация и единичните гробни находки с първичен могилен насип. Дисертантката застъпва тезата, че ок. средата на VII в. те са функционирали едновременно. След първата половина на VIII в. в Източноевропейските степи започнали интензивни миграции. Анализирайки гробните конструкции и по-специално правоъгълните гробни ями и тези с два отстъпа за закрепване на дървеното покритие, авторката допуска, че т. нар. донски номади се придвижвали в две посоки - към Средна Волга и към Ставропол. Все още обаче остава неясна съдбата на населението, оставило некрополите с кремация в Кубано-Черноморската зона. Спорни остават и причините за преселението на аланите на север от Кавказ.

Шеста глава предлага сравнителен анализ на биритуалните некрополи на Долен Дунав и некрополите от ареала на Салтово-Маяцката култура. На критичен анализ е подложена придобилата широка популярност теза на С. Плетнѐва относно Долнодунавският вариант на Салтово-Маяцката култура. Елементите на обряда и на инвентара от биритуалните некрополи на долен Дунав са представени в табличен вид. От тях проличават сходствата в топографията на двете групи некрополи. Открити са някои сходства и различия в планиграфията – гробове с инхумация, които образуват неправилни редици от Топола, Балчик и Девня 3 намират според авторката своите аналози в Злевки, Волоконовка, Кримски. Дисертантката открива общите черти и

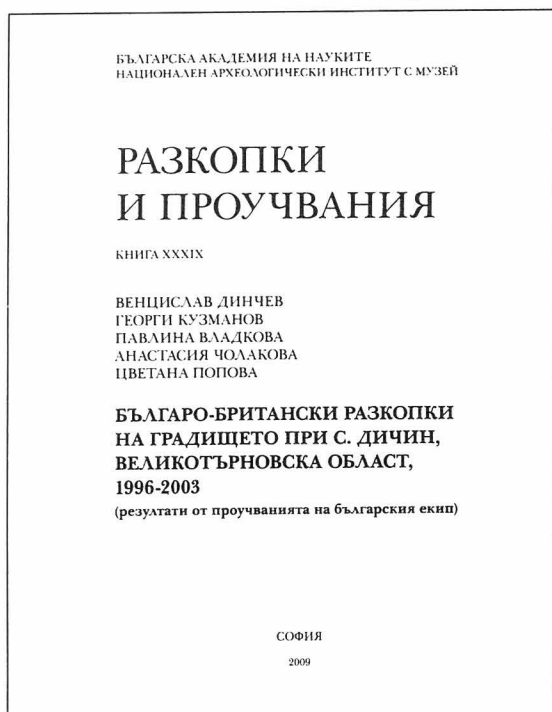
в самия обред на трупоиъгаряне - кремирането е ставало встрани от некропола. В табличен вид са представени гробните съоръжения, предназначени да съхраняват кремираните останки – биват амни, каменно-тухлени и тухлени. И в двете зони за урни били използвани предимно гърнета, но в Сухая Гомолша и Маяки те са изработени на ръка, докато сред тези от Долния Дунав липсват подобни образци. Разкрити са сходствата и различията и в обряда на трупополагане - макар да доминира полагането по гръб, с изпънати крайници, на Долен Дунав висок относителен процент има и хокерната позиция. И в двете групи некрополи е познато полагането на домашни животни. Накрая са приведени сходствата и при прилагане на биритуализма, като е критикувана тезата на Р. Рашев, че той е характерен основно за славяните и на близка до тях група. Анализирани са и общите черти на погребалния инвентар.

В заключението са направени важни изводи, виъзиращи различния бит на населенията от разглежданите две култури. Според авторката, особено след края на VII в. те напълно загубват връзка помежду си.

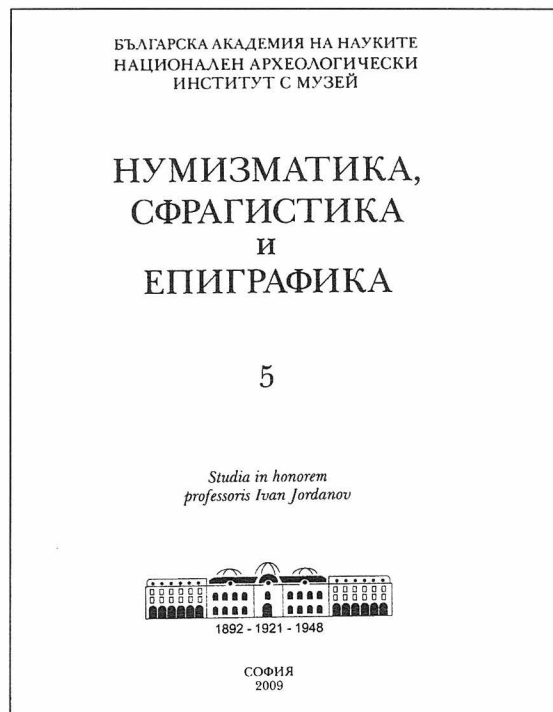
Приноси на настоящата дисертация са: хронологията на некрополите от ареала на Салтово-Маяцката култура; изяснени са приликите и отликите им с тези на долен дунав. Направен е опит да се реконструира историческата картина, миграциите и усядането на прабългарите на Долен Дунав на базата на сравнение с паметниците от Салтово-Маяцката култура.

На 28. 10. 2010 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография присъди на кандидата научната степен „доктор”.

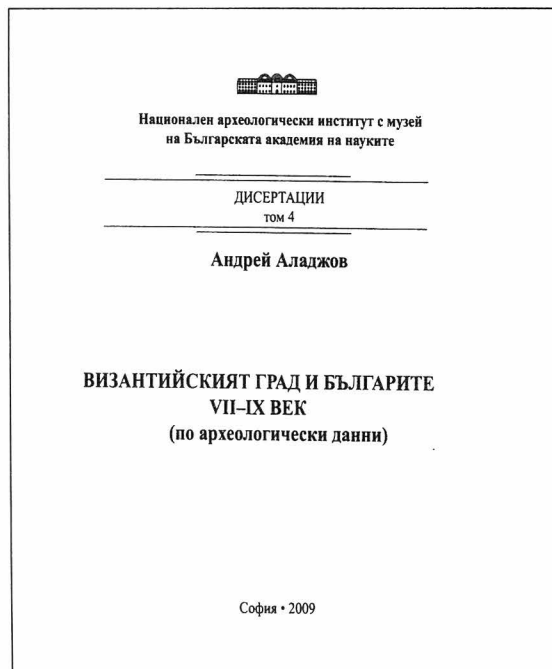
Мария Узунова

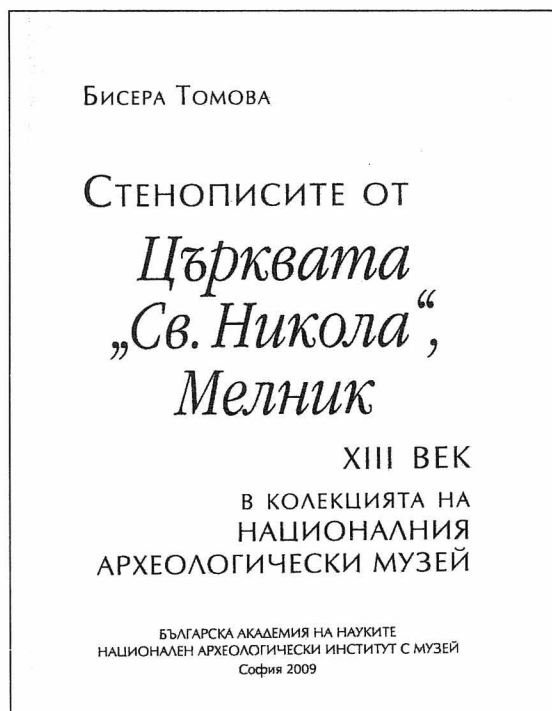
Разкопки и проучвания, 39. Венцислав Динчев, Георги Кузманов, Павлина Владкова, Анастасия Чолакова, Цветана Попова. Българо-британски разкопки на градището при с. Дичин, Великотърновска област, 1996-2003 (результати от проучванията на българския екип). София, 2009 г.
Excavations and Research, 39. Ventsislav Dintchev, Georgi Kuzmanov, Pavlina Vladkova, Anastassya Cholakova, Tsvetana Popova. Bulgarian - British excavations of the fort near Dichin, Veliko Tarnovo district. 1996-2003 (results from the Bulgarian investigations). Sofia 2009.

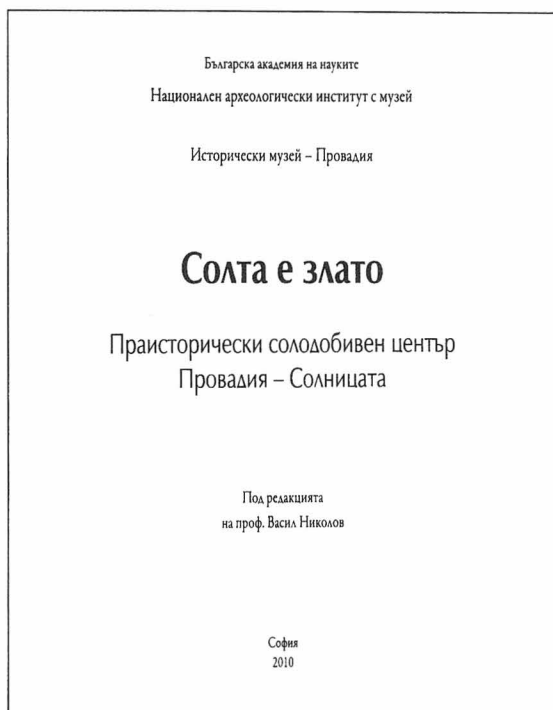
Нумизматика, епиграфика и сфрагистика. 5. Studia in honorem professoris Ivan Jordanov. София, 2009.
Numismatics, sphragistics and epigraphy. 5. Studia in honorem professoris Ivan Jordanov. Sofia, 2009.

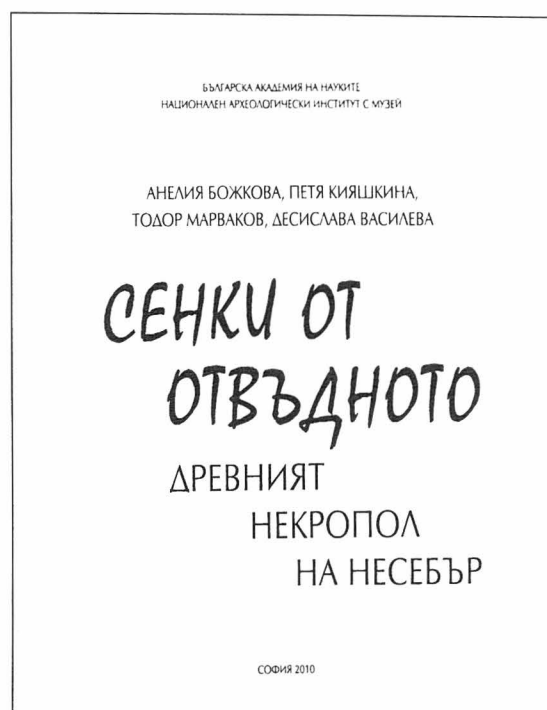
Дисертации. 4. Андрей Аладжов. Византийският град и българите VII-IX век (по археологически данни). София, 2009.
Dissertations. 4. Andrey Aladzhov. The Byzantine city and the Bulgarians seventh- ninth century AD (according to the archaeological data). Sofia, 2009.

Бисера Томова. Стенописите от църквата „Св. Никола“, Мелник. XIII век в колекцията на Националния археологически музей. София, 2009.
Bissera Tomova. Wall-paintings from the "St. Nikola" church in Melnik. Thirteenth century in the collection of the National Archaeological Museum. Sofia 2009.

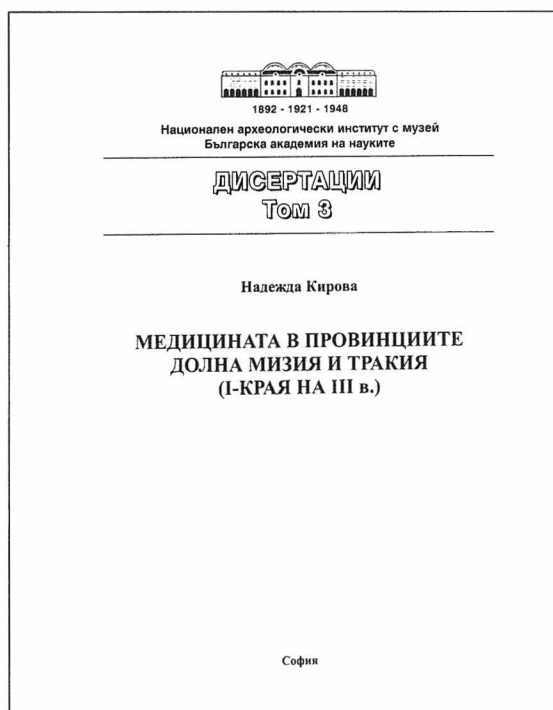

Васил Николов (ред.). Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия- Солницата. София, 2010.
Vassil Nikolov (ed.). 'Salt is gold'. The prehistoric salt-production center of Provadia-Solnitsata. Sofia 2010.

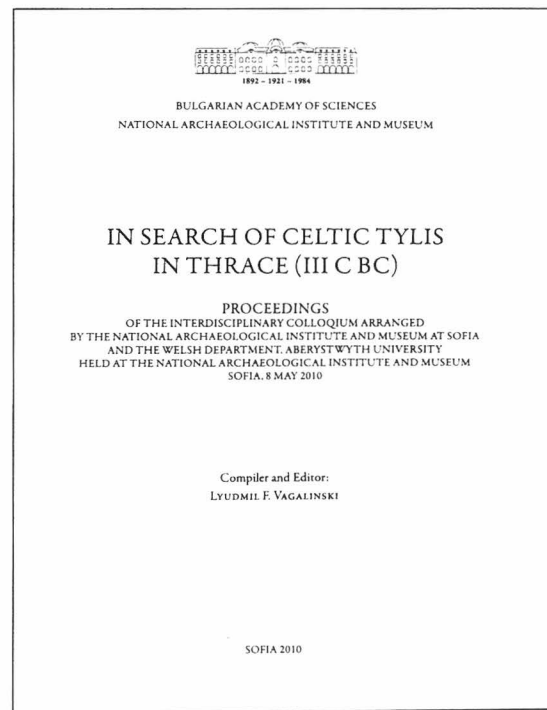

Анелия Божкова, Петя Кияшина, Тодор Марваков, Десислава Василева. Сенки от отвъдното. Древният некропол на Несебър. София, 2010 г.

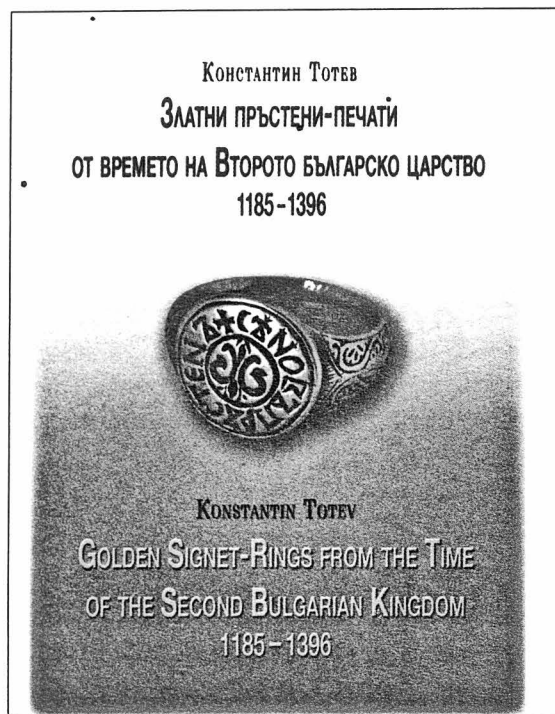
Anelya Bozhkova, Petya Kiyashkina, Todor Marvakov, Dessislava Vassileva. Shadows from beyond. The ancient necropolis of Nessebar. Sofia 2010.

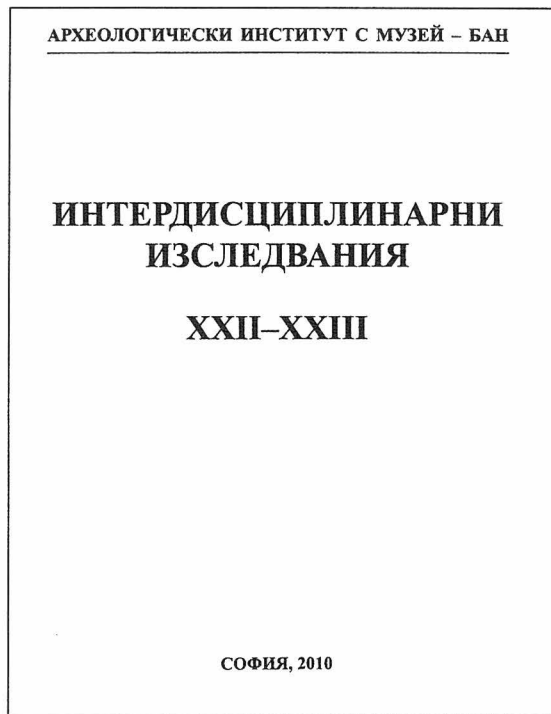
Дисертации. 3. Надежда Кирова. Медицината в провинциите Долна Мизия и Тракия (I-края на III в.). София, 2010.
Dissertations. 3. Nadezhda Kirova. Medicine in the provinces of Lower Moesia and Thrace (the first - end of the third century AD). Sofia, 2010.

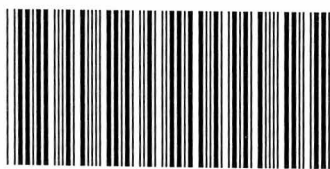
Lyudmil F. Vagalinski. (ed.). In Search of Celtic Tylis in Thrace (III CBC). Proceedings of the interdisciplinary colloquium arranged by the national Archaeological institute and museum at Sofia and the welsh department, Aberystwyth University held at the National Archaeological institute and museum. Sofia, 8 may 2010. Sofia, 2010.

Константин Тотеv. Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство - 1185-1396 г. Велико Търново, 2010.
 Konstantin Totev. Golden Signed-Rings from the Time of the Second Bulgarian Kingdom 1185-1396. Veliko Tarnovo, 2010.

Интердисциплинарни изследвания XXII-XXIII, София, 2010 г.
 Interdisciplinary Studies XXII - XXIII, Sofia 2010.

3501-6850

This journal is published four times per year. It accepts papers and reports about archaeological sites and research concerned with excavations in Bulgaria as well as papers of debate on problems of more general concern in the field of prehistory, antiquity and medieval archaeology, numismatics, sphragistics and epigraphy. It also offers concise information about important new finds and acquisitions of Bulgarian museums, book reviews, comments on temporary or permanent archaeological exhibitions, academic life and news. Papers are published in Bulgarian, with a summary in English.

Notes for contributors

Papers should not exceed 36000 characters, including notes and bibliography. Citation is to be made according to the Harvard referencing (in-text parenthetical citation). References include: author's surname, space, year of publication, comma, page(s) and/or illustration(s): (e.g. Бонев 1998, 74; Ivanova 1997, 5-14; Игнатов 2000, обр. 4; Hiller 1993, Abb. 8-10). Bibliography is placed at the end of the text. It begins with titles in Cyrillic alphabet, followed by those in Roman alphabet. Titles in other alphabets close the list. Transliteration is allowed of titles in rare alphabets into Roman. The publications of each group are listed in ascending alphanumeric order. In case of more than one publication of particular author in particular year and alphabet, small Cyrillic or Roman letters (a, б, в etc. or a, b, c etc.) are attached without space to the year of publication. Titles of periodicals should not be abbreviated. If a monograph has been published in a series, the name and volume of the series are given in parentheses immediately after its title. If a paper referred to has appeared in a collection of studies or in a volume which is a part of particular series, the title of the latter is preceded by "- B:" or "- In:", and followed by the other necessary information, e.g.:

Childe 1929: V. G. Childe. The Danube in Prehistory. Oxford, 1929.

Georgiev 1965: G. I. Georgiev. The Azmak Mound in Southern Bulgaria. - Antiquity, 39, 153, 1965, 6-8.

Velkov 1952: I. Velkov. Der Fels im Kultus der Thraker. - In: G. Moro (Hrsg.). Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte I. Festschrift Rudolf Egger. Klagenfurt, 1952, 28-36.

Texts and illustrations are delivered on CD or DVD. Illustrations (line drawings or black-and-white photos of good quality) should be in judicious numbers. Everywhere in the text they are labeled as „Figures“ (Figs.). All of them are to be numbered with Arabian numbers on the backside. An arrow on the same side points to the top. Captions should be simple and informative. A linear scale is desirable. Graphic illustrations should not exceed A4 format and should be susceptible to reduction. The maximum size of photographs is 13 by 18 cm. Screen illustrations are accepted in Joint Photographic Experts Group (JPEG, JPG) or Tagged Image File Format (TIFF, TIF), at a resolution no less than 300 dpi for photographs and 600 dpi for vector illustrations (the latter are accepted in Adobe Illustrator (AI), Encapsulated Post Script (EPS), Corel Draw (CDR) or Windows Metafile (WMF) format).

Summaries of papers and reports should be most informative and should amount to about one eighth of the original text.

Texts are accepted in any MSWord version (File type .rtf, font Times New Roman 12 pt, page margins 3.5, space line 1.5. Title and author's name are given in Bold, Left Alignment. Explanatory texts and remarks are given as footnotes, in Italic. A printout of the text and copies of the illustrations are required. Special characters and symbols, if any, are to be inserted in the printout and highlighted in color. Only complete manuscripts are accepted.

Annual subscription to Arheologia: EUR 33 for all countries, including postage. The subscription price must be paid in advance to: UniCredit Bulbank, Bulgaria, 1000 Sofia, 12 Batenberg St., BIC UNCRBGsf, IBAN BG 45 UNCR 96603119754610, National Institute of Archaeology and Museum, Arheologia Journal.

